

प्रक० प्रक्रियानामानि	पृष्ठम्
१४ स्वादिषु परस्मैपदिन	९९
१५ स्वादिष्व्वात्मनपदिन	११
१६ रुधादिभूमयपदिन	११
१७ रुधादिषु परस्मैपदिन	१००
१८ रुधादिष्व्वात्मनपदिन	११
१९ तनाद्युभयपदिन	११
२० तुदादिभूमयपदिन	१०१
२१ तुदादिषु परस्मैपदिन	१०२
२२ तुदादिष्व्वात्मनपदिन	१०३
२३ ऋयादिभूमयपदिन	११
२४ ऋयादिषु परस्मैपदिन	१०४
२५ ऋयादिष्व्वात्मनेपदिन	१
२६ चुरादय	११
२७ ज्यत्प्रक्रिया	१०५
२८ सम्प्रक्रिया	१०७
२९ यत्प्रक्रिया	१०९
३० षट्शुभक्रिया	११०
३१ नामधातव	१११
३२ आत्मनेपदव्ययस्था	११२
३३ भावकर्मप्रक्रिया	११३
३४ लकारार्था	११६

उत्तरार्धः । तृतीया वृत्तिः

१ कर्त्रर्थप्रक्रिया	११७
२ निष्ठाधिकारप्रक्रिया	१२७
३ क्तस्वादिभक्रिया	१३१
४ शीलार्थप्रक्रिया	१३३
५ उणादिप्रक्रिया	१३६
६ भावाधिकारप्रक्रिया	१३७
७ छल्यप्रक्रिया	१४०
८ रूपधिकारप्रक्रिया	१४३
९ क्त्वादिप्रक्रिया	१४५

पुस्तक मिलनेका ठिकाना खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर"छापाखाना, मुंबई

भ्रति स स तत्र तत्र ग्राह्य । प्रत्याहाराणां सरयानियमस्तु नास्ति ॥ ह्रसा
 व्यञ्जनानि । १४ । हकारादयः सकारान्ता वर्णा ह्रसा व्यञ्जनानि भ्रन्ति ।
 स्वरहीन व्यञ्जनम् । स्वरेभ्योऽन्यत्स्वरहीनम् । अन्यथा स्वरेषु स्वरो नास्तीति
 तेषां स्वराणामपि व्यञ्जनता स्यात् । यद्वा भागप्रधानो निदेशः स्वरत्वहीनमित्यर्थः ।
 तेष्वकारः मुखोच्चारणार्थत्वादित्सङ्गकः ॥ कार्यायेत् । १५ । प्रत्ययाद्यतिरिक्त
 कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्सङ्गो भवति ॥ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः ।
 १६ । वर्णादर्शन लोपः । १७ । वर्णविरोधो लोपश्च । १८ । एक वर्ण
 नाशयति अन्यस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नाति स वर्णविरोधः ॥ मित्रघदागमः । १९ ।
 शत्रुवदादेशः । २० । स्वरानन्तरिता ह्रसाः सयोगः । २१ । कुचुटु
 तुषुवर्णाः । २२ । उकारः पञ्चार्णपरिग्रहणार्थः ॥ अरेदोनामिनो गुणः ।
 २३ । नामिनः स्थानिका अर् ए ओ एते गुणसङ्गका भ्रन्ति ॥ आरौऔ
 वृद्धिः । २४ । आ आर् ए औ एते वृद्धिसङ्गा भ्रन्ति ॥ अन्त्यस्वरादिष्टिः
 । २५ । अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णसङ्गो भ्रति ॥ अन्त्यात्पूर्वं उपधा
 । २६ । अन्त्याद्दर्णमात्रात्पूर्वो यः स उपधासङ्गो भ्रति ॥ असयोगादिपरो
 ह्रस्वो लघुः । २७ । विसर्गानुस्वारस्योपरो दीर्घश्च गुरुः । २८ ।
 मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणोऽनुनासिकः । २९ । मुखेनोच्चार्यमाणो
 निरनुनासिकः । ३० । अः इति विभ्रजनीयः वर्णशिरौविन्दुरनु-
 स्वारः । ३१ । अ अ इति अच परात्पुनस्तारिसर्गौ । अरुहपिसर्जनीयानां
 कण्ठ । इच्छुशाना तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लतुलसाना दन्ता । उपध्मा-
 नीयानामोष्ठौ । जमडणनानां नासिका च । एदैतां कण्ठताडु । ओदैतो
 कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनु-
 स्वारस्य । ३२ । क्ख इति कलाभ्यां प्रागर्धपिसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ३३ ।
 इति पफाभ्यां प्रागर्धपिसर्गसदृश उपध्मानीयः । श्वसहा ऊष्माणः । कादयो मा-
 वसाना स्पर्शा । यरत्ना अन्तस्था ॥

हकार पञ्चभिर्युक्तमन्तस्थैश्चाभिसयुतम् ॥

उरः सस्थ विजानीयात्कण्ठयमाहुरसयुतम् ॥ ५ ॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकण्ठः शिरस्तथा ॥

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ ६ ॥

इति संज्ञाप्रक्रिया ।

अयाधुना स्वरसधिरभिधीयते ॥ दधि आनय इति स्थिते । वर्णग्रहणे स्रर्ग-
 ग्रहण कारग्रहणे केऽलग्रहण तपग्रहणे तावन्मात्रग्रहणमिति शिष्टसक्रेत । तस्मि-
 त्रिति निदिष्टे पूर्वस्य । सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणायरहितस्य
 २ पूर्वस्य बोध्यम् । अतो वृत्तौ परे इति व्याचष्टे । एतमन्यत्रापि हेयम् ॥ इ य

स्वरे । १ । इगो वचनापद्यते स्वरे परे । दध् य् आनय इति तावद्भवति ॥
हसेहंसः । २ । स्वरात्सो रेफहाग्वजितो हसो हसे परे द्विर्भगति । स्वरे
परे इति वक्तव्यम् । तेन धकारस्य न पुनर्द्वित्वम् इति धकारस्य द्वित्वम् ॥
अवे जवाः । ३ । इक्षानां श्वे परे जवा भवन्ति । इति पूर्वकारस्य दकारः
सर्गत्वात् । वर्गो वर्गेन सर्ग इति वचनात् । यथासन्त्य वा वक्तव्यम् । दद्
घ् य् आनय इति सिद्धम् । पश्चात् ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । ४ ।
क्षिप्रोच्चारण कर्तव्यम् । दद्वयानय ॥

तक्रं न रोचतेऽम्माकं दुग्धं वा मधुरं प्रिये ॥

अन्नप्ररोचनायापि दृढचानय वरानने ॥ ७ ॥

कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं नहि ॥

पिष्टस्य पेपणं नास्ति द्वितीये धितयं नहि ॥ ८ ॥

गौरो अत्र इति स्थिते । इ य स्वरे (प्र० २ सू० १) गौर् य् अत्र तावद्भवति
यत्वे कृते अहं इति विशेषात् रेफस्य द्वित्वं किं तु ॥ राद्यपो द्विः । ५ ।
स्वरेपूर्वदिशात्सो यपो द्विर्भगति । इति यस्य द्वित्वम् । गौर् य् य् अत्र स्वरहीन
परेण संयोज्यम् (प्र० २ सू० ४) ॥

नुम्बिका वृणकाष्टं च तैले जलसमागमे ॥

ऊर्ध्वस्थानं समायान्ति रेफाणामीदृशो गतिः ॥ ९ ॥

जलनुम्बिकान्यायेन रेफयोर्ध्वगमनम् ॥

रेफाःस्वरपर वर्णं दृष्ट्वाऽऽरोहति तच्छिटरः ॥

पुगःस्थितं यदा पग्नेदधः संक्रमते स्वरम् ॥ १० ॥

गोप्यं । स्वर द्यनुवर्तते । एतन्व्यत्रापि पर न सूत्रात् । कार्पोसिद्धिन्त्र
सत्रं सूत्रान्गतदान्तरानुवृत्तिर्ज्ञेया । अन्यनुयन्त्रभयात्तस्मिन्मिलित्यने ॥ उ
यम् । ६ । उगो वचनापद्यते स्वरे परे । हसेहंसः (प्र० २ सू० २) श्वे जवाः
(प्र० २ सू० ३) मधु अत्र मधुत्र । मधु अतिः मधुरिः । मधु आसन्न म गहनम् ॥
अद् रम् । ७ । ऋवर्णो रत्वनापद्यते स्वरे परे । पित्तु अर्थे । विपर्यं ॥ लृ लम्
। ८ । ऋगो रत्वनापद्यते स्वरे परे । अनुवन्त्रः लनुवन्त्रः ॥ ए अय् । ९ ।
एरातो अय् भवति स्वरे परे । ने अत नयनम् ॥ ओ अय् । १० । ओरातो
अय् भवति स्वरे परे । भो अति भवति । मसदेवर्णोऽम्नोऽक्षरा वन्त्रः । गो
अय् । गायः । गो इन्द्रः गोन्द्रः ॥ अ इ ष् । ११ । अगो वर्णे परे सद्
ए भवति । गो अयं गायम् । गो अजिनं गायजिनम् । अय् (प्र० २ सू० ११)
एमे । १२ । अगो एकारे ऐकारे ष परे सद् ऐकारो भवति । ए इति
स्वरे । प्रवृत्तिप्रत्ययसंभवे प्रवृत्तिश्रम कार्पणदी गन्तु । विवृत्तिप्रत्ययसंभवे
निर्घर्षित्वात् ॥ उ ओ । १३ । अगो उवर्णे परे सद् ओ भवति । ओ
भी भी । १४ । अगो ओकारे औकारे ष परे सद् औकारो भवति । अय्
उदीनी अय् इति । प्र ऊरः प्रैः ॥ इति गगादयः ॥ अतिदृष्ट्वात्तन्वर्णे
गगादी दृष्टव्यः ॥

गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाग्र च गवाजिनम् ॥

स्वैरमक्षाहिणी प्रौढ एते प्रोक्ता गवादयः ॥ ११ ॥

क्वचित्स्वरवचकार । यथाधपरिमाणे गो मूति गव्युति क्रोशयुगलम् । अन्य-
थाध्वन परिमाणाभावे गवा मिथ्याभवो गोयुति ॥ ऐआय् । १५ । ऐकार आय्
भ्रति स्वरे परे । नै अकृ नायक ॥ औ आय् । १६ । औकार आय् भ्रति
स्वरे परे । तौ इह ताग्रिह ॥ ट्वोल्लोपश् चा पदान्ते । १७ । पदान्ते स्थिता-
नामयादीनां यकारवकारयोल्लोपश्चा भ्रति । ते आगता त आगता तयागता ॥
पटो इह पट इह पटविह । तस्मै आसन तस्मा आसनम् तस्मायासनम् । असी
इन्दु असा इन्दु असाग्निन्दु ॥ लोपशि पुनर्न सधिः । १८ । छन्दासितु भ्रति ।
हेसख इति हे सखति हे सखयिति ॥ एदोतोऽतः । १९ । पदान्ते स्थितादे-
कारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भ्रति । ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र ॥
सवर्णे दीर्घः सह । २० । समानस्य सवर्णे परे सह दीर्घा भ्रति । श्रद्धा
अत्र श्रद्धात्र ॥

अदीर्घो दीर्घता याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ॥

पूर्वदीर्घस्वर दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ १२ ॥

दधि इह दधीह । मधु उदकं मधुदकम् ॥

सामान्यशास्त्रतो नून विशेषो बलवान्भवेत् ॥

परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १३ ॥

बहुव्यापनं सामान्यम् । अल्पव्यापनो विशेष । अ इ ष् (प्र० ३ सू० ११)
तत्र इद तपोदम् । मम इद ममोदम् । सर्गविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् ॥ हलादे-
रीपादौ टेल्लोपो घक्तव्यः । २१ । क्वचित्तदादिर्णाभावे कालस्वरस्यापि
टिसज्ञा वक्तव्या । हल ईषा हलीषा । लंगल ईषा लंगलीषा । मनस् ईषा मनीषा ।
शक अन्धु शकन्धु । कर्क अन्धु कर्कन्धु । सीमन् अन्त सीमन्त केशोरशे ।
अयत्र सीमात् । कुल अटा कुलटा । पतत् अञ्जलि पतञ्जलि । सार अद्र
सारद्र पशुपक्षिणो । अयत्र साराद्र ॥

हलीषा लाङ्गलीषा च मनीषाद्यास्तथैव च ॥

शकन्धुरथ कर्कन्धु सीमन्त कुलटा तथा ॥

पतञ्जलिश्च साराद्र एते प्रोक्ता हटादयः ॥ १४ ॥

ओमाडावपि । २२ । अर्गात्परी ओमाटी टिलोपनिमित्ती रत । अय
ओम् अघोम् । शिर आ इहि शिरोट् ॥ ओमि नित्यम् । २३ । ओमि परे
नित्यमार्णय लोपो भ्रति । एर ओम् एरोम् । उ ओ (प्र० २ सू० १३)
गद्वा उदक गद्दोदकम् ॥ ऋभू । २४ । अर्गा ऋण परे सह अर् भ्रति ।
रात्र ऋद्रि तराद्रि । राघपो ऋि (प्र० २ सू० ५) क्वचिद्वा । २५ । अर्ण
ऋर्णे परे सह क्वचिद्वा भ्रति । ऋण ऋण ऋणार्णम् । शीत ऋतः । शीतार्णम् ॥

ऋते च तृतीयासमासे एवाऽऽत् ॥ २६ ॥ अन्यत्र परमतेः । उपसर्गाद्वर्णान्तादृकारादौ धातो आत् भवति । २७ ॥ उपाठीति प्राठीति ॥ ऋकारादौ नामधातो वा । २८ ॥ उपर्षिभीयाति उपर्षिभीयति । प्रार्षिभीयति प्रर्षिभीयति ॥ ऋकारादौ आत् नेति वाच्यम् । २९ ॥ उपरुकारीयति उपकारीयति ॥ लृ अल् ॥ ३० ॥ अर्गं लृगे परे सह अत् भवति । तत्र लृकारः तल्लकारः ॥ ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यं वक्तव्यम् । ३१ ॥ ऋलृवर्णस्थानिकत्वादृलयोरपि सावर्ण्यं वाच्यम् । होतृ लृकारः होतृकारः होतृदृकारः । परिअङ्कः इ य स्वे (प्र० २ सू० १) राचपा द्विः (प्र० २ सू० ५) पर्यङ्कः पत्यङ्कः ॥

रलयोर्दृलयोश्चैव शसयोर्बवयोस्तथा ॥

वदन्त्येषां च सावर्ण्यमलंकारविदो जनाः ॥ १५ ॥

ए ऐ ऐ । ३२ । अर्गं एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति । तत्र एषा त्रैषा । तत्र ऐश्वर्यं त्रैश्वर्यम् ॥ ओ औ औ । ३३ । अर्गं ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति । तत्र ओदनः त्रौदनः । तत्र औन्नत्यं त्रौन्नत्यम् ॥ ओष्ठोत्त्वोर्वीं । ३४ । अर्गम्य ओष्ठोत्त्वो परयो समासे सति सह वा ओ भवति । विम्ब ओष्ठः विम्बोष्ठः विम्बौष्ठः । स्थूल ओतुः स्थूलोतुः स्थूलौतुः समासे किम् । तत्र ओष्ठः त्रौष्ठः ॥ इति ररसंधिप्रक्रिया ॥ २ ॥

अथ प्रकृतिभाव उच्यते । प्रकृतेर्यथास्थितस्य रूपस्य भवन प्रकृतिभावः ॥ नामी । १ । अदसोऽमी सधि न प्राप्नोति । अमी आदित्याः ॥ च्वे द्वित्वे । २ । ई च ऊ च ए च ये द्वित्वे ईशरान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः सधि न प्राप्नोति । मर्गादिर्नर्मम् । अमी अत्र । पट्ट अत्र । माले आनय । मगी इ न मगी ॥

मणोघोषादृश्य लम्बेते प्रियौ चत्सतरौ मम ॥

द्वियमाणां तु तौ दम्भौ माकिस्तत्रेदमन्नयोत् ॥ १६ ॥

रोदसी इ रोदसीः । दपती इ दपतीः । जपती इ जपतीः । ज्ञायापनी इ ज्ञायापनीः ॥ औ निपातः । ३ । आच आंच अच इच उच ऋच लृच एच ऐच ओच औच औआ आ औ इति पृथक् पद वा निपातः । आरासनिपात आरासनिपात प्ररररश्च मर्ग न प्राप्नोति । आ ए मन्स्ये । नो अत् स्थितेऽम् । इ अलिङ् इ इन्द्र परय । अ अनेहि । आम्नगादादो न निपेयः । तथा चोक्तम् ॥

इंपदधं क्रियापांगे मयादागर्भाविधौ च यः ॥

एतमाते द्वितं विद्याटान्यस्मरणयोरदित् ॥ १७ ॥

भान्तमरेक्षते न त्वमामृतादृन्द्रतोर्गिरिः ॥

भा एयं सयवेदार्थं भा एयं सद्रथो हरः ॥ १८ ॥

प्लुतः । ४ । प्लुत सधि न प्राप्नोति । देवदत्ता ३ ण्हि । देवदत्ता ३ अत्र
गौश्वरति ॥ दूरादाव्हाने च टः प्लुतः । ५ । दूरादाव्हाने गान रोदने विचारे
गन्धमाने च टे प्लुतो भवति । दूरादित्यत्र चकारप्रहणाद्वा तातेतीत्यादी सधि
रयात् ॥ हैहयः स्वरे सधिर्न वक्तव्यः । ६ । हे अनद्धन् ॥ ऋतौ स
मासो वा । ७ । ऋतौ परं समास सधि प्राप्नोति वा । हिम ऋतु हिमर्तु हि-
मर्तु ॥ ॥ इति प्रकृतिभाससधिप्राप्तिः ॥ ३ ॥

अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते ॥ चपा अवे जवा । १ । पदान्ते वर्तमानाक्षरा
जवा भवति अवे परे । पट् अत्र पडत्र । वाक्यथा वाग्यथा । जमे जमा वा । २ ।
पदान्ते वर्तमानाक्षरा जमे परे जमा वा भवन्ति । वाक् मात्र वाङ्मात्रम् वागमात्रम् ।
पट् मम पण्मम पड्मम ॥ मयाटि नित्यं वाच्यम् । ३ । चित् मय चिन्मयम् । प्रत्य-
येजमो नित्यमिति केचित् । तेन वाङ्मात्रमित्येजमेरूपं रूपं स्यात् ॥ चपाच्छशः
। ४ । चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति अवे परे । वाक् शूर वाक्शूर वा-
क्शूर ॥ हो झभाः । ५ । चपादुत्तरस्य हकारस्य झभा वा भवन्ति । नन्वे-
वस्य हकारस्य पञ्च झभा प्राप्ता केन क्रमेण भवन्ति । यद्गर्गश्चपस्तद्गर्गश्च-
तुर्थो भवति । तत् द्वि तद्गर्गि तद्गर्गि । वाक् हरि वाग्घरि वाग्हरि ॥
स्तो. श्रुभिः श्रु । ६ । स्तो सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गणं च योगे
शकारचवर्गौ यथासंख्येन भवत । सू च तुश्च स्तुस्तस्य स्तो समाहारे इन्द्रे एक-
रात् । छन्दात्सूत्राणीति वचनान्नपुंसकस्य पुस्त्वम् । श् च चपश्च श्वस्तै श्रुभि
चुशब्दे चवर्गस्थवर्णापेक्षया बहुवचनम् ॥

अकृत्वा सममीमेता तृतीयामकरोदिला ॥

तत. श्रुभि श्रु. पूर्वैण सन्निपातः परेण वा ॥ १९ ॥

कश्चरति कश्चरति । कस् शूर कश्शूर । तत् चित्र तच्चित्रम् । तत् शास्त्र
तच्छास्त्रम् ॥ न शात् । ७ । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्व न भवति । विश्व ।
प्रश्न ॥ पुभि प्लु । ८ । स्तो सकारस्य तवर्गस्य च पकारेण टवर्गणं च योगे
पकारटवर्गौ यथासंख्येन भवत । पुभिरिति बहुवचनात्कचित्पकारटवर्गयोग
निनापि पुत्वम् । अग्निष्टोम । कस् पष्ठ कण्पष्ठ । कस् टीकत कष्टीकते । तत्
टीकते तट्टीकते । तत् टीका तट्टीका ॥ तोलि ल. । ९ । तवर्गस्य लकारे परे
लकारो भवति । तत् लुनाति तल्लुनाति । भवान् लिखाति भर्त्सिखाति ॥ अन्त-
स्था द्विप्रभेदाः । १० । रेफजिता यला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ।
तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति । न पि । ११ । पकारे परे
तवर्गस्य हुत्व न भवति । भवान् पष्ठ भवान्पष्ठ ॥ टोरन्त्यात् । १२ ।
पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तो हुत्व न भवति । पट् नर पण्नर । पट् सीद-
न्ति पट्सीदन्ति पट्सीदन्ति ॥ न सक्छते । १३ । नान्तस्य पदस्य छते परे स-

गागमो भवति ॥ टिल्लितावाद्यन्तयोर्वक्तव्यौ । १५। टिल्लादादी कियान्ते ।
 राजन् चित्रम् राजशिवम् । भवान् तनोति भगंस्तनोति ॥ श्रे च्चवा
 । १५ । नान्तस्य पदस्य श्रे परे वा च्चगागमो भवति । भवान् शूरः
 भवान्शूरः भवान्शूरः भवान्शूरः ॥ कृणो न्स्वादिः स्वरे
 । १६ । पदान्ते स्थिता ककारणकारणकारा न्स्वादुनरा डिर्भान्ति
 स्तरे परे । प्रचद् इद् प्रचद्दम् । मुगश् इह मुगणिश् । राजन् इह
 राजन्निह । राजन् इह राजनिदम् ॥ छः । १७ । न्स्वादुनरच्छकारो डिर्भ-
 वति ॥ रसे च्चपा इस्सानाम् । १८ । इसानां रसे परे च्चपा भवन्ति ।
 तत्र छत्र तत्रच्छत्रम् ॥ दीर्घादपि च्च वक्तव्यः । १९ । दीर्घादुत्तरच्छकारो
 डिर्भवति । म्लेच्छः म्लेच्छः । न्हीच्छः न्हीच्छः ॥ अपिशन्दार्थान्तरान्ताङ्गितरन्व्यम् ।
 लक्ष्मी छाया लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीच्छाया ॥ आट्न्माट्न्भ्यां च्च वक्तव्यम् ।
 २० । आच्छादयति । मोच्छदन् ॥ मोञ्जुम्वारः । २१ । पदान्ते
 वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति इमे परे । तम् हसति त हसति ।
 पटुम् कृषा पटु कृषा । योमागम्वासानेऽप्यनुस्वारमिच्छन्ति ॥ अचसाने वा
 । २२ । असाने मकारस्यानुस्वारो वा भवति । देव देवम् ॥ नश्चापदान्ते
 झसे । २३ । नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति इसे
 परे । पयान्ति दगाति । पयान्ति पयति । कम्मः कसः ॥ जमा यपेऽस्य
 । २४ । अनुस्वारस्य जमा वा भवन्ति ये परे । नन्वेऽस्यानुस्वारस्य पथ जमाः
 प्राताः केन प्रमेग भवन्ति अस्य यदस्य सवर्गा । िं शतः शान्तः ॥ द्या पदा-
 न्ते । २५ । पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य जमा वा भवति ये परे । त करोति
 कङ्करोति । तं तनोति तन्तनोति । त जानाति तजानाति ॥ वयं चर्गा-
 न्तः । २६ । वयं परे वर्गन्ति भवति । वर्गभावे पररूपं ग्यात् । स दत्ता सैव्य-
 न्ता । यकारस्यान्वमार्गाभावेऽपि यकारस्य यकार पृ सवर्गः । स वन्तरः सैव-

अथ विसर्गसंधिनिगद्यते ॥

विसर्जनीयस्य सः । १ । विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे । क
 तनोत कस्तनोति ॥ शपसे वा । २ । विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शप-
 से परे । क शेते कशेते । क षण्डे कप्पण्डे । क साधु करसाधु ॥ कुचोः
 क् षौ वा । ३ । विसर्जनीयस्य कर्गपगर्गसवन्धिनि खसे परे क् षौ वा भवत ।
 कपो उच्चारणार्थं । क करोति क् करोति । क पचति क् पचति । क पठति
 क् पठति ॥ वाचस्पत्यादयः सज्ञाशब्दा निपातात्साधवः । ४ । वाच-
 स्पति बृहस्पति क्मस्कर पारस्कर भास्कर तस्कर हरिश्चन्द्र । तद्बृहतो
 करपत्योश्चरदेवतयो सुट् तलोपश्च । इत्यादि ॥ अहो रो रात्रिषु । ५ ।
 अहो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भाति । रायादराजितेषु परत । अह पति-
 अहर्षति । अह गण अहर्गण । अह अत्र अहरत्र । अरात्रिपिति विशेषणादहोरात्रम् ।
 अह रूप अहोरूपम् । अह रथन्तर अहो रथन्तरम् । रूपरात्रिरथन्तरेषु नरेफ इत्यादि
 ॥ अतोऽस्त्युः । ६ । अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परत ।
 एतोतो (प्र० २ सू० १८) क अर्थ कोऽर्थ ॥ हवे । ७ । अकारात्परस्य
 विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे । क गत कोगत । देव याति देवो
 याति । मन रथ मनोरथ ॥ आदवे लोपश्च । ८ । अर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य
 लोपश्च भवत्यवे परे । देवा अत्र देवा अत्र । वाता राता वातावाता ॥ स्वरे
 यत्व वा । ९ । अर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्व वा भवति स्वरे परे ।
 देवा अत्र देवायत्र देवा अत्र ॥ भोस् । १० । भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्मा-
 त्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवत्यवे परे । भो एहि भो एहि । भगो
 नमस्ते भगो नमस्ते । अघो याति अघो याति ॥ नामिनो रः । ११ ।
 नामिन. परस्य विसर्जनीयस्य रेफा भवति अवे परे । अग्नि अत्र
 अग्निरत्र । पट्टु यजते पट्टर्यजते ॥ रेफप्रकृतिवस्य खपे वा । १२ । रेफप्रकृ-
 तिवस्य विसर्जनीयस्य खपे परे वा रफो भवति । गो पति गीर्षति गीर्षति ।
 धू पति धूर्षति धूर्षति ॥ २० । १३ । रेफसवन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भ-
 वति अवे परे । प्रात अत्र प्रातरत्र ॥ रि लोपो दीर्घश्च । १४ । रेफस्य रेफे
 परे लोपो भवति । पूर्वस्य च दीर्घ । पुन रमते पुनारमते । शुक्ति रूप्यात्मना
 भाति शुक्तीरूप्यात्मना भाति ॥ सैपाद्धसे । १५ । सज्ञाशब्दादिषु सज्ञाच परस्य
 विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति हसे परे । स चरति स चरति । एष हसति एष
 हसति । सैपादितिसहिता ॥ समासे घृते घटमाना सा । सैप दाशरभी राम इत्यादौ
 पादपूरणे सध्वर्या ज्ञया ॥

सैप दाशरथी रामः सैप राजा शुधिष्ठिरः ॥

सैप कर्णो महात्यागी सैप भीमो महाबलः ॥ २० ॥

कचिन्नामिनोऽवे लोपश्च । १६ । नामिनः परस्य रिस्त्र्जनीयस्य लोपश्च
भ्रमति कचिदवे परे । भ्रमीः आदेदे भ्रम्याददे ॥

पदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं भवेत् ॥

सैमां भ्रम्याददे सौषामित्यादौनामदुष्टता ॥ २१ ॥

कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्रिभाषा कचिदन्यदेव ॥
विधेर्विधानं बहुधा समोदय चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ २२ ॥

वर्णांगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥

धातोस्तदधातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ २३ ॥

वर्णांगमो गवेन्द्रादौ सिद्धे वर्णविपर्ययः ॥

षोडशादौ विकारश्च वर्णनाशः पृषोदरे ॥ २४ ॥

वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ॥

योगः स उच्यते प्राज्ञमंथरभ्रमरादिषु ॥ २५ ॥

रित्कम्भनेन रित्कम्भनेन । शुनः शेष चित्शुनश्चिञ्चोपम् । पृषन् उदरं पृषो-
दरम् ॥ आत्स्यस्तयोदः । १७ । आकारे एते च परे रिस्त्र्जनीयस्य सह उ
कचिद्भ्रमति गृहोत्तमा ॥ ॥ इति रिस्त्र्जनीयप्रक्रिया ॥ ५ ॥

अथ रिभक्तिविभाषने । सा रिधा । स्यादिरत्यादिश्च ॥ विभक्तयन्तं पदम् ।
१ । सत्र स्यादिरिभक्तिर्नाशो योग्यते ॥ अविभक्ति नाम । २ । रिभक्तिर-
हित धानुर्जातं स्यादिरिभक्तिरूपं नामोच्यते । पृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकगता
इति षेषिण् ॥ सम्मात् । ३ । सम्मात्प्राप्तः पराः स्यादयः सम रिभक्तयो भवन्ति ।
सप्राण्यर्थात्प्राप्तिरित्यादिभ्यां प्रथमैकाचने सिः ॥

प्राण्यनम्	रिभक्तम्	वदुच्यते
१ मि	औ	जम्
२ अम्	औ	इम्
३ टा	भ्याम्	भिमि
४ ऐ	भ्याम्	भ्याम्
५ इति	भ्याम्	भ्याम्
६ इत्	भ्याम्	भ्याम्
७ इ	भ्याम्	भ्याम्

अत्रागतः बुद्धिर्दो देवदत्तः । देव मि इति विदते । इत्यतः सौमि रिभक्ति-
रूपं ॥ सौमिभक्तिः । ४ । सत्रादेवनेऽमर्जनीयस्य भवन्तीति एते परा-
न्ते च । सत्रादेवनेऽमर्जनीयस्य भवन्तीति । देवः । रिभक्तिरूपं औ । औभी-
मी (प्र० २ सू० १४) देरी । बहुव्रीहिस्य देव इत् इति विदते । . .

जसोति विशेपणार्थः । जकारस्येत्संज्ञार्था तस्य लोपः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घविसर्गो । देवाः ॥ अकाराज्जसोऽसुक् क्वचिद्धक्तव्यश्छन्दसि । ५ । कित्वादन्ते । देवासः । ब्राह्मणासः । द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते ॥ अम्-शसोरस्य । ६ । समानादुत्तरयोरमृशसोरकारस्य लोपो भवति अधातोः । देवम् । पूर्वम् । देवो । बहुवचनैकवचनौ देव शस् इति स्थिते । शकारः शसो (प्र० ६ सू० ८) ति विशेपणार्थः ॥ सो नः पुंसः । ७ । पुंलिङ्गात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भवति ॥ शसि । ८ । शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ यदादेशस्तद्धर्षति । ६ । देवान् । तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धघटेने (प्र० ९ सू० १०) ति विशेपणार्थः । उच्चरितप्रधसो ह्यनुबन्धः ॥ टेन । १० । अकारात्परष्टा इनो भवति । अइए (प्र० २ सू० ११) देवेन ॥ अद्भि । ११ । अकार आ भवति भकारे परे । देवाभ्याम् ॥ र्भ्यः । १२ । अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारो भवति । अ इ ए (प्र० २ सू० ११) देव एस् इति स्थिते वृद्धिविसर्गो । देवैः ॥ अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो वक्तव्यः । १३ । देवोभिः । कर्णेभिः । चतुर्व्येकवचने देव डे इति स्थिते ॥ डकारो द्वित्कार्यार्थः सर्वत्र ॥ डेरक् । १४ । अकारात्परस्य डे इत्येतस्यागागमो भवति । कित्वादन्ते । ए अय् (प्र० २ सू० ९) दीर्घः । देवाय । देवाभ्याम् ॥ एस्मिबहुत्वे । १५ । अकारस्य एत्व भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति । देवेभ्यः । पञ्चम्येकवचने देव डसि इति स्थिते । इकारः प्राययभेदज्ञापनार्थः ॥ डसिरत् । १६ । अकारात्परस्य डसिरत् भवति । देवात् देवाभ्याम् । देवेभ्यः । षष्ठ्येकवचने देव डस् इति स्थिते ॥ डस्स्य । १७ । अकारात्परस्य डस्स्यो भवति । देवस्य ॥ ओसि । १८ । अकारस्य ओसि परे एत्व भवति । एअय् (प्र० १२ सू० ९) देवयो ॥ नुडामः । १९ । समानादुत्तरस्याभो नुडागमो भवति । टित्वादादौ उकार उच्चारणार्थः ॥ नामि । २० । नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् । सप्तम्येकवचने देव डि इति स्थिते । अइए (प्र० २ सू० ११) देवे । देवयो । बहुवचनैकवचनौ देव सुप् इति स्थिते । पकारः पित्कार्यार्थः । एस्मिबहुत्वे (प्र० ६ सू० १५) ॥ क्विलात्पः सः कृतस्य । २१ । कार्गादिलाच्च मत्थाहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य पकारादेशो भवति । अन्ते स्थितस्य तु न भवति । देवेषु ॥ आमन्त्रणे सिद्धिः । २२ । आमन्त्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिद्धिसंज्ञो भवति ॥ समानाद्वैलोपोऽधातोः । २३ । समानादुत्तरस्य धेलोपो भवत्यधातोः ऋस्वात्समानादुत्तरस्येति ज्ञेयम् ॥ आभिमुख्याभिव्यक्तये हेतुशब्दस्य प्राक् प्रयोगः । २४ । हेदे हेदो हेदेः । एव घटपटस्तम्भकुम्भादयोऽप्यनारान्ताः पुंलिङ्गाः । आकारान्ता-नामापि सर्वादीनां तु विशेपः । सर्गं विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर इतर इतम कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्ण पर अपर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्य अतर त्यद् तद् यद् पतद् इदम् अदस् डि किम् युष्मत् अस्मत् भवत् । एते सर्वादिपखिलिङ्गाः । तत्र पुलिङ्गे रूपनयः । अकारान्तः सर्वशब्दः । सर्गः । सर्गो ॥

जस्ती । २५ । सर्वादेकारान्तात्परो जस् ई भवति । अइप् (प्र० २ सू ११)
सर्गे । सर्गम् सर्गां सर्गाद् । पूर्णत्प्रक्रिया ॥ प्हर्णो णोऽनन्ते । २६ । पकारे-
फक्त्वरणैः परस्य नकारस्य णकारदेशो भवति । अन्ते स्थितस्य न भवति । तेन
सर्गानित्यादि ॥ अवकुप्चन्तरेऽपि । २७ । अत्रप्रत्याहारेण कवर्गेण परगेण च
मध्ये व्ययधानेऽपि भवति नान्येन । सर्गेण सर्गाभ्याम् सर्गः । चतुर्थ्येकवचने सर्ग
हे इति स्थिते ॥ सर्वादिः स्मट् । २८ । सर्वादेकारान्तात्परस्य चतुर्थ्येकव-
चनस्य स्मडागमो भवति । एऐए (प्र० २ सू० १२) । सर्गस्मै सर्गाभ्याम्
सर्वेभ्यः । पञ्चम्येकवचने सर्ग अत् इति स्थिते ॥ भक्तः । २९ । सर्वादेकारान्-
न्तात्परस्यातः स्मडागमो भवति । दीर्घः । सर्गस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्गयोः ॥
सुडामः । ३० । सर्वादेकारान्तात्परस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् ॥
डि स्मिन् । ३१ । सर्वादेकारान्तात्परो डि स्मिन् भवति । सर्गस्मिन् सर्वयोः
सर्वेषु । हेसर्वं हेसर्गां हेसर्वं इत्यादि । एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां सर्वशब्द-
वद् रूप ज्ञेयम् । उताडतर्मा विहाय । तौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दाः प्राच्याः ।
तथैव विश्वशब्दः । विश्वः विश्वीः विश्वे इत्यादि । उभयशब्दो नित्य द्विवचनान्तः ।
उभौ २ उभाभ्याम् ३ उभयोः २ हेउर्भा । उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादिकवच-
नरहवचने भवतः । उभयः उभये । उभयम् उभयान् । उभयेन उभयैः । उभय-
स्मै उभयेभ्यः । उभयस्मात् उभयेभ्यः । उभयस्य उभयेषाम् । उभयस्मिन् उभयेषु ।
हेउभय हेउभये । अन्यः अन्यौ अन्ये इत्यादि । इतरः इतरो इतरे इत्यादि ।
कतरः कतरी कतरे इत्यादि । एमेशब्दपर्यन्तानां रूप ज्ञेयम् । पूर्वादीनां तु
विशेषः । पूर्वः पूर्वां ॥ पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा वक्तव्यः
। ३२ । पूर्व-पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वां पूर्वाद् । पूर्वेण पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वस्मै पूर्वाभ्याम्
पूर्वेभ्यः ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिङ्चोः स्मात्स्मिन् वा वक्तव्यौ
। ३३ । पूर्वस्मात्-पूर्वात् पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वेषाम् । पूर्वास्मि-
न्-पूर्वैः पूर्वयोः पूर्वेषु । हेपूर्वं हेपूर्वां हेपूर्वं-हेपूर्वाः । परशब्दः । परः परौ परे-
पराः इत्यादि । एमन्तरशब्दपर्यन्तानां रूप ज्ञेयम् ॥

सर्वादिः सर्वनामात्परो न चेद्वर्णोऽथवा ऽभिधा ॥ २५ ॥

पूर्वादिश्च व्ययस्थायां समोऽनुल्येऽन्तरोऽपुलि ॥

परिधाने बहियोगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यापि ॥ २६ ॥

स्वाभिप्रेयोपेक्षाधिनिमित्तो व्ययस्था । व्ययस्थायां ङिम् । दक्षिणा गायत्राः
कुशला इत्यर्थे ॥ प्रथमचरमतयायद्वलपार्थक्यतिपयनेमानांजस्ती वा
। ३४ । प्रथमः प्रथमौ प्रथमे-प्रथमाः । चरमः चरमौ चरमे-चरमाः । शेष देवत् ।
तयायदौ प्रत्ययौ । तदन्ताः शब्दा प्राच्याः । तयप्रत्ययान्तो द्वितयशब्दः । द्वितय-
द्वितयौ द्वितये । द्वितयाः । एत् द्वितयशब्दः । अयत्प्रत्ययान्तो द्वयः प्रथम । एत्
नेमपर्यन्तानां रूप ज्ञेयम् । तीयस्य सर्वरूप द्वित्त्वा वा वक्तव्यम् । द्वितीयः द्वितीयौ
द्वितीयाः । द्वितीय द्वितीयौ द्वितीया न् । द्वितीयेन द्वितीयाभ्याम् द्वितीयैः । द्वितीयस्मै-

द्वितीयाय द्वितीयाभ्याम् द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्मात्—द्वितीयात् द्वितीयाभ्यां द्वितीये-
भ्यः । द्वितीयस्य द्वितीययोः द्वितीयानाम् । द्वितीयस्मिन्—द्वितीये द्वितीययो द्विती-
येषु । हेद्वितीय हेद्वितीयौ हेद्वितीयाः । एव तृतीयशब्द । अकारान्तः पुल्लिङ्गो
मासशब्द ॥ मासस्यालोपो वा । ३५ । मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा
वक्तव्य सर्वासु विभक्तिषु परत ॥ ह्रस्वः सेल्लोपः । ३६ । ह्रस्वन्तादीन्ताच्च
परस्य सेल्लोपो भवति । मा—मास मासौ—मासौ मास—मासाः । मासम्—
मासम् मासौ—मासौ मास—मासान् । मासा—मासेन । खोर्विसर्ग (प्र०
६ सू० ४) आद्ये लोपश्च (प्र० ५ सू० ८) माभ्या—मासाभ्याम्
माभि—मासैः । मासे—मासाय माभ्यां—मासाभ्याम् माभ्य—मासेभ्यः । मास—
मासात् माभ्यां—मासाभ्याम् माभ्य—मासेभ्यः । मास—मासस्य मासो—मासयोः
मासा—मासानाम् । मासि—मासे मासो—मासयोः मासु—मासेषु । हेमा—हेमास
हेमासौ—हेमासौ हेमास—हेमासाः । आकारान्तः पुल्लिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपा
सोमपौ सोमपा । सोमपाम् सोमपौ ॥ आतो धातोर्लोपः । ३७ । धातुस्य
न्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादीं स्वरे परे । सोमपः । क्तिबन्ता धातवो यद्यपि
शब्दत्वप्राप्तास्तथापि धातुत्व न जहति । सोमपा सोमपाभ्याम् सोमपाभि । सोमपे
सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोमपो
सोमपाम् । सोमपि सोमपो सोमपासु । अधातोर्गिति विशेषणाद्द्विलोपो नास्ति ।
हेसोमपाः हेसोमपौ हेसोमपाः । एव कीलालपा, शखन्मा, मधुपा, मिश्रपा, धनदा,
वचोदाप्रभृतयः । आकारान्तो हाहाशब्दः । हाहा हाहौ हाहाः । हाहाम् हाहौ
हाहान् । आदिन्ताच्छसौ नत्वाभाज इत्येके । तेन हाहा । सवर्णे दीर्घः सह (प्र०
२ सू० २०) हाहा हाहाभ्याम् हाहाभिः । एऐऐ (प्र० २ सू० १२)
हाहै हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहा हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहा हाहौः
आकारान्तेषु आवन्तानामेव मुडागमो ना-येषामिति नियमात् सवर्णे दीर्घः सह
(प्र० २ सू० २०) हाहाम् । हाहे हाहौः हाहासु । हेहाहा हेहाहौ हेहाहा ।
तथैव दृहृशब्दः । इकारान्तः पुल्लिङ्गो हरिशब्दः । तस्य प्रथमैकवचने हरि सि इति
स्थिते । खोर्विसर्ग (प्र० ६ सू० ४) हरिः ॥ औ य् । ३८ । इकारान्ताहु-
कारान्ताच्च पर औकारो य् आपद्यते । ई ऊ भवतः । हरी ॥ एऔजसि । ३९ ।
इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति । एअय् (प्र०
२ सू० ९) हरयः ॥ धौ । ४० । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च धिप्रिये ए-
कार ओकारश्च भवति । हेहरे हेहरी हेहरयः । हरिम् हरी हरीन् ॥ टानाऽस्त्रियाम्
। ४१ । इकारान्ताहुकारान्ताच्च परष्ठा ना भवति अस्त्रियाम् । हरिणा हरिभ्याम्
हरिभिः ॥ डिति । ४२ । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च डिति परे एकार ओ-
कारश्च भवति । एअय् (प्र० २ सू० ९) हरये हरिभ्याम् हरिभ्यः ॥ डस्य ।
। ४३ । एदोद्भया परस्य ङसिऽसोरकारस्य लोपो भवति । हरेः हरिभ्याम् हरिभ्यः ।
हरेः हयोः हरीणाम् ॥ डेरी डित् । ४४ । इदोद्भयामुत्तरस्य डेरी भवति स च
डित् । डित्वाङ्लोपः ॥ डिति । ४५ । डिति परे डेल्लोपो भवति । हरी हयोः

हृत्पु । एमभमिगिरिरिरीगिभभृतपः । उकारान्ताश्च पिप्पुगामुभानुभभृतयोऽप्ये-
 तैरेव सूत्रैः सिन्धन्ति । भानुःभान् भानाः । भानुम् भान् भानुन् । भानुना भानु-
 भ्याम् भानुभिः । भानो भानुभ्याम् भानुभ्यः । भानोः भानुभ्याम् भानुभ्यः ।
 भानोः भान्योः भानुनाम् । भानी भान्योः भानुपु । हेभानो हेभान् हेभानपः ।
 इत्यादि । एा पिप्पुगामुभभृतपः । सप्तिशब्दस्य भेदः । सप्ति सि इति स्थिते ॥
 सेटांधेः । ४६ । सप्तिशब्दस्य सेरपेडा भवति । डिच्चादिलोपः । सप्या ॥
 प्लेस्तव्युः । ४७ । सप्तिशब्दस्यैकारादेशो भवति धिाजितेषु पध्मु परेषु ॥
 पध्मनिर्दिष्टस्यादेशान्तदन्तस्य ड्यः । ४८ । आयादेशः । सप्यापी ॥
 द्विवचनस्या वा छन्दसि । ४९ । द्विवचनास्याकारदण्डस्याकारमापयते ।
 सप्याया सप्यायः । सप्यायम् सप्यायी-सप्याया सप्यान् ॥ सप्तिपरत्योरित् ५०
 सप्तिपतिशब्दयोरिगाममो भवति टाडोडिपु परतः । दीर्घतात्रा न भवति ।
 सप्या । ऋषिप्रयोगसिद्धर्थमाह ॥ आगमजमनिरत्यम् । ५१ । आगमज
 फार्षमनित्य स्यात् । सप्तिना सप्तिभ्याम् सप्तिभिः । सप्ये सप्तिभ्याम्
 सप्तिभ्यः ॥ ऋद्धे । ५२ । सप्तिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति ढसिडसोर्कारे
 परे । सप्य् अस् इति स्थिते ॥ ऋतो ढः उ । ५३ । ऋकारान्तात्परस्य ढसि-
 डसोरकारस्य उकारो भवति स च डित् । डिच्चादिलोपः । सप्युः सप्तिभ्याम् स-
 प्तिभ्यः । सप्युः सप्योः सप्यानाम् । सप्तम्येकारचने ढेरी डिदित्कारे कृते
 सप्तिपत्योरिगाममः । सप्यौ सप्योः सप्तिपु । अधेरिति त्रिशण्णादेकारोऽधिरि-
 प्ये । हेमप्ये हेमप्यायी हेमप्यायः । पतिशब्दस्य भेदः । पतिशब्दस्य प्रथमाद्विती-
 ययोर्दाशब्दप्रक्रिया । पतिः पती पतयः । पतिम् पती पतीन् । वृतीयादां तु सप्ति-
 शब्दप्रक्रिया । पत्या-पतिना पतिभ्याम् पतिभिः । पत्ये पतिभ्याम् पतिभ्यः ।
 पत्युः पतिभ्याम् पतिभ्यः । पत्युः पत्योः पतीनाम् । पत्या पत्योः पतिपु । हेपते
 हेपती हेपतयः ॥ पतिरस्तमास्त एव सप्तिशब्दवद्वक्तव्यः । ५४ । पती-
 युनःइन्दसि वा । सीतायाः पतये नम इत्यादि प्रयोगदर्शनात् । ततः समस्तस्य
 नादयो भवन्ति । प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादि । त्रिशब्दो नित्य द्विवचनान्तः ।
 द्वि औ इति स्थिते ॥ त्यादेष्टेरः स्यादौ । ५५ । त्यादेष्टेरकारो भवति स्या-
 दौ परे । हां हां हाभ्याम् हाभ्याम् हाभ्याम् ह्योः ह्योः । त्रिशब्दो नित्य बहुव-
 चनान्तः । त्रि अस् इति स्थिते । एओ जसि (प्र० ६ सू० ३९) त्रयः त्रीन्
 त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः ॥ त्रैरयद् । ५६ । त्रिशब्दस्यायडादेशो भवति नामि परे ।
 ढकारोऽन्वादेशार्थः ॥ द्विदन्त्यस्य वृत्तव्यः । ५७ । त्रयाणाम् त्रिपु ।
 कतिशब्दो नित्य बहुवचनान्तत्रिपु सरूपः । कति जस् इति स्थिते ॥ उतेश्च
 । ५८ । उत्यन्तात्परयोर्जशसोर्लुक् भवति ॥ लुकि न तन्निमित्तम् । ५९ ।
 लुकि जाते सति तन्निमित्त कार्यं न स्यात् । कति कति कतिभिः कतिभ्यः
 कतिभ्यः कतीनाम् कतिपु हेकति । ईकारान्तः पुंलिङ्गः सुश्रीशब्दः । सुश्रीः ॥
 यवोर्धांतोरियुवौ स्वरे । ६० । धातोरिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे ।

सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रियम् सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रिया सुश्रीभ्याम् सुश्रीभिः ।
 सुश्रिये सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः ।
 सुश्रियोः सुश्रियाम् । सुश्रियि सुश्रियोः सुश्रीषु । हेसुश्रीः हेसुश्रियौ हेसु-
 श्रियः । तथैव सुधीशब्दः सुधु ध्यायतीति सुधी. सुधियौ सुधियः । सुधियम् इत्या-
 दि । एम्कारान्तः स्वयम्भूशब्दः । स्वय भवतीति स्वयम्भूः स्वयम्भुषौ स्वयम्भु-
 वः । स्वयम्भुवम् स्वयम्भुषौ स्वयम्भुः । स्वयम्भुवा स्वयम्भुभ्याम् स्वयम्भुभिः ।
 स्वयम्भुवे स्वयम्भुभ्याम् स्वयम्भुभ्यः । स्वयम्भुः स्वयम्भुभ्याम् स्वयम्भुभ्यः ।
 स्वयम्भुवः स्वयम्भुषो स्वयम्भुवाम् । स्वयम्भुषि स्वयम्भुषो. स्वयम्भुषु । हेस्वय-
 म्भूः हेस्वयम्भुषौ हेस्वयम्भुः इत्यादि । सेनानीशब्दस्त्वापिशेषो हसादी तु विशेषः ।
 सेना नपतीति सेनानी. ॥ ८४ ॥ ६१ । धातोरप्यसवोगः पुत्रौ यस्मादौका-
 रादूकारान्नास्ति तदन्तस्यानेकस्वरस्य कारकाव्ययपूर्वस्यैकस्वरस्य च धातोरीका-
 रस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे । वर्षाभूपुनर्भूयतिरिक्तभूशब्द-
 सुधीशब्दौ वर्जयित्वा वाग्रहणादिय पिश्र्वा । सेनान्यौ सेनान्यः । सेनान्यम् सेना-
 न्यौ सेनान्य. । सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः । सेनान्ये सेनानीभ्याम् सेना-
 नीभ्यः । सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीभ्य । सेनान्यः सेनान्योः ॥ सेनान्यादी-
 नां घामो नुड्वक्तव्यः । ६२ । सेनानीनाम्-सेनान्याम् । सेनानी डि इति
 स्थिते ॥ आम्डेर्नियश्च । ६३ । आबन्तादीबन्ताग्रीशब्दाच्चोत्तरस्य डेरामादेशो
 भवति । सेनान्याम् सेनान्यो. सेनानीषु । हेसेनानी. हेसेनान्यौ हेसेनान्यः । एव
 ग्रामणोप्रभृतय । एवमूकारान्तो यल्लशब्द । यल्ल यल्ल्वौ यल्ल्व । यल्ल्वम्
 यल्ल्वौ यल्ल्व । यल्ल्वा यल्ल्भ्याम् यल्ल्भिः । यल्ल्वे यल्ल्भ्याम् यल-
 ल्भ्य । यल्ल्व यल्ल्भ्याम् यल्ल्भ्य. । यल्ल्वः यल्ल्वो यल्ल्नाम् यल-
 ल्वाम् । यल्ल्वि यल्ल्वो यल्ल्षु । हेयल्ल्व हेयल्ल्वौ हेयल्ल्व । एवमप्यभूपुन-
 र्भूप्रभृतय । सयोगपूर्वस्य तु सुश्रियौ षट्प्रवौ । एकस्वरे तु नियौ लुवौ । कार-
 काव्ययपूर्वत्वाभावे तु परमनियौ । धात्ववयवसयोगपूर्वकारोकारयोरेव न ग्वौ । तेन
 उच्यौ । नाम्नश्च कृता समास इति समास एव तद्वचतिरिक्ते समासे तु न खौ ।
 तेन कुधियौ इति । बहुव्रीहौ तु इयुषौ स्त । ईकारान्तो वातप्रमीशब्द । वातप्रमी
 वातप्रम्यौ वातप्रम्य । वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन् । वातप्रम्या वातमीभ्याम्
 वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्य । वातप्रम्य वातप्रमीभ्याम्
 वातप्रमीभ्य । वातप्रम्य वातप्रम्यो वातप्रम्याम् । वातप्रमी वातप्रम्यो.
 वातप्रमीषु । हेवातप्रमी हेवातप्रम्यौ हेवातप्रम्य ॥

अभि वातप्रमीमाहु. शास्त्रि वातप्रमीनिति ॥

डौ तु वातप्रमी ज्ञेया शेष ग्रामणीवद्विदुः ॥ २७ ॥

तथैकोनारान्तो ह्रस्वशब्द । ह्रह्र इहौ ह्रह्र । ह्रह्रम् इहौ ह्रह्रम् । ह्रहा ह्रह्र-
 भ्याम् ह्रह्रभि इत्यादि । ऋकारान्त पिठशब्द । पिठ सि इति स्थिते ॥ सेरा ६४

ऋणारान्तात्परस्य सेरा भवति स च ङित् । डित्वाङ्लिङ्गोप । पिता ॥
अङ् पञ्चसु । ६५ । ऋकारस्याङ् भवति पञ्चसु पेषु । पितरौ पितर । पितरम्
पितरौ पितृन् । ऋम् (प्र० २ सू० ७) । प्रा पिठभ्याम् पिठभिः । पित्रे पित-
भ्याम् पिठभ्य । ऋतोडउ (प्र० ६ म० ५२) पितु पितृभ्याम् पिठभ्य । पितु पित्रो
पितृणाम् ॥ ङौ । ६६ । ऋणारस्याङ् भवति ङौ परे । पितरि पित्रो पिठपु । पिठ धि
इति स्थिते ॥ धेरङ् । ६७ । ऋणारान्तात्परस्य धेरङ् भवति । स च डित् । डित्वा
ङ्लिङ्गोप । हेपित हेपितरौ हेपितर । एजामात्रादयः । एव नृशब्द । सेरा (प्र० ७
सू० ६४) ना नरौ नर । नरम् नरौ नृन् । न्रा नृभ्याम् नृभिः । त्रे नृभ्याम् नृभ्य ।
ऋनो ङ उ (प्र० ६ सू० ५३) नु नृभ्याम् नृभ्य । नु त्रौ ॥ नृ चा ना-
मिर्द्धार्धः । ६८ । नृशब्दस्य नामि परे ङाघो भवति । नृणा-नृणाम् । ङौ (प्र०
६ सू० ६५) नरि त्रौ नृपु । हेन हेनरौ हेनर । कर्तृशब्दस्य पञ्चसु मिशेष ।
स्तुराङ् । ६९ । सनास्तृप्रत्ययसनाधिन ऋणारस्याङ् भवति पञ्चसु पेषु । कर्तार
सि इति स्थिते । यदादेशस्तद्भवति सेरा (६५) डित्वाङ्लिङ्गोप । कर्ता कर्तारौ
कर्तार । कर्ताम् कर्तारौ कर्तृन् । कर्त्रा कर्तृभ्याम् कर्तृभिः । कत्रे कर्तृभ्याम्
कर्तृभ्य । ऋतोडउ (५३) कर्तु कर्तृभ्याम् कर्तृभ्य । कर्तु कत्रो कर्तृणाम् ।
कर्तारि कर्त्रो कर्तृपु । धेरङ् (६७) हेनर हेकर्तारौ हेनर्तार इत्यादि । एज
नमृहोवप्रशास्त्रपोलउद्गातप्रभृतय ॥

स्वस्ता नता च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैवच ॥

होता पोता प्रशास्ता च ह्यष्टौ स्वस्त्रादयः स्मृता ॥ ७० ॥

उकारान्तस्यापि ऋणारस्याङ् पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्तता या वक्त-
व्या । ७० । ऋणु सि इति स्थिते । स्तुराङ् (प्र० ६ सू० ६९) सेरा (प्र० ६
सू० ६४) ऋणु ऋणारौ ऋणार । ऋणुम् ऋणारौ । अधारति मिशेषगात् हे
ऋणु हेऋणारौ हेऋणार । शसि तप्रत्ययङ्गाभागात् ऋणुन् । अभि शसि
तप्रत्ययङ्गागो वेति केचिन् । ऋणुम् ऋणुन् ॥ तृतीयादां स्वरादीं तृप्रत्य-
यान्तता या वक्तव्या । ७१ । ऋणु-ऋणुना ऋणुभ्याम् ऋणुभिः । ऋणु-
ऋणुवे ऋणुभ्याम् ऋणुभ्य । ऋणु ऋणुवे ऋणुभ्याम् ऋणुभ्य । ऋणु-ऋ-
णु ऋणुवे-ऋणुवे । कृतात्तप्रसगी यो णि स नित्य । नित्यानित्ययोर्मध्ये
नित्यमिधिर्लान् । इति प्रथमनुशासने कृते स्वरादित्वाभागात् एजययङ्गागो न
भवति । ऋणुनाम् । ऋणुवे-ऋणुवे ऋणुवे-ऋणुवे ऋणुपु । ऋणारान्तात्परान्ता
पणारान्ताश्चाप्रसिद्धाः । कौमारस्तप्रत्ययात्स्य ऋणुर्धातो ष्यप्रपनाद् । अप्रसिद्धा
इति वृद्धयहरारे नत्वभिधानादौ । तन एणिण्युरगिमाहते इत्येनाक्षरमालायां तथा
अनेकार्थमभ्याम् ॥

ऋदृत्पमातरि स्याद्दृद्व्यामस्तु लतान्तरे ॥

वाय्वादित्ये मर्हाधे च विष्णावे षे प्रर्यातितौ ॥ २९ ॥

अत्र ऋकारस्य एणरादौ । ऋम् (प्र० २ सू० ७) ऋ रौ र ।

कन् । रा ऋभ्याम् ऋभि । हेक् हेरौ हेर' इत्यादि । लघुर्णस्य मात्रण्यतिप्रसन्द-
 वप्रक्रिया । आ अलौ अल । अलम् अलौ लन् । छा लभ्याम् लभि । छे ल-
 भ्याम् लभ्य । उल् लभ्याम् लभ्य । उल् लो ऋणाम् । लि लो ल्पु । हेअल्
 हेअलौ हेअल । इति लशब्दरूपाणि । एकारान्तस्य तु उचश्चासी ए रविशेति
 विग्रहे कृते विभक्तिलोपे कृते उचदे इति समस्त नाम । उचदे उचदयौ उचदय ।
 हेउचदे हेउचदयौ हेउचदय । समानत्वाभावात् धिलोप । उचदयम् उचदयौ
 उचदय । उचदया उचदेभ्याम् उचदेभि । उचदय उचदेभ्याम् उचदेभ्य । उचदे
 उचदेभ्याम् उचदेभ्य । उचदे । ढस्ये (प्र० ६ सू० ४३) त्यकारलोप । उच-
 दयो उचदयाम् । उचदयि उचदयो उचदेषु । ऐकारान्त षुँलिङ्ग सुरेशब्द ॥
 रैस्भि । ७२ । रेशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परत । सु-
 रा सुरायौ । स्वरादौ सर्वावादेश । सुराय । सुरायम् सुरायौ सुराय । सुराय
 सुराभ्याम् सुराभि । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्य । सुराय सुराभ्याम् सुराभ्य ।
 सुराय सुरायो सुरायाम् सुरायि सुरायो सुरासु । हेसुरा हेसुरायौ हेसुराय । एव
 रेशब्द । ओकारान्त षुँलिङ्गो गोशब्द । गो सि इति स्थिते ॥ ओरौ । ७३ ।
 ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु गौ । औ आव् (प्र० २ सू० १६)
 गावौ गाव ॥ आम्शसि । ७४ । ओकारस्यात्व भवति अमि शसि च परे ।
 गाम् । औ आव् (प्र० २ सू० १६) गावौ गा । गवा गोभ्याम् गोभि । गवे
 गोभ्याम् गोभ्य । ढस्ये (प्र० ६ सू० ४३) त्यलोप । गो गोभ्याम् गोभ्य । गो
 गयो गयाम् ॥ गौरामोऽन्ते छन्दसि । ७५ । ऋगते वर्तमानस्य गोशब्द-
 स्यामो नुडागमो भवति । गोनाम् । गवि गवो गोषु । हेगौ हेगावौ हेगाव । औ-
 कारान्त षुँलिङ्गो ग्लेशब्द । तस्य हस्तादापविशेष । स्वरादौ आपदेश । ग्लौ
 ग्लावौ ग्लाव । हेग्लौ हेग्लारौ हेग्लाय । ग्लायम् । ग्लायौ ग्लाय । ग्लाय
 ग्लौभ्याम् ग्लौभि । ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्य । ग्लाय ग्लौभ्याम् । ग्लौभ्य ।
 ग्लाव ग्लायो ग्लायाम् । ग्लायि ग्लावो ग्लौषु इत्यादि ॥ इति स्वरात्षुँलिङ्ग-
 प्रक्रिया ६

अथ स्वरात्ता खौलिङ्गा प्रदर्शयते । तत्र आवतो गद्गाशब्द । गद्गा सि
 इति स्थिते ॥ आप । १ । आवतात्परस्य सेलोपो भवति । गद्गा ॥ औरी । २ ।
 आवतात्पर औरीनामापद्यते । अइए (प्र० २ सू० ११) गद्गे गद्गा ॥ धि-
 रि । ३ । आवतात्परौ धिर्भगति । हेगद्गे हेगद्गे हेगद्गा । गद्गाम् गद्गे गद्गा ॥
 टौसोरौ । ४ । आवतस्य टौसो परमात्त्व भवति । एअय् (प्र० २ सू० ९)
 गद्गया गद्गाभ्याम् गद्गाभि ॥ डित्ता यद् । ५ । आवतात्परेषा डेडसिडस्-
 डि इत्येतेषा डित्ता वचनानां यडागमो भवति । टकार स्थाननियमार्थ । गद्गायै
 गद्गाभ्याम् गद्गाभ्य । गद्गाया गद्गाभ्याम् गद्गाभ्य । गद्गाया गद्गयो गद्गाना
 म् । आम्डेर्निपक्ष (प्र० ६ सू० ६३) गद्गायाम् गद्गयो गद्गासु । एव अम्बा
 अम्बाअम्बाप्रभृतय । अम्बा अम्बे अम्बा शेष गद्गात्त् ॥ अम्बादीना धौ

न्हस्वः । ६ । अम्बादीनां धौ परे न्हसो भवति । हेअम्ब हेअम्बे हेअम्बाः । ययाम्बाशब्दो द्विस्वरो मात्रर्थः । एय ये द्विस्वरा मात्रर्थस्तेषां धौ परे न्हस्वता स्यात् । हेअक्क हेअक्के हेअक्काः । हेअल्ल हेअल्ले हेअल्लाः । अम्बादीनामितिकोऽर्थः । अर्थमाचक्षानां जननीमाचक्षानां द्विस्वराणां शब्दानां धौ परे न्हसो भवति ॥ डलकवतीनां न । ७ । डलकवतीनां अम्बादीनां धौ परे न्हसो न भवति । असयोगा डलका ग्राह्याः । असयोगा इति क्रिम् । हेअम्बाडे हेअम्बाले हेअम्बिके । एय श्रद्धामेधाशालामालाहेलादोलामभृतयः । सर्गादीनां तु द्वित्तु विशेषः ॥ भावतः स्त्रियाम् । ८ । अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति । सर्गा सर्गं सर्गाः । सर्गाम् सर्गं सर्गाः । सर्गाया सर्गाभ्याम् सर्गाभिः । सर्गाडे इति स्थिते ॥ यटोच्च । ९ । आवन्तात्सर्गादेः परस्य यटः सुडागमो भवति पूरस्य चापोऽकारो भवति । सर्वस्यै सर्गाभ्याम् सर्गाभ्यः । सर्वस्याः सर्गाभ्याम् सर्गाभ्यः । सर्गस्याः सर्गयोः । आम्हेर्नियश्च (प्र० ६ सू० ६३) सर्गस्याम् सर्गयोः सर्गासु । हेसर्गं हेसर्गं हेसर्गाः । एय विश्वादीनां सर्गाशब्दरूपक्षेपम् । उभयशब्दस्य द्वित्रचनटावृत्तिपयत्वादन्यत्र प्रयोगः कर्तव्यः । नदीशब्दरूपक्षेपम् । द्वितीयावृत्तीयाशब्दयोस्तु द्वित्तु वा सर्गाशब्दरूपक्षेपम् । प्रथमादयो गङ्गाशब्दवत् द्वितीयोद्वितीयोत्रितयीकृतिपयोशब्दास्तु नदीवत् । सोमपा पूरवत् । जराशब्दस्य भेदः ॥ जरायाः स्वरादौ जरस्वा वक्तव्यः । १० । जर आप् इति स्थिते । दीर्घः । आपः । (प्र० ७ सू० १) इति सेलेंपः । जरा-जरसौ-जरे जरसः-जराः । जरस-जरायाम् । जरसौ-जरे जरसः । जराः । जरसा-जरया जराभ्याम् जराभिः । जरसे-जरायै जराभ्याम् जगभ्यः । जरस-जरायाः जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जरसोः-जरयोः जरसा-जरायाम् । जरसि जरायाम् जरसोः-जरयोः जरासु । हेजरे हेजरसौ-हेजरे हेजरस-हेजराः । तदन्त-शिधिरत्रेप्यते । एकदेशान्तरतमनन्यद्भ्रमतीति न्यायान् । केचिदृटादाग्निमत आ-श्वेताच्छन्ति । जरसः स्वरादौ निर्जरस्यापि भवति । निर्जरः निर्जरसौ निर्जरी निर्जरसः निर्जराः । निर्जरसम्-निर्जरम् निर्जरसौ-निर्जरी निर्जरसः निर्जरात् । निर्जरसेन-नि-जरसा-निर्जरेण निर्जराभ्याम् ॥ भिस्त ऐस् वक्तव्यः । ११ । निर्जरसैः-निर्ज-रैः । निर्जरसे-निर्जराय निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरस-निर्जरसात्-निर्जरात् निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरसः-निर्जरस्य निर्जरसोः-निर्जरयोः निर्जरसाम् निर्जरायाम् । निर्जरसि-निर्जरे निर्जरसोः-निर्जरयोः निर्जरेषु । हेनिर्जर हेनिर्जर-सौ-निर्जरी हेनिर्जरसः-हेनिर्जराः । इकारान्त स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्द । तस्य पथसु हरिशब्दवत्प्राक्रिया । बुद्धिः । औ यू (प्र० ६ सू० ३८) बुद्धौ बुद्धयः । हेयुद्धे हे-युद्धौ हेयुद्धयः । बुद्धिम् बुद्धौ बुद्धीः । पुस्त इति विशेषगात्स्त्रियां शसः सकारस्य नकारादेशो न भवति । बुद्ध्या बुद्धिभ्याम् बुद्धिभिः ॥ इदुद्धयाम् । ११ । स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां द्वितीयां यवनानां या अटागनो भवति । इय रारे (प्र० २ सू० १) । प्पेपे (प्र० २ सू० १२) बुद्धमे (इति प्र० ६

सू० ४२) ए अय् (प्र० २ सू० ९) बुद्धये बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्य् । बुद्धचा ।
 डस्य (प्र० ६ सू० ४३) बुद्धे बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्य् । बुद्धचा -बुद्धे बुद्धयो
 बुद्धानाम् ॥ स्त्रियां ष्वोः । १३ । श्रियाम् इश्च उश्च यू तयो इरणांतादुर्णा
 ण्ताच्च स्त्रिया वर्तमानात्परस्य डेरामादेशो भवति । बुद्धनाम् । अडागमानो अमोऽ
 प्यभात् । डेरौ डित् (प्र० ६ सू० ४४) बुद्धौ बुद्धयो बुद्धिषु । एत् मातृभृति
 धृतिकान्तिरुचिपभृतय । एत् धेनुरज्जुतनुभृतयोऽप्युत्तरान्ता खालिङ्गा एते
 रेत् सुत्रे सिद्धन्तिधेतु धेनू धेनव् । धेनुम् धेनू धेनू । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्प्रभात् ।
 धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभि । धेन्वै-धेनवे धेनुभ्याम् धेनुभ्य् । धेन्वा -धेनो धेनुभ्याम्
 धेनुभ्य् । धेन्वा -धेनो धन्वो धेनूनाम् । धेन्वाम्-धेनौ धेन्वो धेनुषु । हेधेनो हे-
 धेनू हेधेनव् । ईबन्त स्त्रीलिङ्गो नदीशब्द । हसेप सेलेप (प्र० ६ सू० ३६)
 नदी नद्यौ नद्य । नदीम् नद्यौ नदी । नद्या नदीभ्याम् नदीभि ॥ डित्तामट् ।
 १४ । स्त्रिया वर्तमानादीकारात्तादृकारान्ताच्च परेषा डित्ता वचनानामडागमो भव-
 ति । नद्यै नदीभ्याम् नदीभ्य् । नद्या -नदीभ्याम् नदीभ्य् । नद्या नद्यो नदी-
 नाम् । नद्याम् नद्यो नदीषु ॥ धौ ह्रस्वः । १५ । इयुस्थानजितयोरधात्वो-
 रीदृतो स्त्रीशब्दस्य च स्त्रिया धौ परे ह्रस्वो भवति । हेनदि हेनद्यौ हेनद्य । ह्रस्व-
 पिधिसामर्थ्यात् गुण । एत् गौरीगौतमीमहीसरस्वतीब्रह्मणीकौमारीप्रभृतय । गौरी
 गौर्यौ गौर्यै । हेगौरि हेगौर्यौ हेगौर्यै । गौरीम् गौर्यौ गौरी इत्यादि। गौतमी गौत-
 म्यौ गौतम्यै । हेगौतमि । सरस्वती सरस्वत्यौ सरस्वत्यै । हेसरस्वति । ब्रह्मणी
 ब्रह्मण्यौ ब्रह्मण्यै । हनबाणि । कुमारौ कुमार्यौ कुमार्यै । हेकुमारि । मधुमती
 मधुमत्यौ मधुमत्यै । हेमधुमति । इत्यादि ॥ क्रोष्टुः स्त्रिया तुवद्भावः ।
 १६ । क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यै । क्रोष्ट्रीम् शेष नदीवत् । हेक्रोष्ट्री हेक्रोष्ट्र्यौ
 हेक्रोष्ट्र्यै इत्यादि । ईकारान्तो लक्ष्मीशब्द । लक्ष्मीशब्दस्येवन्तत्प्रभावत्सेल्लोपो
 नास्ति । लक्ष्मी लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यै । लक्ष्मीम् लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यै । शप नदीवत् ।
 हेलक्ष्मी हेलक्ष्म्यौ हेलक्ष्म्यै । स्त्रीशब्दस्येवन्तत्प्रभावत्सेल्लोपोऽस्ति । स्त्री ॥ स्त्रीभु-
 वौ । १७ । स्त्रीशब्दस्य भूशब्दस्य च इयुनौ भवत स्वरे परे । श्रियौ स्त्रिय ।
 हेन्वि हेस्त्रियौ हेन्विय ॥ वाम्शस्ति । १८ । स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा
 इय् भवति । श्रिय स्त्रीम् श्रियौ श्रिय-स्त्री । श्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभि । श्रियै
 स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्य् । श्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्य् । श्रिया श्रियो स्त्रीणाम् । श्रिया-
 म् श्रियो स्त्रीषु इत्यादि । ईकारान्त श्रीशब्द । श्रयन्ते जना यामिति श्री ।
 योर्वातोऽरियुर्वा स्वरे (प्र० ६ सू० ६०) श्रियौ श्रिय । श्रियम् श्रियौ श्रिय ।
 श्रिया श्रीभ्याम् श्रीभि ॥ वेयुचः । १९ । इयुन्तात्स्त्रियां वर्तमानात्परेषा डित्-
 ता वचनाना वा अडागमो भवति । न तु स्त्रीशब्दस्य निकल्पेन । श्रियै श्रिये
 श्रीभ्याम् श्रीभ्य् । श्रिया -श्रिय श्रीभ्याम् श्रीभ्य् । श्रिया -श्रिय श्रियो श्रि-
 याम् । श्रयादीना वामो नुट् वक्तव्य । श्रीणाम् । श्रियाम्-श्रियि श्रियो श्रीषु ।
 हेश्री हेश्रियौ हेश्रिय । एत् धीहीप्रभृतयोऽप्यनीबन्ता धी धियौ धिय । हेधी
 हेधियौ हेधिय । हीं हियौ हिय । हेही ॥

सर्वेभ्यः । सर्वास्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वायोः सर्वेषाम् । सर्वास्मिन् सर्वायोः सर्वेषु । हेसर्प हेसर्पं हेसर्पाणि । अन्यादीनां पञ्चानां विशेषोऽस्ति । अन्य सि इति स्थिते ॥ श्वन्यादेः । ८। इतु अन्यादेः । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः श्नुर्भ्रति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । वायसाने । (प्र० ९ सू० ८) इति पक्षे दत्वमपि भवति । अन्यत्-अन्यद् अन्ये अन्यानि । पुनरप्येयम् । शेष सर्वात् । अन्यतरत्-अन्यतरद् अन्यतरे अन्यतराणि । इतरत्-इतरद् इतरे इतराणि । कतरत्-कतरद् कतरे कतराणि । कतमद्-कतमद् कतमे कतमानि । शेष सर्वाद् रूपम् । प्रथमादयः कुलत् । प्रथम प्रथमे प्रथमानि । अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपा सि इति स्थिते ॥ नपुंसकस्य । ९ । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति सर्वास्तु विभक्तिषु परतः । अतोऽम् (प्र० ८ सू० १) सोमपम् सोमपे सोमपानि । हेसोमप शेष कुलत् । इकारान्तोऽस्थिशब्दः ॥ नपुंसकात्स्यमोर्लुङ् । १० । नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुङ्भवति । अस्थि ॥ नामिनः स्वरे । ११ । नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति विभक्तिस्वरे । परे अस्थिनी । अस्थीनि । पुनरप्येयम् ॥ अच्चास्थनां शसादौ । १२ । अत् चेत्यव्ययम् । अस्थनाम् । शसादौ अस्थ्यादीनां नुमागमो भवति इकारस्य चाकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे । शस् आदिर्यस्य सः शसादि टादि । शसादापित्यतद्गुणसन्निधानो बहुव्रीहिः । यथा चित्रगुर्बहुधनः ॥ अल्लोपः स्वरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ । १३ । नान्तस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । मकारान्तस्योपधायादुत्तरस्य न भवति । अम्बयुक्ताच्छसादापित्यत्र तद्गुणसन्निधानो बहुव्रीहिः । लम्बकृण् इतिप्रत् । अतः शसोऽपि ग्रहणम् । अस्थना अस्थिभ्याम् अस्थिभिः । अस्थने । अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थनः अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थनः अस्थनो अस्थनाम् ॥ वेढयोः । १४ । वेत्यव्ययम् । इढयोः परयोर्भा अकारस्य लोपो भवति । अस्थिन-अस्थनि अस्थनोः अस्थिणुः ॥ ऋणां नपुंसके धां धागुणो घक्तव्यः । १५ । इध उध ऋध तेषां ऋणाम् । उन् हि ॥

संबोधने तूशनसास्त्रिरुपं सान्तं तथा

नान्तमथाप्यदन्तम् ॥ माध्यन्दिनिर्वाष्टि

शुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥३१॥

इष् ऋट् इति पाणिनीयानामिरुमत्याहारः । हेअस्थे-हेअस्थि हेअस्थिनी हेअस्थानि । एव दधिस्तथिअभिःमभृत्तय । दकारान्तो वारिदाच् । वारि वारिणी वारिणि । पुनरप्येयम् । वारिणा वारिभ्याम् वारिभिः । वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिण वारिभ्यम् वारिभ्यः । वारिण वारिणोः वारिणाम् । वारिणि वारिणोः वारिणि । वारि-हेवारि हेवारिणी हेवारिणि ॥ नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति वारिणी । नामिनः स्वरे (सू० ११) इति नुमागमः । वामणि वामनिनि । पुनरप्येयम् ॥ टादायुक्ताः पुंसकेः पुंचटा । १७ । उन्पुंसक नाम्यन्त नपुंसकलिङ्ग टादी शरं परे एता भवति ॥

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते ॥

नपुंसके तदेव स्यादुक्तपुंसकं तदुच्यते ॥ ३२ ॥

ग्रामण्या-ग्रामणिना ग्रामणेभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये-ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम्
ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्य-ग्रामणिन. ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः
ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः ग्रामण्याम् । नुमन्तस्यामि दीर्घ. । ग्रामणीनाम् । ग्रामण्याम्
ग्रामणिनि ग्रामण्योः-ग्रामणिनो. ग्रामणिषु । हेग्रामणे-हेग्रामणि हेग्रामिनी
हेग्रामणीनि ॥

एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ॥

एकमेवार्थमाख्याति उक्तपुंसकं तदुच्यते ॥ ३३ ॥

पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे ॥

वृक्षे निमित्तत्वं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥ ३४ ॥

ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ । १८ । सुद्रु गयो
यस्य तन् सुरि सुरिणी सुरीणि । पुनरप्येवम् । सुरिणा-सुराया । हेसुरे-हेसुरि हेसुरिणी
हेसुरीणि । उकारान्तो मधुशब्दः । मधु मधुनो मधुनि । पुनरप्येवम् । स्वरादौ
नामिन. स्वरे (म० ११) इत्यादि । ऋरान्तं कर्त्तृशब्दः । कर्त्त कर्त्तणी कर्त्तृ-
णि । पुनरप्येवम् । हेकर्त्त-हेकर्त्त हेकर्त्तणी हेकर्त्तणि । कर्त्ता-कर्त्तणा इत्यादि ।
शोभना चौर्यस्य तत् सुयु सुयुनी सुयूनि । हेसुयो-हेसुयु हेसुयुनी हेसुयूनि । सु-
युना-सुयुगा इत्यादि सर्गमुत्रेयम् ॥ इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ८ ॥

अथ हसान्ताः पुलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते । तत्र हकारान्तो अनडुहशब्दः । अनडुह
सि इति स्थिते ॥ पञ्चस्वनडुहः । १ । पञ्चस्वनडुह आमागमो भवति ॥ सा-
चनडुहः । २ । अनडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ॥ संयोगान्तस्य
लॉपः । ३ । संयोगान्तस्य लॉपो भवति रसे पदान्ते च । ह्रसेपः सेलॉपः
(प्र० ६ सू० ३६) नुम्बिधिसामर्थ्यादित्वाभावात् । अनडुहान् अनडुहो अनडुहाहः ।
अनडुहाहम् अनडुहाही अनडुहाह । अनडुहा ॥ चसां रसे । ४ । वस् वस् ध्वस्
भ्रम् अनडुह इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्त भवति । अनडुह्याम् अनडुह्यि ।
अनडुहे अनडुह्याम् अनडुह्यः । अनडुहः अनडुह्याम् अनडुह्यः । अन-
डुहः अनडुहो. अनडुहाम् । अनडुहि अनडुहोः । खसे चपा ज्ञसानाम् (प्र० ४
सू० १८) अनडुत्सु ॥ धावम् । ५ । अनडुहशब्दस्य धौ परे अमागमो भव-
ति । हेअनडुह् हेअनडुहाही हेअनडुहाह । गोदुहशब्दस्य भेदः ॥ दादेर्घः । ६ ।
दादेर्घातोर्हकारस्य घत्व भवति धातोर्हसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । गोदुह् सि
इति स्थिते ॥ आदिजवानां ज्ञभान्तस्य ज्ञभाः र्ध्वः । ७ । धातोर्हभा-
न्तस्यादौ वर्तमानानां जवानां ज्ञभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते
च ॥ धावसाने । ८ । अरसाने वर्तमानानां ज्ञसानां जवा भवन्ति चपा वा
॥ धिरामोऽवसानम् । ९ । वर्णानामभाषोऽरसानसत्तः स्यात् । गोधुर्-गोधुर्
गोदुही गोदुहः । गोदुहम् गोदुही गोदुहः । गोदुहा । भकारादौ दादेर्घः (सू० ६)

इति घटे वृत्ते आदिजवानां (सू० ७) इत्यनेन दकारस्य घटारे वृत्ते ज्ञेये जवाः
 (प्र० २ सू० ३) गोधुग्भ्याम् गोधुग्भि । गोदुहे गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्य । गोदुह
 गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्य । गोदुह गोदुहो गोदुहाम् । गोदुहि गोदुहो । गोधुग् सुप्
 इति स्थिते । खसे चपा ज्ञसानाम् (प्र० ४ सू० १८) इति ककार । पश्चात्
 किलात्प स वृत्तस्य (प्र० ६ सू० २१) इति पत्वम् ॥ कपस्ययोगे क्ष ११०।
 कपारपकारसयोगे क्ष इत्यक्षर भवति । गोधुक्षु । हेगोधुक् हेगोधुग् हेगादुक्षौ हेगो-
 दुह । मधुलिह्शब्दस्य भेद ॥ हौ ङ. ११ । हकारस्य ढत्व भवति धातोर्ज्ञेसे
 परे नाम्नश्च रसे पदात्ते च । वावसाने (सू० ८) मधुलिह् मधुलिह् मधुलिहौ
 मधुलिह । मधुलिहम् मधुलिहौ मधुलिह । मधुलिहा मधुलिह्भ्याम् मधुलिह्भि ।
 हो ङ (सू० ११) खसे चपा ज्ञसानाम् (सू० १८) मधुलिह्सु । हेमधुलिह्-हे
 मधुलिह् हेमधुलिहौ हेमधुलिह इत्यादि । मित्रद्रुशब्दस्य भेद ॥ द्रुहार्दीना
 घत्वढत्वे वा । १२ । द्रुह् मुह् सुह् छिह् इत्येतेषा हकारस्य घत्व-
 ढत्वे वा भवत धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रसे पदात्ते च । वावसाने (सू० ८)
 मित्रद्रुग् मित्रद्रुक् मित्रद्रुक् मित्रद्रुक् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुह । मित्रद्रुहम् मित्रद्रुहौ मित्र-
 द्रुह । हेमित्रद्रुग् हेमित्रद्रुक् हेमित्रद्रुक्-हेमित्रद्रुक् । मित्रद्रुहा मित्रद्रुग्भ्याम्-मि-
 त्रद्रुग्भ्याम् मित्रद्रुग्भि मित्रद्रुग्भि इत्यादि । तथा तत्त्वमुह्शब्द । तत्त्वे मु-
 ह्यताति तत्त्वमुक् तत्त्वमुक् तत्त्वमुक् तत्त्वमुक् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुह । तत्त्वमुहम्
 तत्त्वमुहौ तत्त्वमुह । हतत्त्वमुक् हेतत्त्वमुक् हेतत्त्वमुक् हेतत्त्वमुह इत्यादि । भारवा-
 ह्शब्दस्यभेद । होङ (सू० ११) वावसाने (सू० ८) भारवाट भारवाह् भार-
 वाहौ भारवाह । भारवाहम् भारवाहौ ॥ वाहौ वौ शसादौ स्वरे । १३ ॥
 वाह य औ शसादौ स्वरे । वाहौ वाकारस्यौकारादशो भवति शसादौ स्वरे परे
 भारीह । भारीहा भारवाह्भ्याम् भारवाह्भि । श्वेतवाहुकथशास् पुरोडाश
 अवयाजा ङस् रसे पदान्ते चेति वक्तव्यम् । १४ । डित्वाट्टिलोप ।
 अत्वसो सौ (सू० ६३) श्वेतवा श्वेतवाहौ श्वेतवाह । श्वेतवाहम् श्वेतवाहौ
 श्वेतवाह । अत्र वाहो वौ शसादौ स्वरे वेति केचित् । श्वेतौह । श्वेतौहा श्वे-
 वाहा श्वेतवाभ्याम् श्वेतवाभि । श्वेतौहे-श्वेतवाहे श्वेतवाभ्याम् श्वेतवाभ्य । श्वेत-
 तौह-श्वेतवाह श्वेतवाभ्याम् श्वेतवाभ्य । श्वेतौह-श्वेतवाह श्वेतौहो-श्वेतवाहो
 श्वेतौहा-श्वेतवाहाम् । श्वेतौहि श्वेतवाहि श्वेतौहो-श्वेतवाहो श्वेतवा सु-श्वेतवास्सु ।
 अग्या श्वेतवा पुरोडाश्वेते वृत्तदीर्घा सन्नुद्धौ निपात्यन्त । चकारादुक्थशा इति
 केचित् । हे श्वेतवा वेति केचित् । हे श्वेतव हे श्वेतवाहौ हे श्वेतवाह । श्वेतवामन
 वहतीति श्वेतवा इति व्युत्पत्ति । उन्थशा उक्थशासौ उन्थशास । उन्थशा
 सम् उन्थशासौ उन्थशास । उन्थशासा उन्थशाभ्याम् उन्थशाभि । उन्थशा-
 से उक्थशाभ्याम् उक्थशाभ्य । उन्थशा सु- उक्थशास्सु । हे उक्थशा-हे उन्थ-
 शा हे उन्थशासौ हे उक्थशास इत्यादि । पुरोडा पुरोडाशी पुरोडाश । पुरोडाशम्
 पुरोडाशौ पुरोडाश । पुरोडाशा पुरोडाभ्याम् पुरोडाभि । पुरोडाशे पुरोडाभ्याम्
 पुरोडाभ्य । पुरोड सु-पुरोडस्सु । हेपुरोडा-हेपुरोड हेपुरोडाशी हेपुरोडाश ।

अययाः अययाजौ अययाज् । अययाजम् अययाजौ अययाजः । अययाजा अवयो-
भ्याम् अययोभिः । अययाजे अययोभ्याम् अययोभ्य । अयय सु-अययस्सु । हे
अययाः-हेअययः हेअययाजौ हेअययाजः । तुरासाहशब्दस्य भेदः । हो ङः (सू०-
११) ॥ सहेः पः साढि । १५ । सहेः सफास्य फकारादेशो भवति साढि
सति । काससाने (सू० ८) तुरापाद्-तुरापाद् तुरासाहौ तुरासाह । तुरासाहम्
तुरासाहौ तुरासाह । तुरासाहा तुरापाद्भ्याम् तुरापाद्भिः । तुरासाहे तुरापाद्-
भ्याम् तुरापाद्भ्य, इत्यादि । हेतुरापाद्-हेतुरापाद् हेतुरासाहौ हेतुरासाह । रेफा-
न्तश्चतुर्शब्दो नियं बहुवचनान्तः ॥ चतुराम् शौ च । १६ । चतुर्शब्दस्या-
मागमो भवति पञ्चसु परेषु शौ च परे । चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः ॥ रः
संख्यायाः । १७ । रेफान्तसदस्या परस्यामो तुडागमो भवति । णत्वद्वित्वे ।
चतुर्णाम् ॥ रः सुपि । १८ । सप्तमीबहुवचने रोरेण विसर्जनीयो नान्यरेफस्य ।
चतुर्षु । अत्र ज्ञापक यकृच्चतुर्विद सूत्रम् । तदन्तविधिरप्येत । प्रियाश्चत्वारो
यस्य सः प्रियचत्वारः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम् प्रियचत्वारौ प्रिय-
चतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् प्रियचतुर्भिः । गौणत्वे नुद् नेष्यते । प्रियचतुरा-
म् । माधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ॥ धावम् । १९ । चतुर्शब्दस्य धौ परे
अमागमो भवति । हेप्रियचत्वारः हेप्रियचत्वारौ हेप्रियचत्वारः । नकारान्तो राजन्-
शब्दः । राजन् सि इति स्थिते । नोपधायाः (प्र० ८ सू० ७) ॥ नाञ्चो नो
लोपश्चार्थौ । २० । नाञ्चः नः लोपश्चार्थौ । नाञ्चो नकारस्यानागमजस्य लोपश्च
भवति रसे पदान्ते चार्थौ । चकाराक्कचिन्नाञ्चो नकारस्य लोपश्च न भवति । सुहृ-
दिनस्ति पापमिति सुहिन् । राजा राजानौ राजानः । राजानम् राजानौ । अलो-
पः स्वरे (प्र० ८ सू० १३) स्तोः श्चुभिश्चुः (प्र० ४ सू० ६) इति नकारस्य
जकारः ॥ जञ्चोर्ज्ञः । २१ । जकारञ्जकारस्यो ज्ञ इत्यञ्चर भवति । राज्ञः ।
राज्ञा राजभ्याम् । योगानामुभयतः सवन्धः । लोपश्चि पुनर्न सधिः (प्र० २ सू०-
१८) । इति नियमात् । अञ्चो (प्र० ६ सू० ११) त्यात् न । राजभिः । राज्ञे
राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम्
राज्ञि । वेङ्गोः (प्र० ८ सू० १४) राजनि राज्ञोः राजसु । अधा-
मिति विशेषणाद्वैराजन् हेराजानौ हेराजानः । एव यन्त्रात्मन्सुधर्मन्प्रभृ-
तयः । यज्जा यज्जानौ यज्जानः । यज्जानम् यज्जानौ । अम्बयुक्तादिति वि-
शेषणादलोपो नास्ति । यज्वनः । यज्जना यज्जभ्यां यज्जभिः । यज्जने यज्जभ्याम्
यज्जभ्य । यज्जनः । इत्यादि । हेयज्जन् हेयज्जानौ हेयज्जानः । आत्मा आत्मानौ
आत्मानः । आत्मानम् आत्मानौ आत्मनः । आत्मना आत्मभ्याम् आत्मभिः
इत्यादि । हेआत्मन् हेआत्मानौ हेआत्मानः । सुधर्मा सुधर्माणी सुधर्मणिः । सुधर्म-
णम् सुधर्माणी सुधर्मणः । सुधर्मणा सुधर्मभ्याम् सुधर्मभिः इत्यादि । हेसुधर्मन्
हेसुधर्माणी हेसुधर्मणः । श्वन्युवन्मघन्शब्दानां पञ्चसु राजन्शब्दप्रत्ययान्या ।
था श्वानौ श्वानः । श्वानम् श्वानौ ॥ श्वादेः । २२ । श्वादेनेकार उत्वं प्राप्नोति

इति घत्वे वृत्ते आदिजनानां (सू० ७) इत्यनेन दकारस्य घकारे वृत्ते श्वे जनाः
 (प्र० २ सू० ३) गोधुभ्याम् गोधुभि । गोदुहे गोधुभ्याम् गोधुभ्यः । गोदुह
 गोधुभ्याम् गोधुभ्यः । गोदुह गोदुहो गोदुहाम् । गोदुहि गोदुहो । गोधुम् सुप्
 इति स्थिते । खसे चपा ज्ञसानाम् (प्र० ४ सू० १८) इति ककार । पश्चात्
 किलात् स वृत्तस्य (प्र० ६ सू० २१) इति पत्वम् ॥ कपस्ययोगे क्षः । १० ।
 ककारपकारसयोगे क्ष इत्यक्षर भवति । गोधुक्षु । हेगोधुर्-हेगोधुर् हेगोदुही हेगो-
 दुह । मधुलिह्शब्दस्य भेद ॥ हो ङ । ११ । हकारस्य ङत्व भवति धातोर्ज्ञसे
 परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने (सू० ८) मधुलिह् मधुलिह् मधुलिहो
 मधुलिह । मधुलिहम् मधुलिहो मधुलिह । मधुलिहा मधुलिह्याम् मधुलिहिभि ।
 हो ङ (सू० ११) खसे चपा ज्ञसानाम् (सू० १८) मधुलिह् । हेमधुलिह्-हे
 मधुलिह् हेमधुलिहो हेमधुलिह इत्यादि । मित्रद्रुह्शब्दस्य भेद ॥ द्रुहादीनां
 घर्षढत्वे वा । १२ । द्रुह् मुह् लुह् स्निह् इत्येतेषां हकारस्य घत्त-
 ङत्वे वा भवत धातोर्ज्ञसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने (सू० ८)
 मित्रद्रुग्-मित्रद्रुर् मित्रद्रुह् मित्रद्रुद् मित्रद्रुही मित्रद्रुह । मित्रद्रुहम् मित्रद्रुहो मित्र-
 द्रुह । हेमित्रद्रुग् हेमित्रद्रुर्-हेमित्रद्रुह्-हेमित्रद्रुद् । मित्रद्रुहा मित्रद्रुभ्याम्-मि-
 त्रद्रुह्याम् मित्रद्रुभि-मित्रद्रुभि इत्यादि । तथा तत्त्वमुह्शब्द । तत्त्वे मु-
 ह्यर्ताति तत्त्वमुक्-तत्त्वमुग्-तत्त्वमुद् तत्त्वमुह् तत्त्वमुहो तत्त्वमुह । तत्त्वमुहम्
 तत्त्वमुहो तत्त्वमुह । हेतत्त्वमुक् हेतत्त्वमुग्-हेतत्त्वमुद्-हेतत्त्वमुह इत्यादि । भारवा-
 ह्शब्दस्य भेद । हो ङ (सू० ११) वावसाने (सू० ८) भारवाद्-भारवाद् भार-
 वाहो भारवाह । भारवाहम् भारवाहो ॥ वाहो वा शसादौ स्वरे । १३ ॥
 वाह व औ शसादौ स्वरे । वाहो वाकारस्यौकारादशो भवति शसादौ स्वरे परे
 भारोह । भारोहा भारवाभ्याम् भारवाभि । श्वेतवाहुकथशास् पुरोडाश
 अवयवाजां ङस् रसे पदान्ते चेति वक्तव्यम् । १४ । ङित्वाङ्ग्लोप ।
 अत्यसौ सौ (सू० ६३) श्वेतवा श्वेतवाहो श्वेतवाह । श्वेतवाहम् श्वेतवाहो
 श्वेतवाह । अत्र वाहो वा शसादौ स्वरे वेति केचित् । श्वेतोह । श्वेतोहा श्वे-
 वाहा श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभि । श्वेतोहे-श्वेतवाहे श्वेतवाभ्याम् श्वेतवोभ्य । श्वेत-
 तोह-श्वेतवाह श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभ्य । श्वेतोह-श्वेतवाह श्वेतोहो-श्वेतवाहो
 श्वेतोहा-श्वेतवाहाम् । श्वेतोहि-श्वेतवाहि श्वेतोहो-श्वेतवाहो श्वेतव मु-श्वेतवस्सु ।
 अन्या श्वेतवा पुरोडाशेते वृत्तदीर्घा सकुट्टौ निपात्यन्ते । चकारादुक्त्यशा इति
 केचित् । हे श्वेतवा वेति केचित् । हे श्वेतव हे श्वेतवाहो हे श्वेतवाह । श्वेतमामन
 वहतीति श्वेतम् इति व्युत्पत्ति । उक्त्यशा उक्त्यशासौ उक्त्यशास । उक्त्यशा
 सम् उक्त्यशासौ उक्त्यशास । उक्त्यशासा उक्त्यशाभ्याम् उक्त्यशाभि । उक्त्यशा-
 से उक्त्यशाभ्याम् उक्त्यशाभ्य । उक्त्यशा सु- उक्त्यशास्सु । हे उक्त्यशा-हे उक्त्य-
 शा हे उक्त्यशासौ हे उक्त्यशास इत्यादि । पुरोडा पुरोडाशौ पुरोडाश । पुरोडाशम्
 पुरोडाशौ पुरोडाश । पुरोडाशा पुरोडाभ्याम् पुरोडाभि । पुरोडाशो पुराडाभ्याम्
 पुरोडाभ्य । पुरोड सु-पुरोडस्सु । हेपुरोडा-हेपुरोडः हेपुरोडाशौ हेपुरोडाश ।

अवयाः अवयाजौ अवयाज् । अवयाजम् अवयाजौ अवयाजः । अवयाजा अवयो-
 भ्याम् अवयोभिः । अवयाजे अवयोभ्याम् अवयोभ्यः । अवय सु-अवयस्सु । हे
 अवया-हेअवयः हेअवयाजौ हेअवयाजः । तुगासाह्शब्दस्य भेदः । हो ङः (सू०-
 ११) ॥ सहेः पः साढि । १५ । सहेः सजारस्य पकारादेशो भवति साढि
 सति । वाससाने (सु० ८) तुरापाद्-तुरापाद् तुरासाहौ तुरासाह । तुरासाहम्
 तुरासाहौ तुरासाह । तुरासाहा तुरापाद्भ्याम् तुरापाद्भिः । तुरासाहे तुरापाद्-
 भ्याम् तुरापाद्भ्य इत्यादि । हेतुरापाद्-हेतुरापाद् हेतुरासाहौ हेतुरासाह । रेफा-
 न्तश्चतुरशब्दो नियं बहुवचनान्तः ॥ चतुराम् शौ च । १६ । चतुरशब्दस्या-
 मागमो भवति पञ्चमं परेषु शौ च परे । चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः ॥ २ः
 संख्यायाः । १७ । रेफान्तसरथायाः परस्यामो तुडागमो भवति । णत्वङित्वे ।
 चतुर्णाम् ॥ २ः सुपि । १८ । सप्तमीबहुवचने रोरेव प्रिसर्जनीयो नान्यरेफस्य ।
 चतुर्षु । अत्र ज्ञापकं यद्चतुर्विधं सूत्रम् । तदन्तर्भावित्प्रेष्यते । प्रियाश्चत्वारो
 यस्त सः प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम् प्रियचत्वारौ प्रिय-
 चतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् प्रियचतुर्भिः । गौणत्वे नुद् नेष्यते । प्रियचतुरा-
 म् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ॥ धावम् । १९ । चतुरशब्दस्य धौ परे
 अमागमो भवति । हेप्रियचत्वारः हेप्रियचत्वारौ हेप्रियचत्वारः । नकारान्तो राजन्-
 शब्दः । राजन् सि इति स्थिते । नोपधायाः (प्र० ८ सू० ७) ॥ नाम्नो नो
 लोपश्चाधौ । २० । नाम्नः नः लोपश्चाधौ । नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश्च
 भवति रसे पदान्ते चाधौ । चकारात्कचिन्नाम्नो नकारस्य लोपश्च न भवति । सुहु
 हिनस्ति पापमिति सुहिन् । राजा राजानौ राजानः । राजानम् राजानौ । अङ्गो-
 पः स्वरे (प्र० ८ सू० १३) स्तोः श्चुभिश्चुः (प्र० ४ सू० ६) इति नकारस्य
 जकारः ॥ जज्रोर्ज्ञः । २१ । जकारअकारस्ययोगे ज्ञ इत्यक्षरं भवति । राज्ञः ।
 राज्ञा राजभ्याम् । योगानामुभयतः सवन्धः । लोपश्च पुनर्न सधिः (प्र० २ सू०-
 १८) । इति नियमात् । अङ्गो (प्र० ६ सू० ११) त्यात् न । राजभिः । राज्ञे
 राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम्
 राज्ञि । वेङ्गोः (प्र० ८ सू० १४) राजनि राज्ञोः राजसु । अधा-
 पिति विशेषणाद्धेराजन् हेराजानौ हेराजानः । एव यन्त्रात्मन्सुधर्मन्प्रभृ-
 तयः । यज्जा यज्जानी यज्जानः । यज्जानम् यज्जानौ । अन्वयुक्तादिति रि-
 शेषणादलोपो नास्ति । यज्वनः । यज्वना यज्वभ्यां यज्वभिः । यज्वने यज्वभ्याम्
 यज्वभ्यः । यज्वनः । इत्यादि । हेयज्वन् हेयज्वन् हेयज्वानः । आत्मा आत्मानौ
 आत्मानः । आत्मानम् आत्मानौ आत्मनः । आत्मना आत्मभ्याम् आत्मभिः
 इत्यादि । हेआत्मन् हेआत्मानौ हेआत्मानः । सुधर्मा सुधर्माणी सुधर्मणः । सुधर्म-
 णम् सुधर्माणी सुधर्मणः । सुधर्मणा सुधर्मभ्याम् सुधर्मभिः इत्यादि । हेसुधर्मन्
 हेसुधर्माणी हेसुधर्मणः । श्वन्श्वन्मधन्शब्दानां पञ्चसु राजन्शब्दत्प्रक्रिया ।
 श्वा श्वानौ श्वानः । श्वानम् श्वानौ ॥ श्वादेः । २२ । श्वादेर्नकार उक्त्वा प्राप्नोति

शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तद्धिते स्वरे तु न भवति । अत्र निया-
मक पाणिनीयसूत्रम् । श्वयुग्मघोनामतद्धिते । तेन माघग्न भवति । शुन ।
शुना श्वभ्याम् श्वभि । शुने श्वभ्याम् श्वभ्य । शुन श्वभ्याम् इत्यादि । हेश्वन्
हेश्वानौ हेश्वान । युग युगानौ युगान । युगानम् युगानौ । युगन्शब्दस्य वकार-
स्योत्वे कृते । सगणे दीर्घ सह (प्र० २ सू० २०) युन युना युग्भ्याम् युग-
भि । युने युग्भ्याम् युग्भ्य इत्यादि । हेयुगन् हेयुगानौ हेयुवान । मघग्न मघ-
वानौ मघवान । मघग्नानम् मघग्नानौ । मघग्नन्शब्दस्योत्वे कृते । उओ (प्र० २
सू० १३) मघोन । मघोना मघवभ्याम् मघवभि । मघोन । मघवभ्याम् मघवभ्य
इत्यादि । हेमघग्न हेमघग्नानौ हेमघवान ॥ मघवा बहुलम् ॥ २३ ॥ मघवन्शब्दस्य
वा त् इत्यन्तादेश स्यात् । ऋकारो रिक्कार्यार्थे । बहुलग्रहणात्सर्वे विधयो व्यभि-
चरन्ति । त्रितो नुम् (सू० ६१) मघवान् । नश्चापदान्ते ज्ञप्ते (प्र० ४ स० २४)
मघवन्तौ मघवन्त । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्याम्
मघवद्भि । मघवते मघवद्भ्याम् मघवद्भ्य इत्यादि । हेमघग्न हेमघवतौ हेमघ-
वन्त । ॥ “स किल सयुगमूर्ध्नि सहायता मघवत प्रतिपद्य महारथ ” इति प्र-
योगदर्शनात् ॥ अर्वणस्त्रसाधनञ्च । २४ । नञ्पूर्जेस्पर्वाणस्त इत्यन्तादेश
रपादसौ निभक्तौ परत । अर्वा अर्वन्तौ अर्वन्त । अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वत ।
अर्वता अर्वाद्भ्याम् अर्वाद्भि अर्वते अर्वाद्भ्याम् अर्वाद्भ्य इत्यादि । हेअर्वन् हेअर्वा-
न्तौ हेअर्वन्त । नञ्पूर्जेस्थेति किम् । नोपधाया (प्र० ८ सू० ७) अनर्वा
अनर्वाणौ अनर्वाण । अनर्वाणम् अनर्वाणौ अनर्वाण । अनर्वाणा अनर्वाभ्याम् अ-
नर्वाभि अनर्वासु इत्यादि । पथिन्शब्दस्य भेद ॥ इतोत्पञ्चसु । २५ । इत
अत् पञ्चसु । पञ्चसु स्यादिषु पथ्यादीनामिक्कारस्याकारो भवति ॥ धो नुद् ।
२६ । पथ्यादीना यकारस्य नुडागमो भवति पञ्चसु परेषु । पन् थन् सि इति
स्थिते ॥ आ सौ । २७ । आ सौ । पथ्यादीना टेरात् भवति सौ परे । पथा
पथानौ पथान । पथानम् पथानौ ॥ पथा टे. । २८ । पथ्यादीनां टेलापो
भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । पथ । पथा पथिभ्याम् पथिभि ।
पथे पथिभ्याम् पथिभ्य । पथ पथिभ्याम् पथिभ्य । पथ पथो पथाम् । पथि
पथा पथिषु । हेपन्था हेपथानौ हेपन्थान । एन मथिन् ऋमुक्षिन् प्रभृतय ।
मन्था मन्थानौ मन्थान । ऋमुक्षा ऋमुक्षाणौ ऋमुक्षाण इत्यादि । दण्डिन्श-
ब्दस्य भेद ॥ इना शौ सौ । २९ । इन् हन् पुप् अर्यमन् इत्येतेषा शौ सौ
चाधी परे उपधाया दीघा भवति । दण्डी दण्डिनौ दण्डिन । दण्डिनम् दण्डिनौ
दण्डिन । दण्डिना दण्डिभ्याम् दण्डिभि । दण्डिने दण्डिभ्याम् दण्डिभ्य । द-
ण्डिषु इत्यादि । हेदण्डिन् हेदण्डिनौ हेदण्डिन । ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महण । नत्र-
हणम् ब्रह्महणौ । अल्लोप स्वरे (प्र० ८ सू० १३) हनो ङे । ३० । हन घृ
ने । हन्तेर्धातोर्हकारस्य घत्व भवति अव्ययधाने नकारे परे व्ययधाने जिति गिति
च परे ॥ घसयोगो णत्वनिषेधार्थ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्य । ३१ । हन्तेरकारपूर्व-

स्यैव नस्य णत्व स्यात्प्रान्यस्य । नञ्प्र । नञ्प्रान्न नञ्प्रहभ्याम् ब्रह्महभि । नञ्प्रान्ने ब्रह्मह-
भ्याम् ब्रह्महभ्य । नञ्प्रान्न ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्य । ब्रह्मप्रान्न ब्रह्मप्रान्ने ब्रह्मप्रान्नाम् । नञ्प्रान्नि-
ब्रह्महभि ब्रह्मप्रान्ने ब्रह्महभ्यु । हेनञ्प्रान्न हेनञ्प्रान्ने हेनञ्प्रान्नाम् । पूषा पूषणौ पूषण । पूष-
णम् पूषणौ पूषण । पूषणा पूषभ्याम् पूषभि । पूष्ये पूषभ्याम् पूषभ्य । पूष्य पूषभ्याम् पू-
षभ्य । पूष्य पूष्यो पूष्यम् । पूष्यि-पूष्यि । डौ टिलोपो वेति केचित् । पू-
षि पूष्यो पूष्यु । हेपुषन् हेपुषणौ हेपुषण । अर्यमा अर्यमणी अर्यमण । अर्य-
णम् अर्यमणौ अर्यम्य । अर्यम्या अर्यमभ्याम् अर्यमभि इत्यादि । हेअर्यमन् हेअ-
र्यमणौ हेअर्यमण । सस्याशब्दा पञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्तास्त्रिषु सरूपा । प-
ञ्चन् जस् इति स्थिते ॥ जञ्शसोर्लुक् । ३२ । पकारनकारान्तसस्याया परयो-
जंशसोर्लुग्भ्रमति ॥ लुकि न तन्निमित्तम् । ३३ । लुकि सति तन्निमित्त
वपि न स्यात् । तेन नोपधाया (प्र० ८ सू० ७) इति दार्ढ्यं न । पञ्च पञ्च
पञ्चभि पञ्चभ्य पञ्चभ्य ॥ ण्य । ३४ । पकारनकारान्तसस्याया परस्यामो
नुडागमो भ्रमति । नोपधाया (प्र० ८ सू० ७) नाम्नो नो लोपशर्वा (सू०
२०) पञ्चानाम् पञ्चसु । एत् सप्तन्पञ्चदशन्प्रभृतय । अष्टन्शब्दस्य भेद ॥
अष्टनो डौ वा । ३५ । अष्टन्शब्दात्परयोर्जंशसोर्लुक् डौ भवति । डित्त्वाट्टि-
लोप । अष्टौ अष्टौ अष्टौ अष्ट ॥ वासु । ३६ । वा आ आसु । अष्टन्शब्दस्य आसु
परसु विभक्तिषु वाटेरात्त्व भ्रमति । अष्टभि-अष्टभि । अष्टभ्य-अष्टभ्य ।
अष्टभ्य-अष्टभ्य । अष्टानाम् । अष्टसु अष्टास । गौणत्वेऽपि आत्त्व जंशसो-
र्लुक्त्वे वेत्येके । प्रियाष्टा प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टी प्रियाष्टान -प्रियाष्टन प्रियाष्टौ
प्रियाष्टा । प्रियाष्टान प्रियाष्टाम् प्रियाष्टानौ प्रियाष्टी प्रियाष्टान् प्रियाष्टी प्रियाष्टान्
प्रियाष्टा । प्रियाष्टान् प्रियाष्टा प्रियाष्टान्यां प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टाभि प्रियाष्टभि ।
प्रियाष्टान् प्रियाष्टै प्रियाष्टान्यां-प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टभ्य प्रियाष्टभ्य ॥ प्रियाष्टान् प्रिया-
ष्टा प्रियाष्टान्यां प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टभ्य प्रियाष्टभ्य । प्रियाष्टान् प्रियाष्टा प्रिया-
ष्टौ प्रियाष्टौ प्रियाष्टौ-प्रियाष्टम् । प्रियाष्टि प्रियाष्टानि प्रियाष्टे प्रियाष्टानो प्रियाष्टौ प्रि-
याष्टासु प्रियाष्टसु । हेप्रियाष्टन् हेप्रियाष्टा हेप्रियाष्टानौ-हेप्रियाष्टी हेप्रियाष्टान-
हेप्रियाष्टी-हेप्रियाष्टा ॥

जासि त्रीण्येव रूपाणि शसि चत्वारि च पुन ॥

ढावपि त्रीणि रूपाणि दोषे द्वे द्वे प्रियाष्टान्. ॥ ३५ ॥

मकारान्त इदमशब्द ॥ इदमोऽप्य पुसि । ३७ । इदम अयम्पुसि ।

इदमशब्दस्य पुसि निमित्ते अप्रमादो भ्रमति । सिद्धादित्त्वम् । अयम् । इदमशब्दो
त्यदादेते (प्र० ६ म० ५५) रिति सर्गनाकार । इद औ इति स्थिते ॥ दस्य
म । ३८ । दस्य म । त्यदादीनां दकारस्य भ्रमत्त्व भवति स्वामी परे । औ औ-

औ (प्र० २ सू० १४) इमौ । सर्गादित्वाज्जती (प्र० ६ सू० २५) इमे । इ-
मम् इमौ इमान् ॥ अन टौसो । ३९ । अन टौसा । इदमोऽनादयो भ्रमति
टौसो परयो शृत्तस्य । टेन (प्र० ६ सू० १०) अनेन ॥ अस्मि ॥ ४० ॥ अस्मि अ ।

इदम सकारे भकारे च परे अकारादेशो भवति कृत्स्नस्य । त्यदादित्वा-
दत्वसिद्धौ पुनरत्वनिधान सर्वादेशार्थम् । तदाह । कृत्स्नस्येति । अद्भि (प्र० ६ सू०
११) ल्यात्यम् । आभ्याम् ॥ भिस्भिस् । ४१ । इदमदसोर्भिसु भिसेज भवति ।
तेन भकारस्य अत्व न । एस्भि बहुत्वे (प्र० ६ सू० १५) । एभि । इदम् डे
इति स्थिते । त्यदादेष्टेर स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) सर्गादे स्मट् (प्र० ६ सू०
२८) स्भ्य (सू० ३९) अस्मै आभ्याम् एभ्य । ढसिरत् (प्र० ६ सू० १६)
अत (प्र० ६ सू० २९) अस्मात् आभ्याम् एभ्य । ढस्य (प्र० ६ सू०
१७) अस्य । अन टौसो (सू० ३९) ओसि (प्र० ६ सू० १८) एअय् (प्र०
२ सू० ९) अनयो । सुडाम (प्र० ६ सू० ३० ।) स्भ्य (३९ ।) एस्भि बहुत्वे
(१५) क्लिलात् (प्र० ६ सू० २१) एगम् । डि स्मिन् (प्र० ६ सू० ३१)
अस्मिन् अनयो एपु । त्यदादीनां संबोधनाभाव ॥ इदमोऽप्यन्वादेशो द्वि-
तीयाटौ स्वेनादेशो वक्तव्यः । ४२ । उक्तस्य पुनर्भाषणमन्वादेश । एनम् एनौ
एनान् । एनेन एनयो एनयो । प्रशाम्प्रशब्दस्य भेद । मो नो धातो । ४३ ।
धातोर्भकारस्य नकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । प्रशान् प्रशामौ प्रशाम । हे-
प्रशान् हैप्रशामौ हैप्रशाम । प्रशाम् प्रशामौ प्रशाम । प्रशामा प्रशाम्भ्याम् प्रशा-
भि इत्यादि । किशब्दस्य भेद । किशब्दस्य त्यदादेष्टेर स्यादाविति सर्वनाकारे
कृते सर्वशब्दवद्रूप ज्ञेयम् । क कौ के । कम् कौ कान् । केन काभ्याम् कै ।
कस्मै काभ्याम् कैभ्य इत्यादि । धकारान्तस्तत्प्रबुध्शब्द तस्य रसे पदान्ते च आ-
दिजबानां शभात्तस्य शभा स्ध्वे (सू० ७) वावसाने (सू० ८) तत्वभुत् त-
त्वभुद् तत्वबुधौ तत्वबुध । तत्वबुधम् तत्वबुधौ तत्वबुध । तत्वबुधा तत्वभुद्भ्या-
म् तत्वभुद्भि । इत्यादि । हे तत्वभुत् हे तत्वभुद् हेतत्वबुधौ हेतत्वबुध । जका-
रात् सम्राज्शब्द ॥ छशापराजादे. प. । ४४ । छकारात्तस्य शकारात्तस्य
षकारात्तस्य राज्यजज्ञृजृज्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रसे
पदात्ते च । षस्य षत् ड वनिषेधार्थम् । तेन आख्याते इष्टीत्यादौ न भवति ॥
षो ड । ४५ । ष ड । षकारस्य डत्व भवति धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रम प-
दात्ते च । वावसाने (सू० ८) ॥ मोराजि सम छौ । ४६ । क्विन्ते रा-
जतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । तेनानुस्वाराभाव । सम्राट्-सम्राट् सम्राजौ
सम्राज । सम्राजम् सम्र जी सम्राज । सम्राजा सम्राड्भ्याम् सम्राड्भि इत्या-
दि । सम्राट्स । हसम्राड् हैसम्राट् हैसम्राजौ हैसम्राज । एव वराजादय ॥
युजेरसमासे । ४७ । युजे सुटि नुम् स्यादसमासे ॥ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।
४८ । क्विन्प्रत्ययस्य धातो कवर्गोत्तादेश स्यादसमासे झलि पदात्ते च । प्रत्यय-
शब्देन प्रत्ययात्तस्य ग्रहणम् । युद् । अनुस्वारपरसर्गौ । युञ्चौ युञ्च । युञ्चम्
युञ्चौ युज । युजा युञ्चाम् युञ्चि । युजे युञ्चाम् युञ्च्य । चो कु (सू० ५३)
खसे चपा (प्र० ४ सू० १८) क्लिलात् (प्र० ६ सू० २१) कपसयोगे क्ष
(सू० १०) युक्षु । हेयुद् हेयुञ्चौ हेयुञ्च इत्यादि । असमासे ङिम् । अश्वयुक्-

अश्वयुग् अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयुजम् अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयुजा अश्व-
युग्भ्याम् अश्वयुग्भिः इत्यादि । समाध्यर्थस्य युजेर्न नुम् । युक् समाधिमानित्यर्थः ।
दकारान्तो द्विपाद्शब्दः । द्विपाद्-द्विपात् द्विपादौ द्विपादः । द्विपादम् द्विपादौ ॥ पाद्-
पत् । ४९ । पाद्शब्दस्य पदादेशः स्याच्छसादी स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे
च । द्विपदः । द्विपदा द्विपाद्भ्याम् द्विपाद्भिः । द्विपदे द्विपाद्भ्याम् द्विपाद्भिः इ-
त्यादि । हेद्विपात्-हेद्विपाद् हेद्विपादौ हेद्विपादः । दकारान्तास्त्यद्दत्तद्वयद्दृष्टदृश-
ब्दाः । लट् सि इति स्थिते ॥ स्तः । ५० । स् तः । त्यदादेस्तकारस्य सत्त्वं
भवति सौ परे । स्यः त्यौ त्ये । त्यम् त्यौ त्यान् । त्येन त्याभ्याम् त्यैः । त्यस्मै त्या-
भ्याम् त्येभ्यः । त्यस्मात् त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्य त्ययोः त्येषाम् । त्यस्मिन् त्य-
योः त्येषु । सः तौ ते । तम् तौ तान् । तेन ताभ्याम् तैः । तस्मै इत्यादि । यः
यौ ये । यम् यौ यान् । येन याभ्याम् यैः । यस्मै इत्यादि । एपः एतौ एते ॥ ए-
तदोऽन्वादेशे द्वितीयाटौःस्वेनो वा चक्तव्यः । ५१ । उक्तस्य पुनर्भाष-
णमन्वादेशः । एतम्-एनम् एतौ-एनौ एतान्-एनान् । एतेन-एनेन एताभ्याम् एतैः ।
एतस्मै एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्मात् एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्य एतयोः-एनयोः
एतेषाम् । एतस्मिन् एतयोः-एनयोः एतेषु । एतेन व्याकरणमर्थोत्तमेन छन्दोऽभ्याप-
य । छकारान्तस्तत्त्वप्राच्छब्दः । शशपराजादेः षः (सू० ४३) वायसाने (सू०
८) तत्वप्राट्-तत्वप्राड् तत्वप्राटौ तत्वप्राच्छः । तत्वप्राट् तत्वप्राटौ तत्वप्राटः ।
तत्वप्राटा । छशपराजादेः षः (सू० ४३) षो षः । (सू० ४४) तत्वप्राड्भ्या-
म् तत्वप्राड्भिः । तत्वप्राटे तत्वप्राड्भ्याम् तत्वप्राड्भ्यः । तत्वप्राटः तत्वप्राड्-
भ्याम् तत्वप्राड्भ्यः । तत्वप्राटः तत्वप्राटोः तत्वप्राटाम् । तत्वप्राटि तत्वप्राटोः
तत्वप्राटसु । यकारान्तोऽग्निमय्शब्दः । वायसाने (सू० ८) अग्निमत्-अग्निमद्
अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथम् अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथा अग्निमद्भ्याम्
अग्निमद्भिः । इत्यादि । हेअग्निमत्-हेअग्निमद् हेअग्निमथौ हेअग्निमथः । चकारान्तः
प्रत्यच्शब्दः ॥ अश्वेः पञ्चसु नुमागमो चक्तव्यः । ५२ । ॥ चोः कुः ।
५३ । चर्गस्य कर्गदेशो भवति घातोर्गसे परे नात्रश्च रसे पदान्ते च । स्तोः
श्रुभिः श्रुः । (प्र० ४ सू० ६) सयोगान्तस्य लोपः (सू० ३) प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ
प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ ॥ अश्वेर्दीर्घश्च । ५४ । अश्वेकारस्य लोपो भवति
पूर्वस्य च दीर्घः शसादी स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । प्रतोचः । निमित्ताभा-
वे नैमित्तिरस्याप्यभाजः । प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भिः । प्रतीचे प्रत्यग्भ्याम् प्र-
त्यग्भ्यः । प्रत्यञ्चु । हेप्रत्यङ् हेप्रत्यञ्चौ हेप्रत्यञ्चः ॥ नाश्वेः पूजायाम् । ५५ ।
पूजार्थस्याश्वतेरुपघामृतस्य नस्य लोपो न स्यात् । अलुत्तनकारत्वान्न नुम् । किन्प्र-
त्ययस्य कुः (सू० ४७) सयोगान्तस्यलोपः (सू० २) प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्र-
त्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ नलोपाभावादकारस्थालोपः । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्र-
त्यङ्भिः इत्यादि ॥ इंणोः कुक् टुक् शरि वा । २६ । टकारणकारयोः
कुक् टुक्कारागमौ वा स्तः शरि परे । प्रत्यञ्चु-प्रत्यङ्पु । एवं तिर्यच्शब्दः । तिर्यङ्

तिर्यञ्चौ तिर्यञ्च । तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ ॥ तिरश्चादयः । ५७ । तिरश्चादय शब्दा
निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तिरश्च । तिरश्चा । तिर्यग्भ्या-
म् तिर्यग्भि । तिर्यञ्चु । हेतिर्यञ्च हेतिर्यञ्चौ हेतिर्यञ्च । विश्वग्देवयोश्चेटरद्रच-
ञ्चतौ वप्रत्यये । ५८ । अनयो सर्जनान्नश्च टेरद्रचादेश स्याद्प्रत्ययान्तेऽञ्चतौ
परे । अमुमञ्चतीति विग्रहे । अदस्येरद्रचादेश ॥ अदसोऽस्तेर्दादु दो मः ।
५९ । अदसोऽसान्तस्य दापरस्य उदूतौ स्तो दस्य च म स्यात् । अदमुयङ् अ-
मुयङ् अमुमुयङ् अदयङ् ॥

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ॥

उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नोभयोः ॥ ३६ ॥

विष्यद्देव्यद्देव्यङ् । उदङ् उदञ्चौ उदञ्च । उदञ्चम् उदञ्चौ ॥ उद ईत् ।
६० । उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याश्चतेरकारस्येकारादेशो भवति शसादौ स्वरेपरे
तद्धिते ईपि ईकारे च । उदीच । उदीचा उदग्भ्याम् उदग्भि । उदङ्गु हेउदङ् हेउ-
दञ्चौ हेउदञ्च । एव सम्यच्शब्द । सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्च । सम्यञ्चम् सम्मञ्चौ
समीच । समीचा इत्यादि । तकारान्तो मरच्छब्द । वावसाने (सू० ८) मरुत् मरुद्
मरुतौ मरुत् । मरुतम् मरुतौ मरुत् । मरुता मरुद्भ्याम् मरुद्भि इत्यादि । हेमरुत्
हेमरुद् हेमरुतौ हेमरुत् । एवमग्निचित्प्रभृतय । अग्निचित्-अग्निचिद् अग्निचि-
तौ अग्निचित । हेअग्निचित् हेअग्निचिद् हेअग्निचितौ हेअग्निचित । तकारान्त
उकारानुबन्धो महच्छब्द ॥ व्रितौ नुम् । ६१ । उश्च ऋश्च वृ ष्ट इत्य यत्थ स
व्रित् तस्य व्रित नुम् । उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति
पुंसि पञ्चसु परेषु ॥ न्सम्महत्तोऽर्धा दीर्घा शौ च । ५३ । नृच सूच अपृच
महाश्च एतेषा समाहार न्सम्महत् तस्य न्सम्महत् । अर्धा दीर्घा शौ चेत्यव्ययम् ।
न्सन्तस्याप्शब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति पञ्चसु परेषु धिगजितेषु शौ च
परे । सयोगान्तस्य लोप (सू० ३) महान् । नश्चापदान्ते कसे (प्र० ४ सू० २४)
महान्तौ महान्त । महान्तम् महान्तौ महत् । महता महद्भ्याम् महद्भि । मह-
ते महद्भ्याम् महद्भ्य इत्यादि । हेमहन् हेमहान्तौ हेमहान्त । न्सन्तस्येत्यागमजन-
कारयुक्तसा तस्य ज्ञेयम् । तेन कसुशब्दस्य क्विब तस्य न दीर्घ । सयोगान्तस्य
लोप (सू० ३) कन् कसौ कस । कसम् कसौ कस । कसा कन्भ्याम् क-
न्भि । कन्सु । हेकन् । शोभना आपो यस्मिन्नसौ स्वाप्-स्वाप् स्वापी स्वाप ।
स्वापि तडागानि । उकारानुबन्धो भनच्छब्द ॥ अत्वस्तोः स्तौ । ६३ । अत्व-
सौ स्तौ इति धातौनेप्यते । अत्व तस्यामन्तस्य च दीर्घा भवति धिगजिते सौ
परे । भनान् भनतौ भनन्त । भनन्तम् भनन्तौ भनत् । भनता भनद्भ्याम् भ-
नद्भि । भवते भनद्भ्याम् भनद्भ्य । भनत् भनद्भ्याम् भनद्भ्य । भनत् भन
तो भवताम् । भनति भनतौ भनत्सु । हेमवन् हेमवन्तौ हेमवत् । असन्तस्ये-
त्यमुप्रत्ययान्तस्येति विग्रहितम् । तेन पिण्ड प्रसतीति पिण्डम् । पिण्डमसौ पि-

ण्डप्रस पिण्डप्रसम् पिण्डप्रसौ पिण्डप्रस इत्यादि । ऋकारानुबन्धस्य नुमागम एव । अत्वन्तत्वाभावात् दीर्घ । त्रितो नुम् (सू० ६१) सयोगान्तस्य लोप (सू० ३) भन् भन्तौ भन्त । भन्तम् भन्तौ भन्त । भन्ता भन्त्र्याम् भन्त्रि । भन्तु इत्यादि । हेभन् हेभन्तौ हेभन्त । एव पचत्तशब्द । पचन् पचन्तौ पचन्त । पचन्तम् पचन्तौ पचन्त । पचन्तु इत्यादि । हेपचन् हेपचन्तौ हेपचन्त ॥ द्विरुक्तानां जक्षादीना च श-
तुनुम्प्रतिषेधः पुँल्लिङ्गे नित्य वक्तव्यो नपुसके वा शौ च । ६४ । दधत् दधद् दधती दधत । दधतम् दधती दधत । दधता दध-
 ङ्ग्याम् दधाङ्ग इत्यादि । नपुसके दधत् दधद् दधती दधति दधन्ति । जक्ष
 जाग् दरिद्रा शास् दीधी वेगी चकाम् एते जक्षादय । शकारान्तो निशब्द ।
 छशपराजादे (सू० ४३) इति पठम् । षो ड (सू० ४४) इति डटम् ।
 वापसान (सू० ८) निट् निट् निशी निश । विशम् निशी निश । निशा निड्भ्याम्
 निड्भि । निट्सु इत्यादि । हेनिट् हेनिड् हेनिशी हेनिश । पकारात् पपुशब्दो नित्य
 बहुवचनात्स्त्रियु सरूप । प् जस् इति स्थिते । जसुशार्त्तु (सू० ३२) षो-
 ड (सू० ४५) वापसाने (सू० ८) षट्-पड्-पड्भि षड्भ्य षड्भ्य । षण्
 (सू० ३४) इति नुट् । षो ड (४५) षड् नाम् इति स्थिते ॥ ६५ ।
 ङ् ण । सप्यासर्वान्धनो डकारस्य णत्व भवति नामि परे । षुभि षु (प्र० ४
 सू० ८) षण्णाम् । कचिदपदात्तेऽपि पदान्तताश्रयणीया । षु सु इति स्थिते ।
 षो ड (४५) रसे चपा (प्र० ४ सू० १८) इति टकारे कृते । पट्सु इत्यत्र
 षुभि षु (८) इति सकारस्य षत्वे प्राप्ते पदात्तताश्रयणीया । टोरत्या (प्र०
 ४ सू० १२) दिति षुत्वनिषेध ॥ **दोषाम्** । ६६ । दोषसजुष्आशिप्हनिष्म-
 भृतीना पकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च । दो दोषी दोष । दोषम् दोषी ।
 शसादान्तरतता वा वक्तव्या । दोष-दोष्ण । दोषा-दोष्णा दोर्भ्यां दोषभ्याम् दो-
 भि-दोषभि । दोषे दोष्णे दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्य-दोषभ्य । दोष-दोष्ण । दो-
 र्भ्यां दोषभ्याम् दोर्भ्य दोषभ्य । दोष-दाष्ण दोषो दोष्णो दोषा-दाष्णाम् ।
 वेडथो (प्र० ८ सू० १४) दोष्णि दोषणि दोषि दोषो-दोष्णो दोषु सु इति
 स्थिते दोषाम् (६६) इति त्रिसर्ग । शपसे वा (प्र० ५ सू०) इति सत्वे कृते
 क्त्रिणात् (प्र० ६ सू० २१) इति पत्वम् । नुम्विसर्जनीयशसुव्ययानेऽपि
 त्रिपलादिति सस्य पत्व प्राच्यम् । कृताकृतप्रसंगी यो विधि स नित्य । दोष्पु-
 दोषु-दोषसु । हेदो हेदोषी हेदोष । सप्तमीचतुश्चने कृत्रिमत्वादिसर्ग । एव स-
 जुष्णशब्द ॥ सजुष्पाशिपो रसे पदान्ते च दोषो वक्तव्य । ६७ ॥
 प्यानिहसे (प्र० १० सू० ७) इति सिद्धे इद न वक्तव्यम् । अधया तस्यैवेद
 सूक्कम् दोषाम् (६६) सजू सजुषी सजुष । सजुषम् सजुषी सजुष । सजुषा
 सजुष्याम् सजूभि । सजूष्पु-सजूषु इत्यादि । हेसजू हेसजुषी हेसजुष । सका-
 रात् पुसुशब्द । पुस् सि इति स्थिते ॥ **पुसोऽसुद्** । ६८ । पुसुशब्दस्य अ-

सुडादेशो भगति पुसि पश्चसु परेषु । ढकारोऽन्त्यादेशार्थः । लकारो नुम्बिधानार्थः ॥

रेफः स्वरपरं वर्णं दृष्ट्वा ऽऽरोहति तच्छिरः ॥

पुरः स्थित यदा परयेदधः सक्रमते स्वरम् ॥ ३७ ॥

अनुस्वारो नमस्यैव यावत्तद्देशयोगतः ॥

मूर्ध्नि सङ्ग लभेत्तावन्नेक्षते पुरतः स्वरम् ॥ ३८ ॥

मः स्वरे । ६९ । अनुस्वारस्य मकारो भगति स्वरे परे । पुम्स् सि इति स्थिते । त्रितो नुम् (सू० ६१) म्सम्महत (सू० ६२) इति दार्ढ्यं । सयोगान्तस्य लोप (सू० ३) ह्रस्वेषु सेल्लोप (प्र० ६ सू० ३६) पुमान् पु-
मांसौ पुमांस । पुमासम् पुमांसौ पुस । पुसा । पुसि पुसो । पुस् सु इति स्थितः ॥
असभवे पुसः कन्सौ । ७० । असभव इति कोऽर्थः । वेदान्तैकवेद्यस्य प-
रमात्मनो बहुत्वात्सभय वाच्ये सति पुम्शब्दस्य कगागमो भगति मुपि परे । कका-
र कित्कार्यार्थं अकार उच्चारणार्थः ॥ स्कोराद्योश्च । ७१ । सयागाद्यो स-
कारककारयालापो भगति धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रस पदान्ते च । क्विलात् (प्र०
६ सू० २१) इति सस्य पत्वम् । कषसयोगे क्ष (सू० १०) पक्षु । ननु पुंस्व-
त्यत्र मकार एव सयोगादर्न सकारस्ताहं कथं लोपः । पक्षु अत्र स्कोराद्योश्चेत्य-
नेन सयोगाद्यस्य लोपे प्राप्ते मकारस्यैव लोपो भवन्न तु सकारस्य । आदरवाभा-
वात् । सयोग यस्तु पुस् इत्यत्र शिर्गसि मकार एव । तस्मादादित्य द्वावधम् ।
मुख्यत्वमापेक्षित्त च । अत्र सस्यादित्यमापेक्षिकम् । पुस् क इत्यत्र ककारापे-
क्षया सकार आदि सकारापेक्षया मकार आदीराति सकारस्यैव लोपः । हेपुमन्
हेपुमासौ हेपुमास । एव पिद्मशब्दः । पिद्मान् विद्मासौ विद्मांस । विद्मासम् वि-
द्मासौ ॥ वसोर्ध उः । ७२ । वसो सवन्धी वकार उत्व प्राप्नाति शसादौ स्वरे
परे तद्धिते ईप ईकारे च । पिदुप । विदुषा । वसां रसे (सू० ४) इति दत्वम् । विद्-
द्मनाम् विद्मि । पिदुषे पिद्मद्मनाम् पिद्मद्म च । विद्मत्सु । हेपिद्मन् इत्यादि । तद्धिते
वैदुष्यम् । एव तस्थिपसुप्रभृतयः । तस्थिपान् तस्थिपांसौ तस्थिपांस । तस्थिपासम्
तस्थिपांसौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावात् । इटो वकारमुद्दिश्य प्रासत्याद्दस्योत्वे
तत्रिवृत्तिः । आतोऽनपि (वृ० २ प्र० १ सू० १२३) इत्यलोपः । तस्थुष ।
तस्थुषा तस्थिपद्मनाम् तस्थिपद्मि । तस्थिपत्सु इत्यादि । हेतस्थिपान् हेतस्थिपांसौ
हेतस्थिपांस । सकारान्तं शुश्रुवस्रगन्दः । शुश्रुवान् शुश्रुवांसौ शुश्रुवांस । शुश्रु-
वासम् शुश्रुवांसौ शुश्रुवस् शस् इति स्थिते । वसोर्ध उ (सू० ७२) व्योर्धातो-
रियुर्धौ स्वरे (प्र० ६ सू० ६०) स्वरहीन परेण सयोज्यम् । क्विलात् (प्र० ६
सू० २१) इति पत्वम् । शुश्रुष । शुश्रुषा । वसां रसे (सू० ४) खसे चपा
(प्र० ४ सू० १८) शुश्रुवत्सु । हेशुश्रुवान् हेशुश्रुवांसौ हेशुश्रुवांस । एव पेचि-
वान् पेचिवांसौ पेचिवांस । पेचिवांस पेचिवांसौ । शसि वस्योत्वे वृत्ते यदागम-

त्वादिद्विलोपः । पेषुषः । पेषुषा पेषिवद्भ्रुवाम् इत्यादि । सकारन्तो जग्मिप्रसृशब्दः । जग्मिप्रान् जग्मिप्रसौ जग्मिप्रस । जग्मिप्रसम् जग्मिप्रसौ । इट ककारामुद्दिश्य प्रातत्वाद्भ्रुवाम् कृते इटोऽपि निवृत्तिः । गमा स्वरे (वृ० ३ प्र० १ सू० १०३) इत्यनेन उपधालोपः । जग्मुष । जग्मुषा जग्मिप्रसृवाम् । जग्मिप्रसृ इत्यादि । जगन्वान् जगन्वासौ जगन्वास । जगन्वासम् जगन्वासौ । शसि वस्योत्वे कृते वकारनिमित्तस्य मो नो धातो (सू० ५२) इति नकारस्यापि मकारः । गमा स्वरे (१०७) इति उपधालोपः जग्मुष । जग्मुषा जगन्वद्भ्रुवाम् इत्यादि । एव जघन्वान् जघन्वासौ जघन्वास । जघन्वासम् जघन्वासौ जघ्नुष । जघ्नुषा जघन्वद्भ्रुवाम् इत्यादि । सकारान्त सुप्रचसृशब्दः । अत्वसो सौ (सू० ६३) सुप्रचा सुप्रचसौ सुप्रचस । सुप्रचसम् । सुप्रचसौ इत्यादि । हेसुप्रच हेसुप्रचसौ हेसुप्रचस । एप्र चन्द्रमसप्रभृतयः । अत्वसो सौ (सू० ६३) हसेप सेलोप (प्र० ६ सू० ३६) चन्द्रमा चन्द्रमसौ चन्द्रमस । चन्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमस । चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्याम् चन्द्रमोभिः । चन्द्रमससु-चन्द्रमसु । हेचन्द्रम हेचन्द्रमसौ हेचन्द्रमस इत्यादि । उशनसृशब्दस्य भेदः ॥ उशनसाम् । ७३ । उशनसु पुरुदससु अनेहसु इत्येतेषां संरधेर्डा भगतिः । डिङ्गाद्विलोपः । उशाना उशनसौ उशनस । उशनसम् उशनसौ उशनस । उशनसा उशनोभ्याम् उशानाभिः । उशनससु उशनसु इत्यादि । उशनसो धी नान्तताऽदन्तता वा वक्तव्या । हेउशनन्-हेउशन हेउशन । हेउशनसौ हेउशनस । उभयपिकल्पे रूपत्रयम् । सशोधने तूशनसखिरूपमिति वचनात् । पुरुदमा पुरुदससौ पुरुदसस इत्यादि । अनेहा अनेहसौ अनेहस । अनेहसम् हेअनेह इत्यादि । अदसृशब्दस्य भेदः । त्यदादेरे (प्र० ६ सू० ४५) इति सर्गाकारः । अद सि इति स्थिते ॥ सौ सः । ७४ । अदसो दकारस्य सौ परे सत्व भगतिः ॥ सेरौ । ७५ । अदस सेरौकारादेशो भगतिः । असौ । द्विप्रचने अदस ओ इति स्थिते ॥ दस्य मः । ७६ । त्यदादीनां दकारस्य मत्व भवति स्यादौ परे ओर्माओ (प्र० २ सू० १४) अमौ इति स्थिते ॥ मादू । ७७ । उश्च ऊश्च ऊ अदसो मकारात्परस्य द्रस्वस्य ह्रस्व उकारादेशो भगति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारादेशो भगतिः । अम् । सर्गादित्वात्सौ (प्र० ६ सू० २५) दस्य म (७६) अदसु (प्र० २ सू० ११) अमे इति स्थिते ॥ एरौ बहु-ह्ये । ७८ । ए ई बहुत्वे । बहुत्वे सति मकारात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भगतिः । अमी । ईकाराधिकिसामर्थ्यात्त्रुकारः । अमुम् अम् अमुन् । मत्वोत्वे कृते टानाऽखियाम् । अमुना अमुभ्याम् अमीभिः । अदसु हे इति स्थिते । टकारो डित्कारार्थः । त्यदादेरे स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) दस्य म (सू० ७६) सर्गादेः स्मट् (प्र० सू० २८) माट् (सू० ७७) अमुष्मि अमुभ्याम् अमीभ्यः । त्यदादेरे स्यादौ (५५) दस्य म (७६) डसित् (प्र० ६ सू० १६) अत (प्र० ६ सू० २९) सर्गे दीर्घ (प्र० २ सू० २०) माट् (७७) अमुष्मात् अमुभ्याम् अमीभ्यः । दस्य (प्र० ६ सू० १७) माट् (७७) क्लिप्तात् (प्र०

६ सू० २१) अमुप्य अमुयोः अमोपाम् । अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु ॥ सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च । ७९ । सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदसश्च-
न्दात्परः कः प्रत्ययो भवति कः स्यादिवण्ज्ञेयः । एकस्योच्चारणेन बहुधां लभ्यते
तत्सामान्यम् । त्यदादेष्टेरः स्यादौ (५५) दस्य मः (७६) माद् (७७) अमुकः
अमुकौ अमुके । अमुकम् अमुकौ अमुकान् । अमुकेन अमुकाभ्याम् अमुकैः
इत्यादि । शेषं सर्वशब्दद्रूप ज्ञेयम् । चकारात्सात्परस्योत्वम् तेन त्यदादेष्टेः (५५)
सौ सः (प्र० ६ सू० ७४) माद् (७७) अमुकः इत्यादि । इत्यपि भवति ॥

॥ इति हसान्तपुल्लिङ्गप्रक्रिया ॥ ९ ॥

अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते ॥ तत्र हकारान्त उपानहशब्दः ॥ नहो
धः । १ । नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोर्ज्ञेसे परे नाभ्रश्च रसे पदान्ते
च । वाजसाने (प्र० ९ सू० ८) उपानत्-उपानद् उपानहो उपानहः । खसे च-
पा ज्ञसानाम् (प्र० ४ सू० १८) उपानत्सु । हेउपानत्-हेउपानद् हेउपानहो हे-
उपानहः । वकारान्तो दिशब्दः ॥ दिव औ । २ । दिवः औ । दिवो वकार-
स्य औकारादेशो भवति सौ परे । इय स्वरे (प्र० २ सू० १) द्यौः दिवौ दिवः ॥
दिवम् ॥ घामि । ३ । दिवो वक्रस्य वा आत्व भवति आमि परे । घाम् दि-
वौ दिवः । दिवा ॥ उ रसे । ४ । उ रसे । दिवो वकारस्य उकारादेशो भवति
रसे पदान्ते च । शुभ्याम् शुभिः । दिवो शुभ्याम् शुभ्यः । दिवः । शुषु । हेयौः हे-
दिवौ हेदिवः । रेफान्तश्चतुर्शब्दो बहुवचनान्तः ॥ त्रिचतुरोः द्वियां तिसृ-
चतसृचत् । ५ । त्रिचतुरोः द्वियां तिष्ठचतष्ट ऋदित्यव्ययम् । द्वियां वर्तमान-
योश्चिचतुर्गन्धयोस्तिष्ठ चतष्ट इत्येताग्देशौ भवतः । ऋकारश्च ऋचत् । ततः
स्तुगाद् (प्र० ६ सू० ६८) इत्याद् भवति ऋ रम् (प्र० २ सू० ७) तिष्ठः
तिष्ठः । तिष्ठाभिः तिष्ठभ्यः तिष्ठभ्यः ॥ तिसृचतसृशब्दयोर्नामि दीर्घत्वम्
न चक्षव्यम् । ६ । छन्दसि वा दीर्घत्वम् । तिसृणां-तिष्ठणाम् । तिष्ठपु । चतष्टः
चतष्टः चतष्टभिः चतष्टभ्यः चतष्टभ्यः चतष्टणाम्-चतष्टणाम् चतष्टपु । द्विया-
मिति त्रिचतुरोर्विशेषणात्द्वियां गौणयोर्नेताग्देशौ स्तः । प्रियाश्चयत्रीणि वा यस्याः
सा प्रियात्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । सुद्विपद् । यदा द्वियां मुरयी लिङ्गान्तरे गौ-
णो तदादेशौ स्त ष्टः । प्रियास्तिष्ठो यस्य सः प्रियतिसा । सेरा (प्र० ६ सू० ६३)
प्रियातिष्ठौ प्रियतिष्ठः । प्रियतिष्ठम् प्रियतिष्ठौ प्रियतिष्ठः । प्रियतिष्ठाः प्रियतिष्ठा-
भ्याम् प्रियात्तष्टभिः । प्रियतिष्ठपु । त्रीषु प्रियास्तिष्ठो यस्य सत्प्रियतिष्ठ प्रियति-
ष्ठौ प्रियतिष्ठणि । ष्ट प्रियाश्चतष्टो यस्य सः प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचत-
ष्टः । त्रीषु । प्रियचतष्ट प्रियचतस्रणी प्रियचतस्रणि । रेफान्तो गिरुशब्दः ॥
द्वयोर्द्विहस्ते । ७ । घातोर्विकारोऽपारयोर्दीर्घां भवति रेफविकारयोर्द्विसपरयोः ।
गीः गिरौ गिरः । गिरम् गिरौ गिरः । गिरा गीर्भ्याम् गीर्भिः । हेमीः हेगिरी हे-

गिरः । एवं पुरुषुरादयः । धकारान्तः समिध्शब्दः॥ वायसाने । (प्र० ९ सू० ८)
 समित्-समिद् समिधौ समिधः । समिधम् समिधौ समिधः । समिधा समिद्धयाम्
 समिद्धिः । खसे चया ज्ञसानाम् (प्र० ४ सू० १८) समित्सु । भकारान्तः ।
 ककुभ्शब्दः । वायसाने (प्र० ९ सू० ८) ककुप्- ककुब् ककुभौ
 ककुभः । ककुभम् ककुभौ ककुभः । ककुभा ककुभ्याम् ककुभिः ।
 ककुप्सुहेकुरुप्- हेकुरुब् हेकुरुभौ हेरुरुभः । दकारान्तास्यदादयः । त्पदा-
 देष्टरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) इति सर्वाकारः । आबतः खियाम् (प्र० ७
 सू० ८) इति आप् । पकारः सिलोपार्थः । सगणे दीर्घत्वे कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वाश-
 ब्दद्रूप ज्ञेयम् ॥ स्तः । ८ । त्यदादेस्तकास्य सौ परे सत्व भवति । स्या । औ-
 री (प्र० ७ सू० २१) अइए (प्र० १ सू० ११) त्ये त्याःसा ते ताः । या ये याः ।
 एषा एते एताः । एताम्-एनाम् एते-एने एताः-एनाः । एतया-एनया॥एतयो-एन-
 योः । का के काः । मकारान्त इदम्शब्दः ॥ इयं खियाम् । ९ । इदम्शब्द-
 स्य खियामिय भवति सिसहितस्याइयम् इमे इमाः । इनाम् एनाम् इमे-एने इमाः-
 एनाः । अन टौसोः (प्र० ९ सू० ३९) टौसोरे (प्र० ७ सू० ४) अनया-एन-
 या आभ्याम् आभिः । इदम् हे इति स्थिते । त्यदादेष्टरः स्यादौ (प्र० ९ सू०
 ५५) दस्य मः (प्र० ९ सू० ३७) आबत. खियाम् (प्र० ७ सू० ८) डि
 तां यट् (प्र० ७ सू० ५) यटोच्च (प्र० ७ सू० ९) स्यः (प्र० ९ सू० ३९)
 सगणे दीर्घः (प्र० २ सू० २०) अस्यै आभ्याम् आभ्यः । अस्याः आभ्याम्
 आभ्यः । अस्याः अनयो- एनयोः आसाम् । आम्डेर्निवश्च (प्र० ६ सू०
 ६२) अस्याम् अनयोः-एनयोः आसु । चकारान्तस्त्वच्शब्दः । चोः
 कुः (प्र० ९ सू० ५३) इति कुत्वम् । वायसाने (प्र० ९ सू० ८) त्वक्-
 त्वग् त्वचौ त्वचः । त्वचम् त्वचौ त्वचः । त्वचा त्वग्भ्याम् त्वग्भिः । चोः
 कुः (५३) त्रिवलात् (प्र० ६ सू० २१) कपसयोगे क्षः (प्र० ९ सू० १०)
 त्वक्षु । हेत्वक्-हेत्वग् हेत्वचौ हेत्वचः । एवम् ऋच्युच्चाच्प्रभृतयः । पकारान्तोऽप्-
 शब्दो नित्य बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । न्त्सम्भृतो धी दीर्घः शौ च (प्र० ९ सू०
 ६२) आप् । अपः ॥ भिदपाम् । १० । भि द् अपाम् । अवादीनां भकारे परे
 दत्व भवति । अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपाम् अप्प्सु हे आपः । अवादीनामित्यादिग्रहण
 गौणत्वेऽपि दत्वार्थम् । अप्शब्दस्य पञ्चसु यद्रूप तत् स्वप्शब्दस्वरूपम् । अवादी-
 नामित्यत्र अपः पाठे अप्शब्दस्यैव वक्तव्ये अपामित्यत्र बहुवचनात् अप् स्वप्
 षड्गु एते ब्राह्मणः । स्वाप्पि तडागानि ब्रह्माप्पि तडागानि । शोभना आपो य-
 स्मिन् प्रदेशे स्वाप् स्वापौ स्वापः । हेस्वप् इत्यादि । शकारान्तो दिशशब्दः ॥
 दिशाम् ११ । दिश् विश् स्पृश् इत्यादीनां रसे पदान्ते च कुत्व भवति । दिश्
 विश् दृश् स्पृश् मृश् छश् ऋत्विज् दधश् दृश् उष्णिह् अश् युश् कुश् एते
 दिशामिति बहुवचनेन गृह्यन्ते । वायसानं (सू० ८) दिरु-दिग् दिशौ दिशः ।
 दिशम् दिशौ दिशः । दिशा दिग्भ्याम् दिग्भिः । दिशे । कुत्वम् । क्विलात् (सू

२१) दिभु । हेदिक्-हेदिग् । दृ-दृग् दृशौ दृश । स्पृक्-स्पृग् स्पृशौ स्पृश ।
 सृ-सृग् सृजौ सृज । ऋतिरु ऋतिग् ऋतिभौ ऋतिज । दृक्-दृग् दृशौ दृश ।
 दृक्-दृग् दृशौ दृश । दृक्-दृग् दृशौ दृश । उष्णिक्-उष्णिग् उष्णिहौ उष्णिह ।
 पकारात्तस्त्विप् शब्दः । पो ड (प्र० ९ सू० ४४) वापसाने (प्र० ९ सू०
 ८) त्विट् त्विड् त्विषौ त्विष । त्विषम् त्विषौ त्विष । त्विषा त्विड्भ्याम्
 त्विड्भि । त्विड्सु त्विड्सु । हत्विट्-हेत्विड् हेत्विषौ हेत्विष ॥ सजुपाशिपो
 रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः । १२ । सजू सजुषी सजुष । आशी
 आशिषी आशिष । आशिषम् आशिषी आशिष । आशिषा आशीर्भ्याम् आशीर्भि
 इत्यादि । आशी पु-अशीप्पु । हेआशी हे आशिषौ हेआशिष । स्त्रीलिङ्गस्यादस
 शब्दस्य सौ न विशेषः । असौ । द्विवचनादौ त्यदादष्टे (प्र० ६ सू० ५५) अत्र
 कृतेऽनन्तरम् आवत् छियाम् (प्र० ७ सू० ८) इत्याप् । सरण दीर्घ सह
 (प्र० २ सू० २०) मिभाक्तकार्यं प्राक् पश्चान्नाट् (प्र० ९ सू० ७७) अम्
 अम् । अम् अम् । अमुया अम्भ्याम् अम्भि । अमुप्यं अम्भ्याम् अम्भ्यः ।
 अमुष्या अम्भ्याम् अम्भ्यः । अमुष्या अमुयो अमुषाम् । अमुष्याम् अमुयो
 अमुषु ॥ इति हसान्तस्त्रीलिङ्गप्रथिया ॥ १० ॥

अथ हसात्ता नपुंसकलिङ्गा प्रदर्शयन्ते ॥ तत्र रेफात्तो वारुशब्दः । नपुंसका-
 त्स्यमोर्लुक् (प्र० ८ सू० १०) रेफस्य विसर्गः । वा । ईमौ (प्र० ८ सू० २)
 वारौ । अयम् इति विशेषणानुन्न भवति । जस्ससो शि । (प्र० ८ सू० ३)
 वारि । पुनरपि वा वारि वारि । वारा वार्याम् वारिभि । वारु । वारु इत्यत्र न
 विसर्गः शेषामिति सूत्रेण कृतस्यैव रेफस्य सप्तमीवहुरचने परे विसर्गो नान्यस्ये-
 ति वक्तव्यात् । हेरा हेरारी हेरारि । चतुर्शब्दस्य चतुराम् शौ च (प्र० ९ सू०
 १६) इत्याम् । चत्वारि चत्वारि चतुर्भि चतुर्भ्य चतुर्भ्य । र सप्त्याया (प्र०
 ९ सू० १७) चतुर्णाम् चतुर्षु । नकारात्ताऽह्नशब्दः ॥ अह्न स । १ । अ
 ह्नशब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे पदान्त च । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (प्र०
 ८ सू० १०) शौरिसर्गः (प्र० ६ सू० ४) अह । ईमौ (प्र० ८ सू० २)
 वेडधौ । (प्र० ८ सू० १४) अह्नी-अहनी । नोपधाया (प्र० ८ सू० ७) अ-
 हानि । पुनरपि अह अह्नी अहनी अहानि । अहाप स्ये (प्र० ८ सू० १३)
 अहारलोपः । अहा । अह्न स (प्र० ११ सू० १) शौरिसर्गः (०) हवे
 (प्र० ५ सू० ७) उ ओ (प्र० २ सू० १३) अहाभ्याम् अहौभि । अहे अ
 हाभ्याम् अहोभ्यः । वेडधौ (१४) अह्नि-अहनि । अह्न स (१) शौरिसर्गः
 (४) अह्सु अह सु । हे अह हेअह्नी-हेअहनी हेअहानि । अह्नशब्दस्य रसे
 पदान्ते च नलोपः । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (प्र० ८ सू० १०) नाहो नो लोपधौ
 (प्र० ९ सू० २०) अह्न । ईमौ (०) अह्नगा । जम्शतो शि (३) नोपधाया
 (७) अह्नानि । पुनरपि अह्न अह्नगी अह्नानि । अह्नगा । नाहो नो लोपधौ

(२०) ब्रह्मभ्याम् ब्रह्माभि । ब्रह्मणे ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभ्यः । ब्रह्मसु इत्यादि ॥ सं-
 बोधने नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्यः । २ । हेनद्वा हेहद्वा हेनद्वा-
 णी हेनद्वाणि । एष चर्मन्चर्मन्कर्मन्प्रभृतयः । चर्म चर्मणी चर्माणि पुनरपि । व-
 र्म वर्मणी वर्माणि पुनरपि । एष व्योमन्शब्दः । व्योम । ईमौ (प्र० ८ सू० २)
 वेदयोः (प्र० ८ सू० १४) व्योम्री-व्योमनी व्योमानि । पुनरपि ॥ नान्ताद्-
 दन्ताच्छन्दसिडिर्पोर्वा लोपो वक्तव्यः ॥ ३ ॥ छन्दस्यागमजा-
 नागमजयोर्लोपालोपी च वक्तव्यौ । ४ । परमे व्योमन् । सर्गामृतानि ।
 सर्गा इत्यत्र शिलोपे कृते नलोपः । दीर्घत्व नातिवर्तते । निमित्ताभावे नैमित्तिक-
 स्याप्यभावा इत्येतस्यानशयभारित्वात् । त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्व न भ-
 वति । कस्मात् । स्यादाजिति विशेषणात् । लुकिन तत्रिमित्त (प्र० ६ सू० ५८)
 नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (प्र० ८ सू० १०) वावसाने (प्र० ९ सू० ८) त्यत्
 त्यद् । त्यदादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) इति सर्गान्तरः । ईमौ (२)
 त्ये । जम्शसो शिः (प्र० ८ सू० ५) नोपधायाः (प्र० ८ सू० ७) त्यानि । पु-
 नरपि । शेष सर्गत् । तद्-तद् ते तानि । पुनरपि । यद्-यद् ये यानि । पुनरपि ।
 एतद्-एतद् एते एतानि । पुनरपि ॥ इदमेतदोद्धितीयकवचने नपुंसके
 एनद्वा वाच्यः । ५ । एतद्-एतद् एनत्-एनद् एते-एने एतानि-एनानि । एतेन-
 एनेन इत्यादि । किम् के कानि । पुनरपि । इदम् इमे इमानि पुनरपि इदम् एनत् । एनद्
 इमे एने इमानि-एनानि । एनेन-एनेन इत्यादि । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (१०) चो-
 कुः (प्र० ९ सू० ५३) वावसाने (८) प्रत्यङ्-प्रत्यङ् । ईमौ (२) अश्वे-
 दीर्घश्च (प्र० ९ सू० ५४) प्रतीची । जम्शसोः शिः (५) नुमयम (प्र० ९
 सू० ५) स्तोः श्रुभिः श्रुः (प्र० ४ सू० ६) प्रत्यङ् पुनरपि । शेष पूर्वम् । त-
 कारान्तो जगच्छब्दः । वावसाने (८) जगत्-जगद् । ईमौ (२) जगती ।
 नुमयम (प्र० सू० ५) नश्चापदान्ते जसे (प्र० ४ सू० २४) जगन्ति ।
 पुनरपि । महा महद् महती । न्सम्महतो (प्र० ९ सू० ६२) नश्चापदान्ते
 जसे (२४) महान्ति । पुनरपि । सन्नारान्ताः पयस्त्रयस्यज्ञासूतेजसप्रभृतयः ।
 पयः पयसो । न्सम्महतो (६२) पयासि । पुनरपि । वचः वचसो वचासि ।
 पुनरपि । यशः यशसो यशासि । पुनरपि । तेज तेजसो तेजासि । इत्यादि । अ-
 दस्यशब्दस्य स्वमार्त्तिके कृतेघोपिसर्गः (प्र० ६ सू० ४) अदः । द्विचनदौ टेरत्वे
 कृते मत्पोत्वे कृते । अम् । त्यदादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) दस्य मः (प्र०
 ९ सू० ७५) जम्शसो शिः (प्र० ८ सू० ३) नुमयम (५) नोपधाया
 (प्र० ८ सू० ७) माद् (प्र० ९ सू० ७६) अमुनि । पुनरपि । अमुना । अद्भि
 (प्र० ६ सू० ११) माद् (७६) अमूभ्याम् एस्भि (प्र० ६ सू० १५) एरी
 चट्त्वे (प्र० ९ सू० ७७) अमीभिः । सर्गादे स्मद् (प्र० ६ सू० २८) एरे
 ऐ (प्र० २ सू० १२) माद् (७६) अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः । ठसिरत् (प्र०
 ६ सू० १६) अत् (प्र० ६ सू० २९) सर्गेर्दीर्घ सह (प्र० २ सू० २०)

माद् (७६) अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्य । ङस्य (प्र० ६ सू० १७) माद्
 (७६) अमुष्य । ओसि (प्र० ६ सू० १८) एअप् (प्र० २ सू० ९) अमु-
 यो । मुडाम् (प्र० ६ सू० ३०) एस्भि बहुत्वे (१५) अमीषाम् । डि स्मिद्
 (प्र० ६ सू० ३१) अमुष्मिन् अमुयो । एस्भि बहुत्वे (१५) किलात् (प्र० ६
 सू० २१) अमीषु ॥ ॥ इति हसान्तनपुसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ११ ॥

अथ युष्मदस्मदो स्वरूप निरूप्यते ॥ ॥ तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वान्निष्पदि
 लिङ्गेषु समान रूपम् । अव्ययान्यलिङ्गानि । अलिङ्गे युष्मदस्मदी ॥ त्वमद्
 सिना । १ । सिसहितयोर्युष्मदस्मदास्त्वमहमित्येताग्देशौ भवतो यथासरेयेन ।
 तम् । अहम् ॥ युवाधौ द्विचचने । २ । युष्मदस्मदोद्विचचने परे युग् आग्
 इत्येताग्देशौ भवत ॥ आम् । ३ । युष्मदस्मदो पर औ आम् भवति । स
 यणे दीर्घ सह (प्र० २ सू० २०) युवाम् आवाम् ॥ यूय चय जसा
 । ४ । जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्युय यममित्येताग्देशौ भवत । यूयम्
 ययम् ॥ त्वन्मदेकत्वे युष्मदस्मदो* । ५ । त्वमदित्येताग्देशौ भवत ए-
 कत्वे गम्यमाने ॥ आम्भौ । ६ । आ अम्भौ । युष्मदस्मदोष्टेरात्त्व भवति
 अमि सनारे भिसि च परे । अमृशसोरस्य (प्र० ६ सू० ६) त्वाम् माम् । यु-
 वाम् आगाम् । त्पदोदष्टे (प्र० ६ सू० ५५) इत्यत्र वृत्ते शसि दीर्घत्वम् ॥
 शसो नो वक्तव्य* । ७ । युष्मान् अस्मान् । त्वमदेकत्वे (प्र० १२ सू० ५)
 ए टाड्यो । ८ । युष्मदस्मदोष्टेरैत्त्व भवति टा डि इत्येतयो परयो । ए अष्ट
 (प्र० २ सू० ९) त्वया मया । युगायौ द्विचचने (२) अद्भि (प्र० ६ सू०
 ११) युगाभ्याम् आगाभ्याम् । आम्भौ (६) युष्माभि अस्माभि ॥ तुभ्य
 मद्द्वया । ९ । द्वया सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्य मय इत्येताग्देशौ भ-
 वत । तुभ्यम् मयम् । युगाभ्याम् आगाभ्याम् ॥ भ्यस्त्भ्यम् । १० । युष्म-
 दस्मदो परा भ्यस्त्भ्य भवति । शनागे भकारादेशायावृत्त्यर्थ । तनात्तत्वे न
 भवत । त्पदोदष्टे (५५) युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ॥ ङसिभ्यसो श्नुः । ११ ।
 पधम्पा ङसिभ्यसो श्नुर्भवति । शकार सर्गदिशार्थ । उकार उच्चारणार्थ । रत्त्व
 मत् । युगाभ्याम् आगाभ्याम् । त्पदोदष्टे (प्र० ६ सू० ५५) युष्मन् अस्मन् ॥
 तद्य मम द्वस्ता । १२ । द्वस्ता सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तत्र मम इत्येताग्देशौ भ-
 वत । तत्र मम । युगायो द्विचचने (प्र० १२ सू० २) ओसि (प्र० ६ सू० १८)
 ए अप् (प्र० २ सू० ९) युग्या आयो ॥ सामाक्मम् । १३ । युष्मद-
 स्मदो पर सामाक् भवति । त्पदोदष्टे (५५) युष्माक्मम् अस्माक्मम् । त्वम-
 देकत्वे (प्र० १२ सू० ५) ए टाड्यो (प्र० १२ सू० ८) णअप् (९)
 त्वमि मयि । युग्यो आयया । आम्भौ (प्र० १२ सू० ६) युष्मानु अस्मा-
 नु । अमानयोर्गीण्त्वे रूपशिशो निरूप्यते । यदा एकत्वे द्वित्ते च युष्मदस्मदी

स्माभ्याम् । अतियुष्मभ्यम् अत्यस्मभ्यम् । अतियुष्मत् अत्यस्मत् । अतियुष्मा-
भ्याम् अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्मत् अत्यस्मत् । अतितत् अतिमम । अतियुष्मयो
अत्यस्मयो । अतियुष्माकम् अत्यस्माकम् । अतियुष्मयाम् अत्यस्मयाम् । इति
केचित् । अतियुष्मयि अत्यस्मयि । अतियुष्मयो अत्यस्मयो । अतियुष्मासु अत्य
स्मासु । अनेनैव प्रकारेण सर्वमुन्नेयम् ॥ इति युष्मदस्मत्स्वरूपप्रक्रिया ॥ १२ ॥

अथानयोरदेशिप्रोषविधिनिरूप्यते ॥ ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी-
द्वितीयाभिस्तेमे वांनौ वसुनसौ । १ । युष्मदस्मदोर्बधासस्येनामी
आदेशाः स्युः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोः । सहितग्रहणात्पुत्रयोः पुत्र
युष्मत्पुत्र । आपयोः पुत्र अस्मत्पुत्र इत्यादौ विभक्तिलोपे वृत्ते आदेशाः नेति
ज्ञेयम् । तत्रैकपचनेन सह तेमे भरत । द्विपचनेन वां नौ बहुपचनेन वसुनसौ ॥

स्वामी ते स समायात. स्वामी मे सांप्रत गतः ॥

नमस्ते भगवन् ! भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ ४३ ॥

स्वामी वां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयाचनाम् ॥

राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदन. ॥ ४४ ॥

देवो वामवताद्विष्णुर्नरकाश्रौ जनार्दन. ॥

स्वामी वां बलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ४५ ॥

नमो वां ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयता धनम् ॥

सानन्दान्व. प्रपश्याम' पश्यामो न. सुदुःखिनः ॥ ४६ ॥

त्वा मामा । २ । अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्या मा इत्येताजदेशौ भरत ॥

पश्यामि त्वा मदालीढ पश्य मा मदभेदकम् ॥

पश्यामि त्वा जगत्पूज्य पश्य मा जगता पतिम् ॥ ४७ ॥

नादौ । ३ । पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदेनिते आदेशाः भवन्ति ॥

मम स्वामी भवेत्कृष्णस्तव स्वामी महेश्वरः ॥

तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि ॥ ४८ ॥

तव ये शत्रवो राजन् ! मम तेष्यतिशत्रवः ॥

सबोधनपदादग्रे न भवन्ति वसादय. ॥ ४९ ॥

अग्रे तत् । देरास्मान्पाहि ॥ पदात्परयोरनयोरैते आदेशाः वक्तव्याः ।
४ । त्वां पातु । मां पातु ॥ एते आदेशाः अन्यादेशे नित्यमनन्वादेशो वा
वक्तव्याः । ५ ।

यस्त्व विश्वस्य जनवस्तस्मै ते विष्णवे नमः ॥

अनन्वादेशे तु एत मे मम वा देवोऽसि ॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पर-

योरनयोरन्वादेशोऽप्येते आदेशा वा वक्तव्याः । ६ ।

भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् ॥ ५० ॥

अचाक्षुपज्ञानार्थधातूनां योगे नैते आदेशा वक्तव्याः । ७ । चेत-
सा त्वामीभूते ध्यायति स्मरतीति वा । चाक्षुपज्ञानार्थधातुयोगे तु भक्तस्त्या पश्य-
ति । चक्षुषा युक्तायुक्तेऽपि निषेधः । भक्तस्तरहण ध्यायति । ध्यायते रूपेण सह
सम्बन्धाद्वगनेन युक्त रूप तद्रूपेण युक्तस्य तत्रेत्यस्य युक्तायुक्तत्वान् ॥

संबाधनपदादग्रे न भवन्ति वसादयः ॥

विशेष्यपूर्वं संबोधनेतरपूर्वं संबोधनं हित्वा अन्यस्मात्संबोध-
नात्परयोर्नैते आदेशा भवन्ति । ८ । इति केचित् ॥

देवास्मान्पाहि नृहरे! विष्णोऽस्मान्पाहि सर्वतः ॥ ५१ ॥

विशेष्यपूर्वात् । हरे कृपालो नः पाहि । संबोधनेतरपूर्वात् । सर्वदा रक्ष देव
नः ॥ चादिभिश्च । ९ । चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति ॥

युवयोरावयोश्चेशो हरिर्मांमेव रक्षतु ॥

तुभ्यं मह्यं च देवेशो दद्याच्छं तुभ्यमेव च ॥ ५२ ॥

च वा ह अह ए । आदिश्चन्देर्नैते पश्चैव गृह्यन्ते नान्ये । नचगाहद्वैयुक्ते
इति पाणिनीयप्रचनात् । सक्षाद्योगेऽपि निषेधः । न पुनर्युक्ते शिरो हरिश्च मे
स्वामीत्यादी इति आदेशविशेषप्रक्रिया ॥ १३ ॥

चादिनिपातः । १० । च वा ह अह ए ए नूनम् पृथक् रिना नाना
स्वतिं भस्ति दोषा मृषा मिथ्या मिथस् अप अयो ह्यम् श्वम् उच्चैस् नीचैस् स्वर
अन्तर प्रातर पुनर् भूयस् आहो स्वित् सह नमम् ऋते अन्तरेण अन्तरा
अलम् वृत्तम् । अमानोनाः प्रतिषेधे । ईषत् मित्र रक्षु वं आरात् दूरात् भृश
यत् तत् । स्वराश्च । इत्येवमादिर्गणो निपातसङ्गो भवति । द्रव्यप्रचनो नैति ज्ञेयम्
॥ तत्रादिर्चिभक्त्यर्थे निपातयते । ११ । तस्मिन्निति तत्र । यस्मिन्निति यत्र ।
यस्मिन्निति युत्र युह क । अस्मिन्निति अत्र । तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले
यदा । कास्मिन्काले कदा । अन्यस्मिन्काले अन्यदा । सर्वास्मिन्काले सर्वादा ।
तेन प्रकारेण तथा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण
इत्यम् । सर्वाया उभयथा अन्यथा अन्यतरथा इतरथा । तस्मादिति ततः । यस्मा-
दिति यतः । अस्मादिति अतः । कुतः अमुतः पुष्पतः अस्मतः भवतः । सा-
र्वीयभक्तिप्रस्तम् इत्येके । पूर्वतः सर्वतः पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् । अघरस्मिभित्प-
घरस्तात् । परस्मिन्निति परेण-परस्तात् ॥ भाहिश्च दूरे । १२ । दूरेऽर्थे वाच्ये
सति आहिच् मत्पयो भवति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि पसन्ति

चाण्डालाः । चकारादाच् । दक्षिणा ॥ किमः सामान्ये विदादिः । १३ ।
 सर्गभक्त्यन्तःशब्दात्सामान्येऽर्थे चित् चन च इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
 कश्चित् कश्चन क्वचित् क्वचन ॥ तदधीनकात्स्न्ययोर्वासात् । १४ ।
 तदधीनार्थे कात्स्न्यार्थे वा सात्म्ययो भवति । राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्ग भव
 इति भस्मसात् । अग्नेः अधीनमित्यभिसात् । सात्म्यस्य पत्व नेच्छन्ति ॥ ऊर्ध्व-
 र्यङ्निकरणे ॥ १५ ॥ क्रीकृत्य उररीकृत्य ॥ सद्यादिः काले निपात्यते । १६ ।
 सद्य अद्य सपदि अधुना इदानीम् सम्प्रति साम्प्रतम् पूर्वेषु. परेषुः आशु शीघ्रम्
 क्षणिते तूर्णम् अपरेषुः यर्हि तर्हि जोषम् मौनम् अन्येषुः ॥ प्रादिरुपसर्गः
 । १७ । म परा अप अनु सम् अत्र निर् निस् दुर दुस् नि आह नि अधि अपि
 अति सु उत्र अभि प्रति परि उप श्रत् अन्तर् आभिर् । अय गण उपसर्गसङ्ग-
 क. ॥ प्राग्धातोः । १८ । उपसर्गाः प्राग्धातोः प्रयोक्तव्या. ॥ तदव्ययम् ।
 १९ । तदिद प्रादिचादिशब्दरूपमन्ययसङ्गं भवति ॥ क्त्वाद्यन्तं च । २० ।
 क्त्वाद्यन्त शब्दरूपमन्ययसङ्गं भवति । क्त्वा चि क्यप् तुम् णम् डाच् वतु आम् घा
 कृत्यस् शस् सु इत्यादि । कृत्वा गत्वा भूत्वा इत्यादि । प्रणम्य कर्तुं गतुं दु खा-
 कर्तोति घटयत् कुतस्तराम् ॥ अव्ययाद्विभक्त्युक्त् ॥ २१ । अव्ययात्परस्या
 विभक्त्युक्त् भवति । आपश्चेति वक्तव्यम् ॥ न शब्दनिर्देशे ॥ २२ । अपयानां
 शब्दत्वेन रूपनिर्देशे सति विभक्तेरलुभति । अव्ययानां न च लिङ्गादिनियमः ।
 सदुक्तं च ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥ ५३ ॥

उक्तान्यलिङ्गान्यययानि ॥ १४ ॥

अधुना लिङ्गविशेषविशिष्टापरिविषया र्थप्रत्यया प्रसूयन्ते ॥ आचर. त्रियाम्
 (प्र० ७ सू० ८) जाया माया श्रद्धा मेधा धारा इत्यादि ॥ अजादेश्वाप् च-
 क्तव्यः । १ ।

अजाश्वाकोकिलाचालाघात्सादी त्रिफलादिके ॥

ईवादेरपचादार्थमजादेर्ग्रहणं पृथक् ॥ ५४ ॥

अजादेश्चेति चकारप्रहगाच्चरुश कन्यकेत्यादी प्रथमरयोराचरत्वेन जातिराच-
 यत्वेन च ईप् प्रातः सोऽजादित्वात् भवतीति सूचितम् । अजा एडका फोफिला
 बाला शूदा गणिका इत्यादि ॥ काप्यतः । २ । कापि इ अतः । त्रिषु चापि
 परं पूर्वाकारस्य इमारो भवति अन्यत्रादी न भवति । करोतीति कारिका ।
 पयतीति पायिका । पटतीति पाटिका ॥

ईकारे ईपि च परे । ऋ पचन्ती पठन्ती दीव्यन्ती ॥ वादीपोः शतुः । १७ ।
अर्णात्परस्य शतुर्वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे । नुदती नुदन्ती ॥ न-
दादेः । १८ । नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । नदी गौरो गौतमी । नदा-
दिराकृतगणः । तेन चतुर्थी पञ्चमी षडशी पौर्णमासी इत्यादि ॥ ईप्यनडुहो
वाम् वक्तव्यः । १९ । अनडुहो-अनडुही ॥ हायनाद्वयसि च । २० ।
द्विहायनी । चतुर्हायणी ॥ पुरुषाद्वा परिमाणे । २१ । द्विपुरुषी-द्विपुरुषा वा
परिखा ॥ इन्द्रादेरानीपूच । २२ । इन्द्रादेर्गणात्स्त्रियामानीप्प्रत्ययो भवति ।
इन्द्रादेरित्यादिशब्दादिन्द्र-ब्रह्मन्-रुद्र-भव-शर्व-मृड-वरुणादयः । इन्द्राणी ॥ ब्र-
ह्मन्शब्दस्य नलोपो वाच्यः । २३ । ब्रह्मणी । रुद्राणी । मृडानी । वरुणाणी ।
चकारान्मातुलाचार्यसूर्योपाध्यायार्यक्षत्रियेभ्यो वा ॥ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा
स्वाधे । २४ । अर्याणी-अर्या ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे । २५ । महद्विम हि-
मानी । महदरण्यमरण्यानी ॥ यवाद्दोषे । २६ । दुष्टो यगो यगानी ॥ यवना-
ह्लिप्याम् । २७ । यगानानी लिपियगनानी ॥ ईप्सुसमाहारे गुणश्च । २८ ।
त्रयाणां समाहारः त्रयी ॥ पुंयोगे च । २९ । पुयोगे च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भ-
वति । शूद्रस्य भार्या शूद्री । गणकी ॥ गोपालिकादीनां न । ३० ।
गोपालिका पशुपालिका ॥ सूर्याद्देवतायां चाप् । ३१ । सूर्यस्य स्त्री देवता
सूर्या । अन्या सूरौ ॥ जातेरयोपधात् । ३२ । जातिवाचिनोऽयकारोपधाद-
कारान्तास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । अस्त्रीविषयादिति वाच्यम् । तेन मक्षिका
बलाका इत्यादौ न ॥ गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्याणां न निषेधः । ३३ ।
गम्भी इत्यादि । शूकरी । हस्ती । कुकुटी । आह्वणी ॥ अयकारोपधमहणात्क्षत्रिया वैद्या ॥
शूद्राज्जातौ न । ३४ । शूद्रस्य जातिः शूद्रा ॥ महत्पूर्वात्तु ईप् । ३५ ।
महाशूद्री । आभीरजातिः । पुंयोगे च । महाशूद्रस्य भार्या महाशूद्री ॥ प्रथमवयो-
वाचिनोऽत ईप् वक्तव्यः । ३६ । कन्याशब्दात् । कुमारी । किशोरी । कलमी ।
प्रथमयोप्रहणाद्बद्धा स्थिरा इत्यत्र न । वधूटी चिरण्टी इत्यत्र ईप् भवत्येव ।
अद्महणाच्छ्लुगुः ॥ स्वाङ्गाद्वा । ३७ । स्वाङ्गावाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो
भवति । सुमुखी-सुमुखा । मृगाक्षी-मृगाक्षा । तन्वङ्गी-तन्वङ्गा । सुष्टु आसम-
न्ताद्गु स्वाङ्गम् । स्वस्य प्राणिनो अङ्ग स्वाङ्गमित्युऽङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानादेरपि
स्वाङ्गत्व स्यात् । अतः स्वाङ्गलक्षणमाह ॥

प्राणिस्थमद्रवन्तं स्वाङ्गं स्यादधिकारजम् ॥

तत्र दृष्टमत्तरस्यं चेत्स्थितं तद्वच्च तादृशि ॥ ५८ ॥

पूर्वार्धस्य प्रत्युदाहरणानि । सुमुरा शाला अग्निस्थितान् । सुस्वेदा श्वत्वात् ।
सुनना अमूर्त्त्वात् । सुशोभा विकारजत्वात् । उत्तरार्धस्योदाहरणानि । सुशेरी
सुशेशा वा रथ्या अग्निस्थस्यपि प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी-सुस्तना वा प्रतिमा ।
प्राणिनाप्राणिसदृशे स्थितत्वात् । स्वाङ्गत्वेऽपि वाङ्मन्दस्य ध्वजस्थितवाचित्वात् ।

ओठादिषु विकल्प । वदनादिषु न वक्तव्य । विम्बोठी-विम्बोठा । चारुवर्णा-चारुवर्णा । समदन्ती-समदन्ता । पद्मपदना । मृगनयना ॥ नखमुखयोश्च सज्ञायां नेप् । ३८ । शूर्पगखा गौरमुखा ॥ नासिकाशब्दात्केवलात्नेप् । ३९ । नासिका ॥ कृदिकारादक्तेरीप् वा वक्तव्य* । ४० । अह्गुली-अह्गुलि । घुली-घुलि । आजी-आजि । अक्तेरिति विशेषात्कृति भूति ॥ ए च मन्वाद्देः । ४१ । मन्वादेर्गात्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्च । चकारान्मनोष्टेरी वा । आदिशब्दान्मन्वादिभिरपिपुत्रत्रतुक्कृतिसुसीदा प्राद्या । मनोर्भाषी मनायी-मनारी । अत्र विकल्पेन पक्षे मनु । अमेर्भाषी अमायी । पूता रततो यस्येति पुत्रत्रतु । पुत्रत्रतोर्भाषी पुत्रत्रतायी इत्यादि ॥ पत्न्यादयः । ४२ । पत्न्यादय शब्दा निपात्यन्ते । पाणिग्रहणकर्ता पति तस्य स्त्री पत्नी मर्दयोगे एव । अन्यत्र गता पति स्त्री । समान पतिर्यस्याः सा सपत्नी । भर्तृयोगे एव अन्तर्वर्तिनी । अन्यत्र अन्तर्वर्ती । पतिपत्नी सभर्तृका अन्या पतिमती । सखी अशिक्षी अर्धजरती युवती । प्रथम सूर्याऽर्धाति यस्या सा प्राची । पश्चादर्धाति यस्या सा प्रतीची । उदीची । नृशब्दस्य णीप्प्रत्ययो भवति ॥ णीपि परे लुर्वृद्धिर्वाच्या । ४३ । नारी । दाशब्दो नित्य बहुवचनान्त पुंदिङ् । दारा । दारान् । दारै । दारेभ्य । दारेभ्यः । दारागाम् । शारेषु ॥ वीर्गुणात् । ४४ । उरारान्तादुग्राविनो वा खियामीप्प्रत्ययो भवति । पट्टी-पट्ट । मृद्धी-मृट्ट । तन्वी-तनु ॥ एरुसयोगोपधान् । ४५ । एरु । पाण्डु ॥ उत ऊः । ४६ । उरारा ताडा ऊप्रत्ययो भवति । पङ्गु-पङ्गु । वामारु-वामारु । वाशब्दात्प्रजादौ न भवति । रज्जु । धेनु ॥ पुनस्तिः । ४७ । पुनश्शब्दात्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । युवति । एभ्यो नामत्वात्स्यदय । आवत्तादाप (प्र० ७ सू० १) इति सिलोपः । ईचन्ताद्वसेपः सेलोपः (प्र० ६ सू० ३६) ॥ इति स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया ॥ १४ ॥

अथ विभक्तयोर्निष्पत्तेः ॥ तत्र क्रियासिद्धयुपकारक कारणम् । तच्च षट्पदम् ॥

कर्ता कर्म च करण समदान तर्धव च ॥

अपादानाधिकरणे चेत्याहु कारवाणि षट् ॥ ५९ ॥

उक्तानुक्ततया द्वेषा कारवाणि भवन्ति षट् ॥

उक्ते तु प्रथमैव स्यादनुक्ते तु यथाक्रमम् ॥ ६० ॥

तानि विभक्तिप्रतिपादने । लिङ्कार्थं प्रथमा । १ । धातुप्रत्ययानिर्दिष्टमर्थान्तर्य लिङ्गं तस्यैवैव समाप्ते प्रथमा विभक्तिर्भवति । लिङ्कार्थं प्रथमा एतस्य सूत्रेणान्युदाहरणानि उच्ये नञ्चिरेत्यादीनि । सा उक्ता-

रुक्मिण्युक्तं वस्तु सत्ता । लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् । आदिशब्दादिद्र-
यवनपरिमाणमात्रेऽपि प्रथमा । कृष्णः श्रीः ज्ञानम् । वचने । एवः द्वौ बहवः ।
परिमाणे । खारी द्रोणः आढकम् ॥

अष्टसुष्टि भवैत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् ॥
पुष्कलानि च चत्वारि आढकं परिकीर्तितम् ॥ ६१ ॥

चतुर्भिराढकैर्द्रोणः खारी षोडशभिश्च तैः ॥

तत्सङ्ग्रह ॥

रविरिव राजते राजा रोषात्कुमारी रोह्यते ॥
बोभुज्यते भुवं भूपालः प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ ॥ ६२ ॥

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारभ्रेणिभिः प्रीणयन्तः ॥
परशुणपरमाणूपर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विफसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ ६३ ॥

कुमाराः शेरते स्वैरं रोह्यन्ते च नारकाः ॥
जेर्गायन्ते च गीतज्ञा मेर्मायन्ते रुजार्जिता ॥ ३४ ॥

आमन्त्रणे च । आमन्त्रणे आभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति ।

मां समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ॥
कुमारी स्वैरमासाथां क्षमध्यं भोस्तपस्विन ॥ ६५ ॥

भोस् भगोस् अधोस् । ३ । एते शब्दा निपात्यन्ते धिषिष्ये । भयद्भगव-
दघरच्छन्दानां भोस् भगोस् अधोस् इत्येतच्छब्दरूपत्रय क्रमेण निपात्यते ॥

क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तुते ॥
अधोष्व भो महाप्राज्ञ घातयाधोः स्वघस्मरम् ॥ ६६ ॥

शेषा. कायें । ४ । कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विशेषाद्यौ सरन्त्र आधात्कारयोः
शेषा विभक्तयो द्वितीयाया एष्येयु भवन्ति । कायें कर्मकारके उताये आप्ये
सस्त्रायें विरु मे चद्वितीया विभक्तिर्भवति ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म । ५ । कर्तु-
क्रियया आनुमिदतम कारक कर्मसङ्ग स्यात् । हरि भजात् ॥ तथापुक्तं ध्या-
नोप्सितम् । ६ । ईप्सिततमयत्त्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारक कर्मसङ्ग
स्यात् तथानोप्सित धिषिष्यम् । द्वेष्यमितरथ । विष भुक्ते प्राप् सचंस्तुन स्पृहा-
नि । तच्च कर्मकारक चतुर्विधम् । उत्पाद्यम् आप्य सस्त्राय विनायं च । उत्पाद्य-
हेतुत्पाद्यवा यदभूत्वा भावि तदुत्पाद्यम् । यत्सिद्धमेव प्राप्यते तदाप्यम् । सस्त्रा-
रोनाम प्रातननयमज्ञो गुणः काश्चिदुत्पातिसयो वा गुणाधानं मलापयर्षो वा इति

चतुर्विधः संस्कारः । संस्कारमर्हतीति सस्कार्यम् । विकारो नाम पूर्वावस्थापरि-
त्यागेनावस्थान्तरमासिः ॥

कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः ॥

राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥ ६७ ॥

कटादिकमुत्पाद्यादि चतुर्विधं कर्म । गुणातिशयः सस्कार्यम् । व्रीहीन् यान्वा
प्रोक्षति प्रोक्षणेन । व्रीहिषु कश्चिद्गुणातिशयो जन्यते । गुणाधानमलापकर्ष-
योरुदाहरणम् । वस्त्रं रञ्जयति देवदत्तः । रजको वस्त्रं क्षालयति ॥

अभिसर्प्यतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ॥

द्वितीयाग्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ ६८ ॥

अभितो ग्राम सर्गतो ग्राम नदी वहति । धिग्देवदत्त देवदत्तस्य धिरू ॥ उ-
पर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥ एषां द्वे स्तः देशतः कालतश्च सामीप्ये ॥
तस्य परमाग्नेडितम् । ८ । द्विरुक्तस्य पर रूपमाग्नेडितसज्ञं स्यात् । उपर्यु-
परि पुरोहित याचका. पतन्ति । अधोऽधो नगर निधानानि सन्ति । परितः स-
मयानिकपाहाप्रतियोगेऽपि । परितः कृष्ण गोपा. । निकपा समया सामीप्ये ।
समया ग्रामम् उपवनानि वर्तन्ते । निकपा ग्राम निहतः शत्रुः । हा कृष्णाभ-
क्तम् । तस्य शौन्यतेत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥ लक्षणेत्थं-
भूताख्यानभागवीप्सास्तु प्रतिपर्यनघः । ९ । पृथ्वर्येषु निपमभूतेषु प्रत्या-
दय. कर्मप्रचर्चनीयसंज्ञाः स्युः ॥ कर्मप्रचर्चनीययुक्ते द्वितीया । १० । एतेन
योगे द्वितीया स्यात् । लक्षणे । वृक्ष प्रतिपरिअनु वा प्रियोतते विद्युत् । इत्यभू-
ताख्याने । भक्तो निष्णु प्रतिपर्यनुया । भागे । लक्ष्मीर्हरिं प्रतिपरिअनु वा हरेर्भाग
इत्यर्थः । वीप्सायाम् । वृक्ष वृक्ष प्रतिपरिअनु वा सचरति ॥ कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये
। ११ । अविच्छिन्नसयोगत्वं नैरन्तर्यम् । कालाध्वयाचकशब्दानां नैरन्तर्येऽर्थे
याच्ये सति द्वितीया विभक्तिर्भवति । मासमधीते देवदत्तः । क्रोश पर्वतः । नैरन्त-
र्यं किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ कर्त्तरि प्रधाने
क्रियाश्रये साधने च । १२ । प्रधाने कर्त्तरि क्रियासिद्ध्युपकारके करणेऽर्थे च
तृतीया विभक्तिर्भवति ।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्दद्यापारादनन्तरम् ॥

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ ६९ ॥

भिन्नः शरेण रामेण राघवो लोकरावणः ॥

कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥ ७० ॥

प्रकृत्यादिभ्यः । १३ । प्रकृत्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् । प्रकृत्या
चारुः । प्रायेण अलसः । मुखेन याति । गोत्रेण गार्ग्यः । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । १४ । सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदीयते
यस्मै तत्संप्रदानकारकम् । वेदपिदे गां ददाति । अन्यत्र राज्ञो दण्ड ददाति ।
रजकस्य वध ददाति ॥

ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेन चातिभक्त्या
न च दानकाम्यया ॥ यद्दीयते वासनया
सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं कवीन्द्रैः ॥ ७१ ॥

अनभिहिते इत्येव । दानीयो विप्रः । क्वचित्सम्यक्श्रेयोबुद्ध्याभावेऽपि चतुर्थी ।
व्याजेन रथवे करमिति महाकाव्यप्रयोगदर्शनात् । तच्च संप्रदान त्रिविधम् । प्रेरक-
मनिराकर्तृनुमन्त चेति ॥

त्यागेन कर्मणा व्याप्तं प्रेरकं चानुमन्त च ॥
अनिराकर्तृ चेत्येतत्संप्रदानं त्रिधा स्मृतम् ॥ ७२ ॥

देहोति प्रेरयतितत्प्रेरकम् । यथा बटवे भिक्षां ददाति । यत्तु इदमह ददामीत्युक्तेऽ-
नुमन्यते ओमित्याह तदनुमन्त । यथा शिष्यो गुरवे गां ददाति । यत्तु नानुमन्यते
न निराकरोति तदनिराकर्तृ । यथा सूर्यायार्घ्यं ददाति ॥ क्रियया यमभिप्रैति
सोऽपि संप्रदानम् । १५ । पत्ये शेते ॥ विश्लेषावधौ पञ्चमी । १६ ।
विश्लेषो विभागस्तत्र योऽग्रधिः स चरतया अबलतया वा त्रिश्रितस्तत्रापादाने
पञ्चमी । विश्लेषो नाम सयोगपूर्वको विभाग । आधाराधेययोर्मध्ये आधारत्वेन
ज्ञायमानः सोऽग्रधिः । आधीयतेऽनेनासौ आधार । आधातु योग्यः आधेयः ।
धाततोऽश्वादपतत् । भ्रूतोऽग्रतरति गद्गा ॥ संबन्धे षष्ठी । १७ ।

भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबन्धोऽन्योन्यमुच्यते ॥
द्विष्टो यद्यपि संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ ७३ ॥

भेद्यं विश्लेष्यमित्याहुर्भेदकं तु विश्लेषणम् ॥
विश्लेष्यं तु प्रधानं स्यादप्रधानं विश्लेषणम् ॥ ७४ ॥

प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधाने षष्ठी । त्रियान्वयि प्रधानं त्रियान्वय्यप्रधानम् ॥

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयो पित्रोरेतत्प्रपूजनम् ॥
गुरुणा वचन पथ्यं कर्मानां रसवद्ब्रह्मचः ॥ ७५ ॥

स्येयसंज्ञकभाससंबन्धः पुण्यपूजकभाससंबन्धो बोध्यबोधकभाससंबन्धो याचन-
याचनभाससंबन्ध इति संबन्धश्चतुर्विधः ॥ आधारे खप्तमो । १८ । आधातो
नामाधिकरणम् । धातुधमधिकरणम् । औपश्लेषिकः सामीप्यकर्मिभाषायाकः वैप-
दिकः नैमित्तिकमौपचारिक चेति । औपश्लेषिकः त्रिविधम् । एकदेशानुशयभिन्दाप्य-
वृत्ति एवमवृत्तीति वेर्णादिमठम् ॥

कटे शैते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते ॥
तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥ ७६ ॥

युद्धे संनह्यते धीरंगुल्यग्रे करिणां शतम् ॥
भ्रृत्सु पादपाः सन्ति गङ्गायां वरवालुकाः ॥ ७७ ॥

भाषे सप्तमी । १९ । क्रियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी । प्रसिद्धक्रियया
अप्रसिद्धक्रियया लक्षणबोधन भावः । देने वर्धति घौर आयातः । पतत्वहुमालेनि
पतितोऽस्तीतिः ॥ विनासहनमक्रुते निर्धारणस्वाम्यादिभिश्च । २० ।
एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति । विना पाप सर्वं फलति । अन्तरेणा-
क्षिणी जीवितेन किम् । अन्तरा तां मा हरिरित्यादिपदाद्ग्राह्यम् ॥ अधिर्शाब्द-
स्थासां कर्म । २१ । अधिपूर्णाणामेवामाधाः कर्मसज्ञः स्यात् । अधिशोते अधि-
तिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठ हरिः ॥ अभिनिधिश्च । २२ । अभिनीत्येतत्स-
घातपूर्वस्य पिशतेर्घातोराधारः कर्मसज्ञः स्यात् । ग्राममभिनिधिरसते ॥ उपान्व-
ध्याद्गुप्तः । २३ । उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मसज्ञः स्यात् । अयसप्यनाव-
सति उपससति अनुससति अधिससति ॥ सहादियोगे तृतीयाप्रधाने
। २४ । सह सद्यः साक सार्ध सममिति सहादयः । सह शिष्येणागतो गुरुः । सह-
शस्त्रेण मैत्रेण । साक नयनान्यां श्लक्ष्णा दन्ताः । सार्ध धनिना पृतः साधुः ।
समं शिष्याभ्यामर्धाति । सम शिष्येण गुरुणा भुज्यते ॥ अशिष्टव्यवहारे
दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया । २५ । दास्या सयच्छते कामुकः । धर्म्ये
तु भार्यायै सयच्छति ॥ वारणार्थयोगे तृतीया । २६ । अल विरादेन ॥
नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं वपद्भ्योऽयोगे चतुर्थी । २७ । नमो नारायणाय ।
स्वस्ति राज्ञे । सोमाय स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अल मञ्जे मङ्गाय । वपद् इन्द्रा-
य ॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । २८ । रुच्यर्थानां घातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः
सप्रदानसंज्ञः स्यात् । हरये रोचते भक्तिः ॥ ऋतभादियोगे पञ्चमी । २९ ।
ऋते अन्व. आरात् इतरः अञ्चत्तरपद दिग्वाचकः शब्द. आहि आच् एते ऋत-
आदयः । अन्यशब्देनान्यार्था गृह्यन्ते । ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । अन्यो गृहाद्विहारः ।
आराहनात् । इतरो ग्रामात् ॥ ऋतेयोगे द्वितीयापि । ३० । ज्ञानमृते-
चकारादिनादियोगे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । विना ज्ञानात् । ज्ञानेन विना ॥ यत्त-
श्च निर्धारणम् । ३१ । द्रव्यगुणक्रियाजातिभिः समुदायात्पृथक्करण यतस्तत्र
पठीसप्तम्यौ स्तः । भवतां मध्ये यो दण्डी स आयातु भवत्सु वा । क्रियापराणा
भगवद्गाराधकः श्रेष्ठः क्रियापरेषु वा । गरां गोषु वा कृष्णा गौ. सपन्नक्षीरा । ते
पां वा एतेषु क्षत्रियः शूरतम ॥ स्वाम्यादिभिश्च । ३२ । स्वाम्यादिभिरपि
योगे पठीसप्तम्यौ स्तः । गोषु स्वामी गवां स्वामी । गमामधिपति. गोप्वधिप-
ति. ॥ कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति पठी । ३३ । कर्तारि कार्ये च पठीनि-
भक्तिर्भवति क्तादिर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने । व्यासस्य कृति. ।

का कृतिरित्यर्थः । भारतस्य श्रवणम् ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि । ३४ । उभयो
प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । चित्र गवां दोहोऽगोपेन ॥ स्मृ-
तौ च कार्ये । ३५ । स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये षष्ठी भवति । मातुः
स्मरति मातर स्मरतीत्यस्मिन्नर्थे । चकाराद्वितीयापि । मातरं स्मरति ॥ न लो-
काव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् । ६६ । एषां प्रयोगे षष्ठी न । लादेशाः । कुर्वन्
कुर्वीणः घाष्ट हरिः । उः । हरि दिदक्षुः अलकरिष्णुर्ना । उक् । दैत्यान्घातुको
हरिः । अव्ययम् । जगत्क्षुः । सुख कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दै-
त्यान् हतान् विष्णुः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तन् । कर्ता लोका-
म् ॥ हेतौ तृताया पञ्चमी च वक्तव्या । ३७ । अनित्य. शब्दः कृतक-
त्वेन कृतकत्वात्कृत्रिमत्वात् ॥ भयहेतौ पञ्चमी च वक्तव्या । ३८ । चौरा-
द्विभेति । व्याघ्राद्भवति । विद्युत्पाताच्चकित. ॥ षष्ठी च हेतुप्रयोगे । ३९ ।
हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । चकारात्सर्गादियोगे तृतीयापि । अन्नस्य हेतो-
र्वसति । कस्य हेतोर्नागतः । केन हेतुना वा नागत. ॥ इत्थंभावे तृतीया
। ४० । किञ्चित्प्रकार प्राप्ति इत्यभाव । शिष्य पुत्रेण पश्यति । ससारम्सारेण
पश्यति ॥ येनाङ्गविकारः । ४१ । येन विकृतेनाङ्गेनाङ्गिनोऽङ्गविकारो लक्ष्य-
ते तस्मादङ्गात्तृतीया निभक्तिर्मवति । अक्षणा काण. । पादेन खञ्जः । श्रवणेन
पधिरः । विकारो द्वित्रिभ. । न्यूनत्वाश्रित आधिर्याश्रितश्च । मुखेन त्रिलोचन. ।
घपुपाचतुभुजः ॥ जानिकर्तुः प्रकृतिः । ४२ । जायमानस्य कार्यस्योपा-
दानमपादानसङ्गं भवति । तत्रापादाने पञ्चमी । यस्मात्प्रजाः भजायन्तेतद्ब्रह्मेति ॥
आडादियोगे । ४३ । आडादियोगे पञ्चमीनिभक्तिर्मवति । आङ् मर्यादाया
मभिविधौ च । अपपरी वर्जने । एत आडादयः । आपादलिपुत्राद्बृष्टो देवः । आ-
षालेभ्यो हरिभक्तिः । आदिशब्दात्परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । अपत्रिगर्तेभ्यो वृष्टो
देवः । तादर्थ्यं चतुर्थी वक्तव्या ॥

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ॥

धर्म मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ ७८ ॥

आशिषि चतुर्थी । रात्रे चिरं सौभाग्य भूयात् ॥ रुधद्रुहेर्ष्यास्यार्यानां
यंप्रति कोपः । ४४ । रुधाचर्यानां प्रयोगे यंप्रति कोपः स संप्रदानसङ्गः
स्यात् । हरये रुध्यति दृश्यति ईर्ष्यति असूयति । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव
दृश्यन्ते । सोपसर्गयो. रुधद्रुहोर्योगे द्वितीया वक्तव्या । ऋमभिक्रुध्यति । मित्रम-
भिदुहति । अपरादमारोपयति ॥ कयञ्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी
वक्तव्या । ४५ । हर्म्यत्प्रेक्षते । हर्म्यमादय प्रेक्षत इत्यर्थः । आसनात्प्रेक्षते
आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥

कयवधौ दृश्यते यत्र कयवन्तं नैव दृश्यते ॥

तदेव हि कयञ्लोपित्वं ज्ञातव्यं च सदा युधिः ॥ ७९ ॥

निमित्तात्वमयोगे सप्तमी च यक्तव्या । ४६ ।
 चर्मणि ट्वापिन हन्ति द्रन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ॥
 केशेषु चमरी हन्ति सीमन् पुष्पलवो हतः ॥ ८० ॥
 गुदमेद्रान्तरालाद् सीमेति प्रोच्यते युधि ॥
 पुष्पलो मृगभेदः स्यान्न्यः सीगन्पहेतुवः ॥ ८१ ॥

त्रिपये च । ४७ । तर्के चतुर । त्रिपयो नामान्यत्र भार ॥ षष्ठी-
 सप्तम्यो चानादरे । ४८ । बहूनां प्रोक्षती गतशौरः । मातापित्रो रुदतो
 प्रप्रजति पुत्र । बहुषुसाधुषु यदह्मपि स्वयमारोमाति साधुमार्गेण । बहुषु यद-
 त्तापि स्वयमारोमाति साधुमार्गेण ॥ अन्योक्ते प्रथमा । ४९ । यदिदं पार्थाय-
 न्येनास्यातेन कृता चान् भारति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या । घट त्रियने । घट
 पार्थ । प्राप्तमुदरं यमिति प्राप्तोदरो मम । छन्दसि स्यादि सर्ग । दधि
 पुरोर्तात्पर्यमग्रथ दधा ज्ञोति । पुनन्तु ममग्रहसित । प्रजर्तारिरेषु ॥

घणो घमे च घरण सप्तदान तथैव च ॥
 भाषद्दानाधिघरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥ ८२ ॥
 द्वितीया घर्मणि द्वेया घर्तारि प्रथमा तदा ॥
 उत्तरं त्वं प्रयोगोऽयं न तदा यत् प्रयुज्यते ॥ ८३ ॥
 तृतीया घर्तारि यदा घर्मणि प्रथमा तदा ॥
 उत्तरं त्वं प्रयोगोऽयं न तदा परममपदम् ॥ ८४ ॥

दिति वाच्यम् । ५४ । कुहन्स्वपिति मासमास्ते गोदोहमास्ते क्रोशमास्ते ॥
 गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ । ५५ ।
 गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ य कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

शत्रून्गमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानबोधयत् ॥
 आशयञ्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ ८६ ॥
 आसयत्सालिले पृथ्वी यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥
 गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ॥ ८७ ॥
 बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणा च निजेच्छया ॥
 प्रयोज्यकर्मण्यन्येषा ण्यन्तानां लादयो मता ॥ ८८ ॥

गौर्दुह्यते पय । अजा ग्राम नीयते । बोध्यते माणरक धर्म माणरको धर्म-
 मिति वा । देवदत्तो ग्राम गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मणां च कर्मणि भावे
 च लकार इष्यते । मासो मास वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्य-
 य । मासमास्यते माणरक ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च । ५६ । कर्तुं प्रयोजक
 कर्तृसञ्ज्ञो हेतुसञ्ज्ञश्च स्यात् । स्वार्थं परित्यज्य अन्यायाभिधायित्वमुपसर्जनत्वम् ।
 क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् । साक्षात्संबन्धेन क्रियान्वयित्वं मुरयत्वम् । प-
 रम्परासंबन्धेन क्रियान्वयित्वं गौणत्वम् ॥ इति कारकप्रक्रिया ॥ १५ ॥

अथार्थप्रतिभन्निप्रतिशिक्षानां पदानां समासो निरूप्यते ॥ समासश्चान्वये
 नाम्नाम् । १ । नाम्नामत्रययोगत्वे सत्यत्र समासो भवति । चकारात्तद्धितोऽपि ।
 ततो भार्यापुरुषस्येत्यादौ समासो न भवति । स च षट्स्थि । अध्यर्थाभावात्तत्पु-
 रषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति । अयस्य अयसेन वा भवन सोऽ-
 व्यर्थाभावः । १ । स एवाग्निम पुरुषं प्रधानं यस्यासौ तत्पुरुषः । २ । द्वन्द्वयते
 उभयपदार्थो येनासौ द्वन्द्वः । ३ । बहु समातिरिक्तं व्रीहिः प्रधानं यस्मिन्नसौ बहु-
 व्रीहिः । ४ । कर्म भेदकं धारयतीति कर्मधारयः । ५ । द्वाभ्यां गच्छतीति द्वि-
 गुः । ६ । पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । द्विगुत्तत्पुरुषौ परपदप्रधानौ । द्वन्द्वकर्मधारयौ
 चोभयपदप्रधानौ । बहुव्रीहिन्यपदप्रधानः । यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र उभयपदप्र-
 धानो बलवान् । तस्य क्रियाभिसंबन्धत् । इदमेकस्मिन्समासिते पदेऽनेकसमासप्रा-
 प्तिस्तद्विषयम् । निपादस्वपति याजयेदित्यत्र तत्पुरुषबहुव्रीहिकर्मधारयप्राप्तां सत्यां
 निर्णयमाह । समानाधिकरणयधिकरणयोर्मध्ये समानाधिकरणो बलवान् । एकवि-
 भनयत्तमेगार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । भि-
 द्धविभक्तयत्तं भित्तिर्धनिष्ठत्वं वैयधिकरण्यम् । एकपदमेकस्वयमेकविभक्तिकर्तृं च
 समासप्रयोजनम् । अधि व्री इति स्थिते । सौशब्दाद्द्वैतादौऽप्यन्यम् । त्रियमधि-
 ष्टय भवतीति त्रिमहेऽन्ययोग्यार्थसमर्पकं पदसमुदायो त्रिमहो वाक्यमिति या-
 यत् ॥ षुते समासे अव्ययानां पृथगनिपातो घक्तव्यः ॥ २ ॥ पृथ्वं-

व्ययेऽव्ययीभावेः । ३ । अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्यः सोऽव्ययीभापसङ्गः समासो भवति । इति समासमशायाम् ॥ समासप्रत्यययोः । ४ । समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यय च परे विभक्तेर्लुङ्भवति नामसज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति ॥ स नपुंसकम् । ५ । सोऽव्ययीभावः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । नपुंसकत्वाद्भवत्वम् ॥ अव्ययीभावात् । ६ । अव्ययीभावात्परस्याविभक्तेर्लुङ्भवति । अधिबि गृहकार्यम् । रायमतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नामतिक्रान्तमतिनु जलम् ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । ७ । क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना अत्यादयो द्वितीयया सह समस्यन्ते स तत्पुरुषसङ्गः समासो भवति ॥ ऋष्वदेशे संध्यक्षराणामिकारोकारो च वक्तव्यौ । ८ ॥ यथाऽसादृश्ये । ९ । यथाऽसादृश्ये वर्तमानः समस्यते सोऽव्ययीभावः समासो भवति । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः । शक्तिमनतिवृत्त्यं करोतीति यथाशक्ति करोति । सादृश्ये किम् । यथा हरिस्तथा हरः । कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे समासादिपूर्वत् । अव्ययीभावात् (प्र० १६ सू० ६) इति प्राप्ते ॥ अतोऽमनतः । १० । अकारान्तादव्ययीभावात्परस्याविभक्तेरम् भवति । अत वर्जायत्वा । तथा च पाणिनीये ॥ नाव्ययीभावादतोऽम्बपञ्चम्याः । ११ । अदन्तादव्ययीभावात् सुपो लुक् तस्य पञ्चमी विनामादेशः स्यात् । उपकुम्भ वर्तते ॥ वा टाडयोः । १२ । टा डि इत्येतयोर्गो अम् भवति । अतोऽमनतः (प्र० १६ सू० १०) वा टाडयोः । अत्र टाडि एतत्पञ्चम्यास्तृतीयासप्तम्योर्द्विचनबहुचनयोरप्युपलक्षणम् । तेन द्विचनबहुचनयोरपि वा अम् भवति न लुक् । पञ्चम्यास्तु अम्बुकोनिषेधः । उपकुम्भेन कृतमुपकुम्भकृतम् । उपकुम्भं देहि । अनत इति निशपगादुपकुम्भादानय । उपकुम्भ देहः । उपकुम्भ निषेहि, उपकुम्भे निषेहि ॥ अवधारणार्थं यावति च । १३ । अवधारणार्थं यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने अयमपूर्वपदाभावेऽपि योऽन्यः सोऽव्ययीभापसङ्गः समासो भवति । यावन्त्यमत्राणि तावतो ब्राह्मणानामन्त्रयत्येति यावदमत्रम् ॥ यावदवधारणे । १४ । अवधारणार्थं यावच्छब्दो नित्य समस्यते ॥ आहर्मयादाऽभिधिष्योः । १५ । मर्यादायामभिधिषी च आहं वा समस्यते । पाटीलपुत्र मर्यादीहृत्येन्यापाटलिपुत्रम् । बालानभियाप्येत्याबालम् । तेन विनेति मर्यादा । तेनसहेत्याभिधिषीः ॥ पारमध्ये पृष्ठ्या वा । १६ । पारमध्यशब्दापठना वा समस्यते । एदन्तौ निशतौ सुत्रात् ॥ प्रथमनिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् । १७ । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसूत्रं स्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्वम् । १८ । समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोग्यम् । गद्गायाः पारे इति पारेगद्ग-गद्गापारे । गद्गायाः मध्ये इति मध्येगद्ग-गद्गामध्ये । मक्षिज्जागामभापो निर्माक्षिक वर्तते ॥ अमादौ तत्पुरुषः । १९ । द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्यः स तत्पुरुषसङ्गः समासो भवति ॥ द्वितीयाश्रितात्तौतर्पातगत्तारयस्तप्रातापद्यैः । २० । अन्ये सति समस्यते स

तत्पुरुषः । कृष्ण श्रित कृष्णश्रित । ग्राम प्राप्ते ग्रामप्राप्तः । अन्ये इति किम् ।
 पश्य कृष्ण श्रितस्त्व साधून् । दात्रेण छिन्न दात्रच्छिन्नम् । यूपाय दारु यूपदारु ।
 वृक्षेभ्योभय वृक्षभयम् । राज् पुरुषो राजपुरुष । अक्षेपु शौण्डः, अक्षशौण्ड ॥
 क्वचिद्माद्यन्तस्य परत्वम् । २१ । अमौ आहित इत्याहितामिः । पूर्वे भूत
 इति भूतपूर्वः ॥ पिशाच्चादेः स्वभादीनां नपुंसकत्व वा । २२ । पिशाचानां
 सभा इति पिशाचसभम् । पिशाचसभा । गृहस्थूणम्-गृहस्थूणा । शशोर्णम्-शशोर्णा ।
 भिन्नपदे णत्वाभास्तथापि समासे सति क्वचिदैकपथ णत्वहेतु । शराणां वन शर-
 वणम् । आम्राणां वनमाम्रवणम् ॥ सज्ञायां वा । २३ । त्रीणि नयनानि
 यस्यासौ त्रिनयन त्रिनयन ॥ पानस्यवा । २४ । सुरायां पान सुरापानम्-सुरा-
 पाणम् ॥ नञि । २५ । नञि पूर्वपदे सति योन्व स तत्पुरुषसङ्गकं समासो
 भवति ॥ नञ् । २६ । नञ् सुबन्तेन समस्यते । नञ उभयार्थत्व प्रसिद्धम् ।
 तथा चोक्त वार्तिककारेण ॥

उभौ नञौ समाख्यातौ पर्युदासप्रसङ्गकौ ॥

पर्युदासः सद्व्याह्री प्रसङ्गस्तु निषेधकृत् ॥ ८९ ॥

प्राधान्य तु विधेयं प्रतिषेधोऽप्रधानता ॥

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरगतो न नञ् ॥ ९० ॥

अप्राधान्य विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ॥

प्रसङ्गप्रतिषेधोऽय क्रियया सह यत्र नञ् ॥ ९१ ॥

न ब्राह्मणोऽब्राह्मण ॥ ना । २७ । समासे सति नञोऽकारादेशो भवति
 नाकादिवर्जम् । नाक नक्र नग तनूनपत् नख नपुंसक नक्षत्र नकुल नासत्य
 नमुचि नर इत्यादि । नाक् नमुचि नकुल नागर नासिका नमेरु ननाम्नि नभसी
 नान्तरीय नक्र नख नग नद नयाद नयेद नासत्य नापित नधुप नक्षत्र इत्येते
 नाकादय केनचिन्नणिता । उभयथापि नाञ्जादौ न भवति ॥ अनूस्वरे । २८ ।
 समासे सति नञोऽनदेशो भवति स्वरे परे ॥ अनादेशोऽपदान्तवद्वाच्यः
 । २९ । तेन ह्यन (प्र० ४ सू० १६) इति न द्वित्वम् । अश्वादन्योऽनश्च ।
 धर्मरिद्धोऽधर्म । ग्रहणाभापोऽग्रहणम् । तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्तते ।
 तस्मादन्यस्तदन्य । तेन विरुद्धन्तद्विरुद्ध । तस्य अभावरस्तदभावः । तदन्यश्च त-
 द्विरुद्धश्च तदभावश्च तदन्यतद्विरुद्धतदभावास्तेषु ॥ चार्थे द्वन्द्वः । ३० । समु-
 च्चयान्याचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थास्तेषु चार्थेषु द्वन्द्व समासो भवति । तत्रेश्वर
 गुह्य च भजरयति प्रत्येकमेतद्विषयासबन्धे समुच्चये समासो नास्ति । बटो मिश्रा-
 मट गौ चानयेति ग्रमेण त्रियाद्वयसबन्धेऽन्याचये समासो नास्ति । नाग्नौ परस्पर-
 रमसबन्धात् । इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्व समासो भवति ॥ द्वन्द्वो-
 ल्पस्वरप्रधानोऽयारोचारागताना पूर्वनिपातो चक्षुष्यः । ३१ । पदुश्च
 गुप्तश्च पदुगुप्तौ । इतरेतरयोगे द्विरचनम् । चकार उक्तार्थानामप्रयोगः । अग्निश्च
 पापश्च अग्निपापौ । भोना च भोगश्च भोनुभोग्यौ । धनश्च खदिरश्च धारश्च

दितौ ॥ देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य वा दीर्घां वक्तव्यः । ३२ । वाग्रहणा-
 त्कविन्न भात्यभिनादतामित्यादौ । अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमी ॥ अद्रयादेः सो-
 मादीनां पत्वं वक्तव्यम् । ३३ । इन्द्रश्च वृहस्पतिश्च इन्द्रावृहस्पतौ ॥ ए-
 कवद्भावो वा समाहारो वक्तव्यः । ३४ । समाहारस्यैवत्वात्समाहारो एक-
 वद्भावः सिद्ध एव । तर्हि रामहण निमग्नम् । वाग्रहणात्कविद्वयोरपीतरेतरयोगे
 एकवचन छविद्वन्द्वनामितरेतरयोग एकवचनम् । शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च श-
 शकुशापलाशा-शककुशापलाशम् ॥ अन्यादीनां विभक्तिलोपे कर्म-न्याति-
 हारे पूर्वपदस्य सगागमो भवति । ३५ । अन्योन्यमेवत्रियाजरण कर्म-
 न्यातिहारः । अन्यश्च अन्यश्च अन्योन्य विशा नमन्ति । परश्च परश्च परस्परम् ।
 परस्परमित्यत्र कम्पादित्वात्सिगोपध्मानीपाभावः ॥ एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ । ३६ ।
 एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः । ३७ ।
 संख्यापूर्व समासो द्विगुर्निश्चते ॥ समाहारोऽत ईप् द्विगुः । ३८ । समाहा-
 रेऽप्ये द्विगुः समासो भवति ततोऽन्तरान्तादीप् प्रत्ययो भवति ॥ पाञ्चाद्यन्तौ
 द्विगुर्नेचन्तः । ३९ । पधानां पात्राणां समाहारः पधपात्रम् । द्विभुवनम् । त्रि-
 भुवनम् । चतुष्पथम् । दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामं । पधाश्रयः समाहृता
 इति पधाश्रि । पधानां गरां समाहारः पधगु । नपुंसकत्वात्प्रथमत्वम् । त्रिपला
 रुदितः ॥ बहुव्रीहिरन्याथं । ४० । अन्यपदार्थपधानो यः समासः स बहुव्री-
 हिसंज्ञको भवति । बहु धनं यस्य स बहुधनः । अरित धनं यस्य सोऽरितधनः ।
 अन्यपदादस्त्यादीनां पूर्वादिपातः । अन्यपदप्राधान्याद्बहुव्रीहिः । अन्तरद्ग यस्यास्ता-
 यन्तरद्गः । बाहिरद्गः । लब्धुस्त्वः ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे । ४१ । सहेत्ये-
 तत्तृतीयान्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुव्रीहिः ॥ सहाद्रेः साट्टिः । ४२ । स-
 हादीनां सादिर्भवति । पुत्रेण सह वर्तमानः सपुत्र । सो वेति वेचित् । सहपुत्रो
 वा गतः । तुल्ययोगवचनं प्राविश्यम् । कर्मणा सह वर्तमानः सहकर्मणः । सहोप-
 यः । यस्य प्रधानस्यैवदेशो विशेषणतया यत्राप्यते स तदुपसर्गिणो बहुव्रीहि-
 ल्पत्वात् कर्मा यस्य स लम्बकर्मा ॥ बहुव्रीहौ विशेषणसम्बन्धन्तयोः पू-

द्रुव्रीहौ । अप्रजा सुप्रजा दुप्रजा अमेधा दुमेधा सुमेधा ॥ धर्मादनित्
 केवलात् । ५० । केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्रुव्रीहेरिति च प्रत्य-
 य स्यात् । कल्याणधर्मा । सुधर्मा । केवलात्किम् । परम स्वो धर्मा यस्य स
 परमसुधर्म ॥ जायाया निडादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यौ यलोपश्च ॥ ५१ ॥
 रत्नमोज नि ॥ उत्पूतिसुसुरभिभ्यो गन्धशब्दस्यकारान्तादेशो बहु-
 व्रीहौ वक्तव्य ॥ ५२ ॥ उदन्धि । पूतिगन्धि । सुगन्धि । सुरभिगन्धि ॥
 आगन्तुकस्यैकवचनान्तस्य चा । ५३ ॥ सुगन्धि आणन-सुगन्धो वा ॥
 अल्पाख्यायां च । ५४ ॥ अल्पपर्यायो गन्धशब्द । सूपोऽल्पो यस्मिन् तत्सू-
 पगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । वेति क्वचित् । सूपगन्धम् । घृतगन्धम् ॥ उप
 मानाच्च । ५५ ॥ पद्मस्यैव गन्धो यस्येति पद्मगन्धि । मत्तान्तरे विकल्प ॥
 ऊधसोऽनङ् । ५६ ॥ ऊधोन्ताद्रुव्रीहेरनडादेश स्यात्खियाम् । कुण्डोष्ठी गौ ।
 पुंसि तु कुण्डोष्ठा गोगण ॥ धनुषश्च । ५७ ॥ शार्ङ्ग धनुषस्य स शार्ङ्गध-
 न्वा ॥ सज्ञायां चा । ५८ ॥ शतधवा-शतधनु ॥ पुवद्वा । ५९ ॥ समासे
 सति समानाधिकरणे पूर्वस्य खीलङ्गस्य पुवद्वा भवति । धामहणात्खल्याणीप्रिय
 इत्यादौ न भवति । पुवद्वावादीवापोनिवृत्ति । रूपवद्भार्य ॥ अन्याथे ॥ ६० ॥
 खीलङ्गस्यान्याथे वर्तमानस्य हस्यो भवति ॥ यद्द्विमानिन्त्यशसतदरादौ
 चारूप्ये । ६१ ॥ एनीप वाचरतीति एतायते । पान्यादिलात्तो न । पण्डितमा-
 निनी । पट्टया भाव पट्टत्वम् । अल्प देहाति अल्पश । पट्टतमा । पट्टतरा । पट्टकल्पा ।
 पट्टदेश्या । पट्टदेश्याया । अरूप्य इति किम् । शुभ्रारूप्या । प्रियादौ न । प्रियाभक्ति ।
 मनोत्ता सुप्रगा दुर्भगा क्षान्ता वन्याणी चपला वामना सधिया समा यामा कान्ता
 बाला तनया दुहिता स्वसा । इति प्रियादय ॥ एपु परेषु भाषितपुस्वस्य स्त्री-
 प्रत्ययान्तस्य न पुवत् । ६२ ॥ ऊप्रत्ययान्तस्य च न पुवत् । ६३ ॥
 वामोरुभार्य ॥ अभाषितपुस्वस्य च न पुवत् । ६४ ॥ गङ्गाभार्य ॥
 वीपथपूरणासज्ञाना च न पुवत् । ६५ ॥ पाचकाभार्य । पञ्चमीभार्य । दत्ता-
 भार्य ॥ जातिवाचकात्स्वाङ्गवाचकाद्यङ्गमदन्तस्य न पुवद्द्विमानिनि
 । ६६ ॥ ब्राह्मणीभार्य । मुनेत्रीभार्य । अमानिनीति किम् । ब्रह्मण्यमानिनी ॥
 मुद्गजितरक्तधिवारार्थवर्जितताद्धितान्तस्य न पुवत् । ६७ ॥ मैथिली-
 जाय । मुद्गजितरक्तविनाकार्थानितेति किम् । वैयाकरणभार्य वापापयन्व हेम-
 मुद्रिय । वायव्यादिय त्रिपदा ॥ गौ । ६८ ॥ गोशब्दस्यान्याथे वर्तमानस्य ह
 स्वो भवति । पञ्च गावो यस्यासौ पञ्चगु । सख्यामुज्याप्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याऽ
 फारस्य लोपो वक्तव्य । सहस्र पादा यस्यासौ सहस्रपात् । व्याघ्रस्य पादादिव
 पादौ यस्यासौ व्याघ्रपात् । शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् । पाद पद् (प्र० ९
 सू० ४८) द्विपद त्रिपदा द्विपदी त्रिपदी । नदादितादीषु ॥ टाडका । ६९ ॥
 समासे सति ट अ ड क इत्येते प्रत्यया भवति ॥

टश्च तापुरुषे क्षयो अकारो ढन्ढ ण्य च ॥

टारास्तु बहुव्रीहौ वकारोऽनियमो मतः ॥ ९२ ॥

अचित्यो महिमा परय सोऽभित्यमहिम ॥ नो वा । ७० । नातस्य पद-
स्य टिलापो वा भगति स्तरे यकारे च परे । वामदृणात्कचिन्न भगति कि तूपधा-
लोपश्च । अहो म य मध्याद् । द्वयोरहो समाहारो इपद् ॥ रात्राद्वाहा. पुस्ति
। ७१ । एते पुंस्येऽस्य । सर्गात् । सर्गाद् । ग्यह । कर्षीना राजा इति क-
निराज । टकार ईवर्थे कनिराजा प्रुत्तित (प्र० १४ सू० १४) राज्ञां पू इति
राजपुरम् । अप्रत्यय । वाचूच मनश्च वाट्मनसम् । धा यु (प्र० ९ सू० ५२)
धमे धमा वा (प्र० ४ सू० २) दक्षिणस्यां दिशि पथा इति दक्षिणापथ । अ-
हश्च रात्रिश्च अहोरात्रम् । अप्रत्यय ॥ अहोरात्रमित्यत्र नपुंसवत्त्व वा
घक्तव्यम् । ७२ । अहोरात्र । द्वौ च त्रयश्च द्विधा । पञ्चधा । बहुतरिक्षा-
यां बहुचनेन जम् । बहो राजाना यस्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलापे कृ-
त्ते आहत द्वियाम् (प्र० ७ सू० ८) इत्याप् डप्रत्यय । बहून् कर्तारो यस्या-
सौ बहुर्ब्रह्मो याग ॥ कर्मधारयस्तुल्यार्थे । ७३ । पदद्वय ट्यार्थे एकार्य-
निष्ठत्वे सति कर्मधारयसङ्गः समासो भवति । नील च तदुत्पल च नीलात्पल-
म् । रत्ना चासौ लता च रत्नलता । पुमांश्चासौ कोऽनिलश्च पुस्कोऽनिल ॥
पुंसः रूपे ख्यार्थजिते च भम्परे सयोगान्तस्यलोपो वक्तव्यः । ७४ ।
तेन पुस्यान पुंशार भवति ॥ नाम्नश्च कृता समास । ७५ । प्रादेवपसर्गस्य
नाम्नश्च कृदन्तेन समास स तत्पुंप्पसङ्गो भवति । चकारात्कुशब्दस्याप्यस्य
ऊरीडररीशब्दयोश्चिप्रत्ययात्तादेश्च कृदन्तेन समासस्तत्पुरुषो भवति । प्रकृष्टो
वाद प्रवाद । कुम्भकार । सहादे सादि (प्र० १६ सू० ४१) सहस्रतिरसां
साधिसमितिरय । सह अधतीति सध्यद् समधतीति सम्पद् । तिर अधतीति
तिर्यद् । कचिन्न भवति । सह चरतीति सहचर ॥ पुगतिप्रादय । ७६ ।
कुशब्दो गतिसङ्ग प्रादयश्च समर्थेनाग्ये समस्यत स तत्पुरुष । कुपुरुष ।
कुत्सितमत्र कदत्रम् ॥ कुत्सितैपदर्धयो । ७७ । कुत्सितैपदर्धयार्थमान-
नस्य कुशब्दस्य वा क्व क्व इत्यन्ते आदेशा भवति तत्पुंप्पे न तु बहुव्रीहौ । बहु-
व्रीहौ तु । कुत्सिता पिथा यस्यासौ कुपियः । कुत्सिता उष्ण यस्य स कूट् । कु-
त्सित पन्था यस्मिन्नसौ रूपथा दश ॥ वाक्चवदुष्णे । ७८ । उष्णशब्दे
परे कुशब्दस्य वा क्व क्व इत्यन्ते आदेशा भवति । कु ईपदुष्ण कोष्णम्-कपो-
ष्णम्-कदुष्णम् । कु ईपत् लण कालणम् ॥ पुरुषे वा । ७९ । पुरुषशब्दे
परे कुशब्दस्य वा वादेशो भवति तत्पुरुषे ॥

विभाषा पुरुषे का स्यान्नियमेन हसे परे ॥

अचि त्रिरधघदे को. कत्वाक्षे वा पुरूपे पथि ॥ ९३ ॥

ईपदर्धे च वाच्ये स्युरज्ञातुष्णे वाकत्ववा ॥

कुत्सिताख्य कत्रय । कद्रथ कद्रद काङ्ग कापथ कुपथ कुपुरुष कापु-
रुषः ॥ पप उत्त्व दधोर्द्धौ । ८० । पप उत्त्व दद्रुदशधासूत्ररपदादे हुत्वच
धासु वा भवतीति गच्यम् । बहुचनेन जम् । जसृशसालुङ् (प्र० ९ सू० ३२)

नाम्नो नो लोपशधौ (प्र० ९ सू० २०) षट्भिरधिष्ठा दश षोडश । षट्प्रकार-
मिति षोडा । धामु वायत्तव्यमिति विकल्पात् पस्योत्तोभावे षो ड (प्र० ९ सू०
४४) इति षस्य डत्वम् । षट्ढा । सरयाया. प्रकारे धा (प्र० १७ सू० ११७)
अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् (प्र० १३ सू० २५) षट्दन्ता यस्य इति विग्रहे ॥ विभ-
क्तिलोपे कृते दन्तस्य दत् । ८१ । षट् दन्ता यस्याऽसौ षोडन् ॥ तद्बृह-
तोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । ८२ । बृहतां पति बृहस्प-
ति । तत् करं तस्कर ॥ महत्तष्टेराकारो भवति समानाधिकरणे
। ८३ । महांश्चासौ ईश्वरश्च महेश्वर ॥ दिवो द्यावा । ८४ । दिग्शब्दस्य
द्यावादेशो भवति । द्याश्च भूमिश्च द्यावाभूमी । आवृत्तिगणोऽयम् । सिद्ध शब्दा-
कारमुपलभ्य तदनुसारेणादेशविधानं त्रियते यत्र स आवृत्तिगण ॥ अटुक
छचित् । ८५ । समासे वृद्धन्तेऽपि विभक्तेरटुभ्रमति । वृद्धांमुक्तः । अप्सु
योनिर्पस्येत्यप्सुयोनि । उरसि लोमानि यस्याऽसौ उरसिलोम । हृदि स्पृशतीति
त्वादिसृक् । कटेकाल याचोयुक्ति दिशोदण्ड पश्यतोहर इत्यादि ॥ समासे
समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः । ८६ ।
शाकभियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिव । देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्च देवब्राह्मण ॥
आदेश्च द्वन्द्वे । ८७ । द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य लोपो भवति । माता च
पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । ऋतां
द्वन्द्वे । ८८ । ऋताणान्तानां द्वन्द्वसमासे सति पूर्वपदस्य वा आकारो वक्तव्यः ।
मातापितरौ ॥ द्वन्द्वे सर्वादित्य चा । ८९ । वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्-
णाश्रमेतरे-वर्णाश्रमेतरा ॥ व्यधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपो व-
क्तव्यः । ९० । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्यासौ कुमुदगन्धि ॥ उपमाना-
च्च । ९१ । उपमानाद्वन्धशब्दस्वेकार स्यात् । हस्तस्य गमनमिव गमनं यस्या
सा हस्तगमना ॥ दिग्दसख्ये सज्ञायाम् । ९२ । दिग्गचकसप्त्यागचकश-
ब्दात्तत्परदनुत्पार्थी सज्ञायाम् समस्येते स सत्पुरुष । संज्ञायामिति पदेन नित्यस-
मासो दर्शितः । अग्निहो नित्यसमासः । अन्यस्त्वरूपदग्निहोऽपि भवति । अस्व-
पदेन समासत्रयतिरिक्तेनापि पदेन त्रिग्रहो वाक्यं यत्र सनित्यं तेन एवम्भौ वर्णा
यस्य स एव्यवर्णः । दायेगं त्रिग्रमित्तरूपदग्निहो । अस्वपदत्रिग्रहो नित्यः ।
यस्मिन् समासात्प्रबोधनं वाच्यं न तिष्ठति स नित्यः । दक्षिणाग्निः । सप्तग्रामः ॥ ॥
इति समासप्रक्रिया ॥ १६ ॥

अप ताद्विता िरूप्यन्ते ॥ अपत्ये अण् । १ । नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण्प्रत्ययो
भवति । उपगोरपत्यं पुमानिति विग्रहे । उपगो अण् इति म्गिते । समासप्र प-
यसो (प्र० १६ सू० ४) इति षट्श्लोके । षट्कारो वृद्धपथे ईषर्पथः ॥ आदि-
श्वरस्य त्रिगति च वृद्धिः । २ । वराणां मध्ये च आदिश्वरस्य वृद्धिर्भ-
वति त्रिगति त्रिगि च तादृशं पठ्यते । उपगोरस्योकारो वृद्धिः ॥ योऽव्यय्येरे । ३ ।

उफारस्य ओफारस्य च अर् भगति स्तरे यगरे च परे । वृत्तद्धितसमा-
साश्चेति नामान् । नामत्वात्स्यादयः । औपगयः । गृष्टिसस्यापत्य यामिष्ठः । गो-
तमस्यापत्य गौतमः । शिगादभ्यक्षत्यन् रक्तः । अन्यथा उजः प्रातिः शिरस्य
अपत्य शीरः । विदेहस्यापत्य वैदेहः ॥ उराणि । ४ । मातृशब्दस्य ऋकारस्य उरू
भगति आगि परे । पो ङः (प्र० ९ सू० ४५) लृन्मदेकत्वे (प्र० १२ सू० ५)
इति सूत्रनिर्देशाच्चिदपदान्तेऽपि झसानां-धमा एष्टव्याः । पणो मानृगामपत्य
पान्मानुरः । तिगृणां मानृगामपत्य त्रिमातुरः । इयोर्मात्रोरपत्य ईमातुरः ॥ अत
इज्जनृपेः । ५ । अनारान्ताधाम्नोऽनृपदान्दादपत्येऽर्थे इध्प्रत्ययो भगति । यस्य
लोपः (प्र० १४ सू० ७) देवदन्तस्यापत्य देवदन्ति श्रीधरस्यापत्य श्रीधरिः ।
दशरथस्यापत्य दशरथिः । परदारिः । क्वचिर्हापशब्दादपि भगति । तेन आहा-
लकिः ॥ बद्वादेश्च । ६ । बद्वादेः पर इज्प्रत्ययो भगत्यपत्येऽर्थे । बहोः अपत्य
बाह्विः । उपविन्दोरपत्यनोपविन्दरिः । कृष्णस्यापत्य कर्ष्णिः । उट्टुलोमोऽपत्यमौ-
डुलोमिः । नो वा (प्र० १६ सू० ६९) अमिशर्मोऽपत्यमाशिशर्मिः ॥ ष्यायनणे-
यणोऽयागर्गनटात्रिस्त्रिपितृष्वस्त्रादेः । ७ । गर्गिर्नडादेरभ्यादेः स्त्रीलिङ्गा-
त्पितृष्वस्त्रादेश्च ष्य आपनन् पृथनन् णीप इत्येते प्रत्यया भगन्ति अपत्येऽर्थे यथा-
सत्येन । चकारात्पितृष्वस्त्रादेरेयगुप्रत्ययो भगति । गर्गस्यापत्य गर्ग्यः । वत्सस्या-
पत्य वात्स्यः । जमदग्नेरपत्य जामदग्न्यः । सोमस्यापत्य सौम्यः । नडस्यापत्य ना-
डायनः । चरस्यापत्य चारायणः । चन्द्रस्यापत्य चान्द्रायणः । अटुरु वरचित्
(प्र० १६ सू० ८४) अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । यस्य लोपः (प्र० १४ सू० ७)
अत्रेरेपत्यमात्रेयः । मृकडस्यापत्य मार्कण्डेयः । कपेरपत्य कापेयः । गङ्गाया अपत्य
गङ्गादेयः । मग्ना अपत्य माहेयः । क्वचित्स्त्रीलिङ्गादगुभवति । भूमेरपत्य भूमिः ॥ मातृ-
पितृभ्यां स्वसा । ८ । मातृपितृभ्यां शब्दाभ्यां परस्य एउशब्दस्य सफारस्य
परारः स्यात्समासे सति । पितुः स्वमा-पितृष्वसा । पितृष्वसुरपत्य पैतृष्वस्रीयः ।
मातुः स्वसा मातृष्वसा । मातृष्वसुरपत्य मातृष्वस्रीयः ॥ ङकि लोपः । ९ । मा-
तृष्वसुस्तस्य लोपः स्याद् ङकि । अत एव ङक् ॥ आयनेयीनोयियः फट्टर
छर्चां प्रत्ययादीनाम् । १० । प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादयः
आदिशाः स्युः । आयन् एय् ईन् ईय् इय् एते आयन्नादयः ॥ किति च । ११ ।
किति तद्धिते परे अवामादेरचो वृद्धि स्यात् । पैतृष्वसेयः ॥ मातृष्वसुश्च । १२ ।
पितृष्वसुर्षुदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वसेयः ॥ मातृपितृभ्यां पितरिङ्गा-
महच् । १३ । आभ्यां परो ङामहन् प्रत्ययो भगति । मातुः पिता मातामहः ।
पितुः पिता पितामहः ॥ लृग्बहुवचने क्वचित् । १४ । अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्र-
त्ययस्य बहुवचने सति क्वचिदनुपिप्रथये ऋषिप्रथये च लुग्भगति । गर्गस्यापत्यानि
गुमासो गर्गाः । बहुत्वपित्रक्षयां जस् । अत्रेरेपत्यानि अत्रयः । एओ जसि (प्र०
६ सू० ३९) विदेहस्यापत्यानि विदेहाः ॥ भृग्वात्रिकुत्साङ्गिरोवसिष्ठगोत-
मदेश्चतुल्याख्यक्षत्रियेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । १५ । भृ-

गव कुत्सा वसिष्ठा ॥ देवतेदमर्थे ॥ १६ ॥ देवतायै इदमर्थे चोक्ता प्रत्यया भवन्ति । इन्द्रो देवता यस्येत्यन्द्र हवि । सोमो देवता यस्येति सौम्य हवि । देवदत्तार्थमिदं देवदत्त वक्षम् ॥ क्वचिद्द्वयोः ॥ १७ ॥ क्वचित्पूर्वोत्तरपदादेरचो वृद्धिर्भवति त्रिति णिति च तद्धिते परे । अग्निमहता देवते यस्य तदाग्निमाहृत कर्म । सुष्टु हृदय यस्यासौ सुहृत् सुहृदो भाव' सौहादम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्य । सुष्टु मात्र सीष्ठम् । अत्र सुष्टु अव्ययम् । एऽमेव अव्यय तिष्ठति । सुभगस्य भाव-सौभाग्यम् । णितो वा । १८ । उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया निपयान्तरे णितो वा भवन्ति । अजो गौर्यस्यासाजगु शिव । गो. (प्र० १६ सू० ६६) इति ह्रस्व । वीज्यस्वरे (प्र० १७ सू० ३) तस्यद् धनुराजगव-अजगव वा । कुमुदस्येव गन्धो यस्या सा कुमुदगन्धि । तस्या अपत्य स्त्री कौमुदगन्ध्या वा कुमुदगन्ध्या । आचत खियाम् (प्र० ७ सू० ८) इत्याप् । श्वशुरस्याथ श्वाशुर्यो ग्राम । रि-ण्णोरिदवैष्णवम् । गोरिद गायव । कुले भव कुल्पम् । तपोद त्वदीयम् । ममेद मदीयम् । अत्र णीयप्रत्ययो नणित् ॥ चतुरश्रलोपो ण्यणीययोः ॥ १९ ॥ चतुर शब्दस्य चकारस्य लोपो भवति ण्यणीययो प्रत्यययो परत् ॥ पूरणेऽर्थे ण्यणीयौ भवतः । २० । चतुर्णां सत्यापूरकं तुर्य-तुरीयम् ॥ अन्यस्य दक् । २१ । अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णायप्रत्यये परे । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अर्धं जर यस्या सार्धजरती अर्धजरत्या इदमर्धजरतीयम् ॥ स्वपरयोः कक् । २२ । स्वकीयम् । परकीयम् ॥ कारकात्क्रियायुक्ते । २३ । कारकादप्येते अणादय प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्तेः कर्त्तरि कर्मणि चाभिधेये । बुङ्कुमेन रक्त वक्ष कौडकुमम् । मथुराया आगतो जातो वा माथुर । ग्रामे भवो ग्राम्य ग्रामीण । धुर वहतीति धुर्यं धौर्य ॥ केनेयेवा । २४ । व ईन इय इवेत्येते प्रत्यया भवन्ति भवाद्येषु । णित्य चैषा वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कार्णाटकः-कर्णाटक । मामादागतस्तत्र जातो वा ग्राम्य ग्रामीण । अर्धेर्दीर्घश्च (प्र० ९ सू० ५३) सधीचि भवो वा सधीचा युक्तः । सधीचीन' । समीचि भवो वा समीचा युक्तः समीचीनः । तिरश्चादयो निपात्यन्ते (प्र० ९ सू० ५६) तिरश्चि भवो वा तिरश्चा युक्तः तिरश्चीनः । उदीचि भवो वा उदीचा युक्तः उदीचीनः ॥ यलोपश्च । २५ । कन्यादीनामन्यकारस्य लोपो भवति यकारे स्वरे परे । कन्यादीनामुपधाया क्वचिद्यकारस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च तद्धिते परे । यस्य लोप (प्र० १४ सू० ७) कन्यायां भव कर्त्वीन । पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी ॥ नक्षत्रादण् वक्तव्यः । २६ । अणन्तादीप् । पौष्या भव' पौषीण । चातुर्मास्यं व्रतमाचरतीति चातुर्मासिन् ॥ इ-यो वा । २७ । क्षत्रशब्दाद्वा इयप्रत्ययो भवति । क्षतान्नायते इति क्षत्रम् क्षत्रा-या निपात्यन्ते । क्षत्रे भव क्षत्रिय' क्षात्र ॥ क्षत्रशब्दादण् वक्तव्य । २८ । शुभ्रो देवता यस्य तच्छुक्रियम्-शीकम् । इन्द्रो देवता यस्येत्यन्द्रम्-इन्द्रियम् । अ-

वैदित्री । अत्रेतेऽणुत्कार्य ॥ त्यतनौ । २९ । त्यश्च तनश्च त्ततनौ । किमा-
 देरद्यादर्भवाद्यर्थं त्यतनौ प्रत्ययौ भवत । कुत्र भव जुत्रत्य । कुतो भव कुत-
 स्य । अधमयोऽद्यतन । तत्र भवस्तत्रत्य । ततो भवस्ततस्त्य । अत्र भवोऽत्रत्य ।
 अतो भवोऽतस्त्य । सदा भव सदातन । ह्यो भवो ह्यस्तन । श्वो भव श्वस्तन । पुरा
 भव पुरातन । चिर भवश्चिरन्तन । साय भव सायतन । प्राह्ये भव प्राह्यतन ॥
 चिरादिभ्य स्तन । ३० । चिरपद्यपरारिभ्य स्तनो भवाद्यर्थे । चिर भवश्चि-
 रतन । पद्य भव पद्यतन । परारि भव परारितन ॥ स्वाथेऽपि । ३१ । उक्ता
 प्रत्यया स्वाथेऽपि भवात् । देवदत्त एव देवदत्तिन् । चत्वारो वर्णा एव चातु-
 र्वर्ण्यम् । चौर एव चौर ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकञ् प्राक् छे । ३२ । अव्य-
 यस्य सर्वादेश्वात्प्रत्ययान्ताऽणुत्प्रत्ययो भवति । उच्चैराच्चक्रे । न चैरा नीच-
 क्रे । सर्ग एव सर्गक । विश्व एव विश्वक । मया एव मयका । त्वया एव त्व-
 यका । तदत्र तक्त् । यदेव यक्त् । एतदेव एतक्त् ॥ अणीनपोयुष्मदस्म-
 दोस्तववादि । ३३ । अणु च ईनश्च अणानौ तथो अणीनसौ । अणीनयो
 प्राप्पपणे ऋत्ते युष्मदस्मदोस्तववादिभ्य आदेशो भवति । अणोश्चान्ताऽणुत्प्रत्ययो
 युष्माकास्माका । एकरे तत्कममसौ । द्वित्व बहु उ च युष्माकास्माका । त-
 वेद तावन्म् । ममेद मामन्म् । तत्राय तावकीन । ममाय मामकीन । युवयारय
 यौष्माक । आययोरयमास्माक । युवयारय यौष्माकीण । आययोरयमास्माकी-
 न । युष्माकमय यौष्माक । अस्माकमयमास्माक । युष्माकप्रय यौष्माकीण
 अस्माकमयमास्माकीन ॥ वन्तुल्ये । ३४ । तुल्य धादृदयर्थे वत् प्रत्ययो भव-
 ति । चद्रेग तुल्य चद्रेगमुत्पम् । घटेन तुल्य घटगटुदरम् । पटन तुल्य पटग-
 त्वम्बलम् ॥ भावे तत्त्वयण । ३५ । भावे तश्च त्वश्च यण् अ ते तत्वयण ।
 शब्दस्य ऋत्तनिमित्त भाव तस्मिन्भावे तत्त्व यण् इत्येते प्रयया भवति । त्रा
 ह्यगस्य भावो ग्राह्यगता । तानस्य नित्य स्त्रीलिङ्गत्वादाप् ॥ समाहारे ता
 च त्रेगुणश्च । ३६ । त्रयाणां समाहारखेता चकारात्समूहे प्रत्ययान्तरमपि । तेन
 हस्तिनां समूहो ह्यस्तिन्म् । धेनूनां समूहो धेनुन्म् । अत्र कप्रत्यय । तस्य णि
 ष्यादादिश्चिद्धि ॥ अचित्तवाच्यवादिच । ३७ । कश्चाना समूह काश्चिन्-
 म् । अपुषानां समूह आपुषिक्म् । शप्नुनीनां समूह शप्नुलिन्म् ॥ कश्चि-
 न्शब्दादिव । ३८ । कश्चिनां समूह काश्चिक्म् ॥ गणिकाया ण्य ।
 । ३९ । गणिकानां समूहा गणिकयम् ॥ वेदाराद्यञ् च । ४० ।
 चकारादिव । कदारानां समूह कैदारिम् । कैदारिन्म् ॥ युवत्या
 देरण् । ४१ । युवतीनां समूहो यौवन्म् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् ॥
 पात्रादिभ्यो ष । ४२ । स च क्षियाम् । पात्रानां समूह पात्र्या ।
 पात्रानां समूहो पात्र्या । रथानां समूहो रथ्या । पलानां समूह पल्या ॥
 रालगोरथेभ्य इनिप्रकट्या । ४३ । रालिनी । रथानां समूहो रथकट्या
 इत्यापि । गानां समूहो गोत्रा । गज्येत्यादिप्रयोग कृष्या । जनानां समूहो जनता ।

ब्राह्मणस्य भागो ब्राह्मण्यम् । त्वयणन्त नपुसकम् । ब्राह्मणस्य भागो ब्राह्मणत्वम् ।
 सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभगस्य भागः सौभाग्यम् । त्रिदुषो भागो वैदुष्यम्
 वसोर् उः (प्र० ९ सू० ७१) ॥ कर्मण्यपि अण् वक्तव्यः । ४४ । कर्म-
 ण्यपीत्यपिशब्दात्साध्वर्थेऽण् तस्य णित्त्वं न । सामनि साधुः सामन्यः । कर्मणि
 साधुः कर्मण्य । सभायां साधुः सभ्यः । ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं
 कर्म राजन्यम्-राज्यम् । नो वा (प्र० १६ सू० ६९) इति टेलोपः । अन्यत्रापि
 यण् प्रत्ययः ॥ समानस्य वास इत्यादेशः । ४५ । समाने उदरे शयितः स-
 मानोदर्यः-सोदर्यः । शतेन त्रीतः शत्यः ॥ लोहितादेर्ङिदिमन् । ४६ ।
 लोहितादेर्गणाद्गानेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति स इमन् द्वित्सज्ञो भवति । द्वित्त्वा-
 द्विलोपः । लोहितस्य भागो लोहितिमा । लोहितादेरिति अनेकस्वरात् द्वित् वक्तव्यः ।
 यत्र एरुस्वरस्तत्र न द्वित् । लोहितादेरिमन्-वैकल्पिकः । तेन लौहित्यम् लोहित-
 त्वम् । कालस्य भावः कालिमा । लघोर्भापो लघिमा । अणोर्भावः अणिमा ।
 गुर्गादेः (प्र० १७ सू० १००) इति गुर्गेर्गारादेशः । गुरोर्भापो गरिमा । वरस्य
 भागो वरिमा ॥ इमनि लोपः । ४७ । इमनि प्रत्यये परे वकारस्य लोपो भ-
 वति । स्थूलस्य भावः स्थेमा । स्थलस्य स्थारादेशः ॥ ऋरु इमनि । ४८ । इ-
 मनि प्रत्यये परे ह्रसादेर्लघोर्ऋकारस्य रो भवति । पृथोर्भापः प्रथिमा । इदस्य
 भागो द्रदिमा । मृदोर्भापो म्रदिमा । भृशस्य भावो भ्रशिमा । कृशस्य भावः क्र-
 शिमा । ह्रसादित्वाभावात् । ऋजोर्भापः ऋजिमा । लघुत्वाभावात् । कृष्णस्य भावः
 कृष्णिमा । सयोगपूर्वकत्वात् लघुः । बहोर्भापः इति त्रिषुहे । बहोरिलोपो भू-
 च बहोः । ४९ । बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति बहोः स्थाने
 भू चादेशः । भूमा ॥ अस्त्यर्थे मतुः । ५० । नाम्नो मतुः प्रत्ययो भवति अस्या-
 स्मिन्यास्तीत्येतस्मिन्नर्थे । उकारो नुम्भिधानार्थः । गौरस्यास्तीति गोमान्-गो-
 मती ॥ फलबर्हरेभ्यइनेनौ वा वक्तव्यौ । ५१ । फलमस्यास्तीति फ-
 लिनः-फली । बर्हमस्यास्तीति बर्हिण-बर्ही । रथोऽस्यास्तीति रथिनः-रथी ॥
 बलवाताभ्यामूलः । ५२ । बलूलः । वातूलः ॥ वातातिसाराभ्यां किन्
 । ५३ । वातकी । अतिसारकी ॥ ऊर्णाहंशुभंभ्यो युः । ५४ । अस्त्यर्थे ।
 ऊर्णायुः । अह्युः । शुभयुः ॥ अर्णःकेशयोर्वः । ५५ । अर्णसः सलोपश्च ।
 अर्णवः । केशवः ॥ शंकाभ्यां बभयुस्त्वित्तुतयसः । ५६ । आभ्यामेते प्र-
 त्यया स्युरस्त्यर्थे । शं विद्यते यस्यासौ शवः । शभः । शयुः । शतिः । शतुः ।
 शतः । शयः । क विद्यते यस्यासौ कवः । कभः । कयुः । कतिः । कतुः । कत ।
 कयः । इत्यादि ॥ लोमादिभ्यः शः । ५७ । लोमशः ॥ पामादेर्नः । ५८ ।
 पामनः । अद्गना ॥ पिच्छादेरिलच् । ५९ । पिच्छिल ॥ फेनादिभ्यइ-
 लच् । ६० । फेनिलः ॥ तुन्दिलवलिबटिभ्यो भः । ६१ । तुन्दिभः । व-
 लिभः । वाटिभः ॥ कृष्यादिभ्यो वलच् दीर्घश्च । ६२ । कृषीवल ॥
 प्रज्ञार्चाश्रद्धावृत्तिभ्योऽण् । ६३ । प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञः । आर्चः । आ-

दः । वार्त्तः ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकञ् । ६४ । प्रशस्तं शृङ्गमस्यास्तीति
 शृङ्गारकः । प्रशस्त वृन्दमस्यास्तीति वृन्दारकः । मध्वादे रः । ६५ । मधुरः ।
 मुखरः । शुभिरः । स्त्रवानित्यर्थः । कुअरः । कुओ हस्तिहनुः ॥ सिभ्मादे-
 लः । ६६ । सिमास्यास्तीति सिमलः । चूडास्यास्तीति चूडालः ॥ अइकौ
 च मत्वर्थे । ६७ । मत्वर्थे अइकौप्रत्ययौ भवतः । वैजयन्ती पताका यस्यासौ
 वैजयन्तः । माया विद्यते यस्यासौ मायिकः ॥ मान्तोपधाद्भवति । ६८ ।
 मान्तोपधात् वलिनौ । मक्ष अक्ष मी अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे मी अन्तोपधे
 यस्यासौ मान्तोपधस्तम्माइत्विनौ मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादकारोपधाच्च
 वलिनौ प्रत्ययौ भवतः अस्यर्थे । मघोऽस्यास्तीति मघवान् ॥

श्रियां यशसि सौभाग्ये योनौ कान्तौ महिम्नि च ॥

सूर्ये संज्ञाविशेषे च मृगाङ्केऽपि भगः स्मृतः ॥ ९४ ॥

भग भाग्य विद्यते यस्यासौ भगवान् । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । पुत्रोऽ-
 स्यास्तीति पुत्रवान् । धनमस्यास्तीति धनवान्-धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्रवान्-
 छत्री । इनां शौ सी (म०९ सू०१९) दण्डोविद्यते यस्यासौ दण्डवान्-दण्डी । क्षेत्र
 विद्यते यस्यासौ क्षेत्रवान्-क्षेत्री । विद्यास्यास्तीति विद्यावान् । दृष्टो विद्यन्ते यस्यासौ,
 दृष्टवान् दृष्टती भूमिः । धृतिः । (म०१४ सू० १४) यशोऽस्यास्तीति यशवान्
 किं विद्यते यस्यासौ क्रिवान् । कामो विद्यते यस्यासौ कामो । कृमयो विद्यन्ते य-
 स्यासौ कृमिवान् । शमोऽस्यास्तीति शमी । दमोऽस्यास्तीति दमी ॥ तडिदा-
 दिभ्यश्च । ६९ । तडिदादिभ्यः शब्देभ्यो वतुः प्रत्ययो भवति । तडिदिचते
 यस्यासौ तडित्वान् । भोनि नक्षत्राणि विद्यन्ते यस्यासौ भवान् । यशवान् ।
 महिदिचते यस्यासौ महित्वान् ॥ तकारान्तस्य सकारान्तस्य ह्रस्वादाव-
 स्त्वर्थे प्रत्यये परे अपदान्तता वक्तव्या । ७० । यन्वरादीं प्रत्ययान्ते
 परे सर्वेषामपदान्तता भवति ईये परे पदान्तता । तेन भवदीयम् ॥ एतत्किञ्च-
 च्छब्द परिमाणे वतुः । ७१ । एतत्किञ्चछब्दः शब्देभ्यः परिमाणेऽयं वतु-
 प्रत्ययो भवति ॥ यत्तद्रोरा । ७२ । यत्तदष्टेरात् भवति वतौ परे । यत्परिमा-
 णमस्येति यावान् तावान् ॥ किमः किञ्च ॥ ७३ । किमशब्दस्य किरादेशो भवति ।
 यतोर्गकारस्य यकारादेशो भवति । किपरिमाणमस्येति रिवान् ॥ आ इश्चतदो-
 धा । ७४ । एतदष्टेरात् भवति वतौ परे । यस्मिन्पक्षे आत् न तस्मिन्पक्षे इ-
 शदेशः स्यात् । शकारः सर्वादेशार्थः । एतत्परिमाणमस्येति एतावान् । इवान् ।
 एतदष्टेर्वा आत्म् । यस्मिन्पक्षे आत् न तत्र एतद् इशादेश । यकाराद्दोर्गकारस्य
 यकारः । वाशब्दोऽनुनसमुच्चयार्थः । तेन इदमो वतुः प्रत्ययः । इदम इशु च-
 काराद्दोर्गकारस्य यश्चेति वाच्यम् । इत् परिमाण मस्य स इवान् । शकारः स-
 र्वादेशार्थः ॥ तुन्दादेरित्ठः । ७५ । तुन्दादेर्गत् इत् । प्रत्ययो भवति । प्रन-
 एत् तुन्दं यस्यासौ तुन्दित् । उदरित् ॥ औद्यत्ये दन्तादुः । ७६ । औ-
 द्यत्येऽयं वाच्ये सति दन्तशब्दादुः प्रत्ययो भवति । उन्नता दन्ता यस्यासौ द-

न्दुर ॥ श्रद्धादेर्लु । ७७ । श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धालु । कृपा विद्यते
 यस्यासौ कृपालु । मायालु । दयालु ॥ सिध्मादर्लु । ७८ । सिध्मल ।
 क्षेहिल ॥ अस्मायामेधास्त्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्य । ७९ । तपो
 विद्यते यस्यासौ तपस्वी । यज्ञस्वी । मायात्री । मेधात्री । स्रग् विद्यते यस्यासौ
 स्रग्नी ॥ वाचो ग्मिनि । ८० । वाचशब्दात् ग्मिनि प्रत्ययो भवति अस्त्य
 धे । ग्मिनो गकारो व्ययधानार्थं तेन जमे जमा गा (प्र० ४ सू० २) इत्यस्य
 प्राप्ति । प्रशस्ता वाक् विद्यते यस्यासौ वाग्मी ॥ एकादाविनिच्चासहाये
 । ८१ । न विद्यते एक सहायो यस्य स एकाकी । स्त्री चेत् एकाग्रिनी ॥
 आलाटौ कुत्सितभाषिणि । ८२ । कुत्सितभाषिण्यथ वाच्य सति आलाटौ
 प्रत्ययौ भवत । आलप्रत्ययो बहुभाषिणे कुत्सितभाषित्वे च आटप्रत्ययस्तु के-
 लकुत्सितभाषित्वे । कुत्सिताग्राक् विद्यते यस्यासौ वाचाल । एव वाचाट ॥ ल
 समाहारप्रकृष्टयो । ८३ । नाम्न समाहारप्रकृष्टयोऽप्ये ल प्रत्ययो भवति ।
 क्लेशस्य समूह मृष्ट क्लेशो वा क्लेशल ॥ ईपदपरिसमाप्तौ कल्पदेभ्यदे
 शीया । ८४ । ईपदपरिसमाप्तं सर्गज्ञ इति सर्गज्ञकल्प । ईपदपरिसमाप्तं प
 टुरिति षट्देशीय । ईपदून कपिरिति कपिदेश्य । कपिदेशीय ॥
 प्रशसाया रूप । ८५ । प्रशसाया रूप प्रत्ययो भवति । प्रशस्तो वैयाकरणो
 वैयाकरणरूप ॥ पाश कुत्सायाम् । ८६ । कुत्सायां वाच्याया सत्यां पाश
 प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाश ॥ भूतपूर्वे चरट् । ८७ ।
 भूतपूर्वेऽर्थे वाच्ये सति चरट् प्रत्ययो भवति । पूर्व भूत इति भूतपूर्व । पूर्व
 भूत इति भूतचर । पूर्व दृष्ट इति दृष्टचर । स्त्री चेद्दृष्टचरा । सूत्रित (प्र० १४
 सू० १४) ॥ प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् प्रत्ययो भवति
 । ८८ । गो पुरीषे च । ८९ । गो पुराष गोमयम् । अत्र प्रचर यस्मिन्नसौ
 अत्रमयो यज्ञ । मृदो विकारो मृमया घट । स्त्री प्रधानयस्यासौ स्त्रीमयो जाल्म ।
 अ दिशब्दात्स्वरपाथ मयट् । अमृतस्वरूपोऽमृतमयश्चन्द्र ॥ तदधीते वेद
 वेत्यत्राण्वक्तव्य । ९० । अधातऽध्या वेद इत्यत्रार्थे द्वितीयान्ताज्जाघ्नोऽण् व-
 क्तव्य । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरण । द्वारि नियुक्तो दीशारिक ।
 स्वस्ति इत्याह सौप्तिक । न्यग्रोधस्येद नैयमाधम् ॥ व्यासादेः कि । ९१ ।
 व्यासस्यापत्य वैयासकि ॥ सुधातुरक् च । ९२ । सुधातुरिञ् स्यादक्डा-
 देशश्च । सुधातुरपत्य सौधाताक । शोभनाऽश्च स्वश्च त वेदोति सौश्व । न्याये
 कुशलो नैयायिक । न सन्धिर्वोर्युट् च । ९३ । सन्धिजौ य्वौ सन्धिष्वौ
 तयो सन्धिजयार्थकारणकारया सन्धिजन स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किन्तु तयोर्दु
 ङागमो भवति । इट उट् इत्यतागमौ भवत । कि कृत्वा वर्णविशेष कृत्वा ।
 यकारात्पूर्व इकार वकारात्पूर्व उकार । पश्चादाद स्वरस्य ङिति च शब्द ।
 (प्र० १७ सू० २) षट्कारणम् । ९४ । षट्कत्यापत्य षाट्कार ॥
 कल्याण्यादीनामिनेय । ९५ । कल्याण्या अपच कल्याणिनेय ॥ इतो

जातार्थं । ९६ । जताये इत् प्रत्ययो भवति । लजा सजाता यस्यासौ लजिन ।
 त्रया सजाना यस्यासौ त्रपित । त्रुषा सजाता यस्यासौ क्षुत्रित ॥ तरतमेय-
 स्विष्टा प्रत्रपे । ९७ । अतिशयेऽर्थे तत्र तम ईयसु इष्ट इत्येते प्रत्यया भ-
 वन्ति । अतिशयेन कृष्णः कृष्णतम । अनिशये कृष्णः कृष्णतम । अतिशयेन
 शुक्रः शुक्रतर शुक्रतम ॥ ईयस्विष्टौ द्विताविति वक्तव्यौ । ९८ । अति-
 शयेन लघुर्लघीयान् अति० लघुर्लघीयसौ । अनि० लघुर्लघिः । अति० पापी
 इति पापीयान् । अति० पापी इति पापीयसौ । अति० पाप इति पापिष्ट । ॥ चि-
 न्मनुवतुवृत्प्रत्ययानां लोपश्च इष्टादौ । ९९ । मतिप्रधाने यस्यासौ मति-
 मान् । अति० मतिमान् इति मतिष्ट । अति० मायायी इति मायिष्ट । अति०
 धनवान् इति धनिष्ट । अति० कर्ता इति करिष्ट ॥ गुवांदेरिष्टेमेयस्सु ग-
 रादिष्टचलापश्च । १०० । इष्टेमेयस्सु परतो गुरोर्गुरादिरादेशो भवति टे-
 रलोप । गुरोर्गुरादेश । अ० गुर्गुरीयान्-गुरीयसौ-गरिष्ट । गुरोर्भावा ग-
 रिमा । प्रियस्य प्रादेश । अ० प्रिय इति प्रेयान्-प्रेयसौ-प्रेष्ट । लोहितादीर्दंदिमन्
 (प्र० १७ सू० ४६) प्रेमा । स्थूलस्य स्थादेश । अ० स्थू स्थूयान्-स्थ-
 वीयसौ-स्थोयिष्ट-स्थेमा । स्थिरस्य स्थादेश । स्थेयान्-स्थेयसौ-स्थेष्ट-स्थेमा ।
 बहुगन्धस्य बहादेश । अ० बहु बहूयान्-बहू-सौ-बाहिष्ट । लृप्तशब्दस्य त्रपा-
 देश । त्रपिष्ट । ह्रस्वस्य ह्रसादेश । ह्रसिष्ट । वृद्धस्य वर्धादेश । अ० वृद्ध-व-
 र्वायान्-वर्वायसौ-वर्वायिष्ट । अन्तिकरात्रधानेदसाधी । अ० अन्तिक नेदीयान्-
 नेदीयसौ-नेदिष्ट । अ० पात्र सार्थीयान्-सार्थीयसौ-साधिष्ट । दूरस्य दूरादेश ।
 अ० दूर-दूरीयान्-दूरीयसौ-दूरीष्ट । युगशब्दस्य युगादेश । अ० युग युगीयान्-
 युगीयसौ-युगीष्ट । अल्पस्य कनादेश । अ० अल्प कनीयान्-कनीयसौ-कनिष्ट ॥
 ईलोपो ज्याशब्दादीपस्य । १०१ । ज्याशब्दादीपस्य ईरास्य लोपो भवति
 वृद्धस्य न्यादेशः । अ० वृद्ध इति ज्ञायान्-ज्ञायसौ-ज्ञेष्ट-ज्ञेमा । उत्तमस्य
 वरादेशः । अ० उत्तम इति उरीयान्-उरीयसौ-उरीष्ट-उरिमा । दीर्घस्य द्राघा-
 देशः । अ० दीर्घ इति द्राधीयान्-द्राधीयसौ-द्राधिष्ट-द्राधिमा । प्रशस्यस्य
 श्रादेशः । अ० प्रशस्य श्रेयान्-श्रेयसौ-श्रेष्ट-श्रेमा ॥ चहोरिष्टे यि । १०२ ।
 बहुगन्धात्परस्य इष्टे वर्तमानस्येकारस्य विभक्तिं बहुर्भूरादेशः । अ० बहुरिति
 भूयान्-भूयसौ-भूयिष्ट-भूमा । क्षिप्रस्य क्षेपादेशः । अ० क्षिप्र क्षेपीयान्-क्षेपी-
 यसौ-क्षेपिष्ट । क्षुद्रस्य क्षोदादेशः । अ० क्षुद्र क्षादीयान्-क्षोदीयसौ-क्षोदिष्ट ॥
 किमोऽभ्ययादाग्याताञ्च तरतमयोराम्बन्तव्य । १०३ । अ० कुत
 कुतस्तरां परमागत । अ० कुत इति कुतरतनाम् सेवमारम्भरतान् । अ० उच्चै-
 रिति उच्चैस्तरां गमति । अ० उच्चैरिति उच्चैस्तरानाम् । नीचैस्तरान्-नीचैस्तरानाम्
 तिनराम् तिनरानाम् । अ० पठति इति पठितराम्-पठनितनान् । अ० पठति
 इति पठितराम्-पठनितनान् ॥ परिमाणे द्वात्रय । १०४ । पतिमान्ने ऽर्थे
 पाथ्ये सति दम्पद् इत्यसद् मत्रद् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । जनु परिमाणे दम्प त-

जानुदध्न जलम् । शिर परिमाण यस्य तच्छिरोद्वयसम् । पुरप परिमाण यस्य
 तत्पुरपमात्र जलम् ॥ द्वयोर्बहूना र्चकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो ङ
 तरङ्गतमौ चक्तव्यौ । १०५ । कतरो भारतोर्मध्ये काण्व । क इति कतर ।
 कतमो भारतां तात्रिक । क इति कतम । भारतोर्भ्यतरस्तात्रिकस्ततर उद्ग्रा
 तु । य इति यतर । स इति ततर । यतम । ततम ॥ सख्येयविशेषावधा
 रणे द्वित्रिभ्या तीय । १०६ । इयो सख्यापूरक द्वितीय ॥ त्रै सप्त
 सारण सस्वरस्य । १०७ । त्रयाणा सस्य पूरक तृतीय ॥ षट्चतुरो
 स्थ । १०८ । षणां सस्यापूरक षष्ठ । षुभि षु (प्र० ४ सू० ८) चतुर्णां
 सख्यापूरक चतुर्थ ॥ पञ्चादिर्म । १०९ । पञ्चम । सप्तम । अष्टम । न
 वम । दशम इत्यादि ॥ एकादशादेर्ङ । ११० । एकनाधिका दश एकाद-
 श एकादशानां सस्यापूरक एकादश एकादश ॥ द्वित्र्यष्टैकानां द्वात्रयोऽ-
 ष्टैका । १११ । मास्शतादनशीतिः-तुब्राह्मारेति वक्तव्यम् । द्वादश द्वादशी ।
 त्रयोदश -त्रयोदशी । चतुर्दश चतुर्दशी । सप्तदश सप्तदशी । अष्टादश अष्टादशी ॥
 विशत्यादेर्वा तमट् । ११२ । विशत सस्यापूरक विशतितम । पञ्चे ॥
 विशतीस्तलोप । ११३ । विश ॥ चत्वारिंशदादौ वा । ११४ । द्वि-
 चत्वारिंशत् इचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् अ-
 ष्ठाचत्वारिंशत् । अनशीताति विशेषणाद्ब्रवीतीति । ष्यशीति । अष्टाशीति ॥ श
 तादेर्नित्यम् । ११५ । शततम ॥ कतिवतिपयाभ्या थ । ११६ । क-
 तथ । कातपयथ ॥ सख्याया प्रकरिधा । ११७ । सस्यायाचकाच्छब्दात्म
 कारेऽर्थ वाच्ये सति धाप्रत्ययो भवति । द्विप्रकार द्विधा त्रिप्रकार त्रिधा । चतु-
 मकार चतुर्धा ॥ गुणोऽण् च । ११८ । धाप्रत्ययात्तस्य शब्दस्य गुणो वा भ-
 वति । अण् च वा भवति । द्विप्रकार द्वेधा । त्रिप्रकार त्रेधा । धाप्रत्ययात्ता-
 त्त्वार्थेऽण् । द्विधा एव द्वैधम् । त्रैधम् ॥ एकात् ध्यमुञ्चा । ११९ । ऐवध्वम्
 एकधा ॥ क्रियाया आवृत्तौ कृत्यमुच् । १२० । पञ्चगारान्मुहु इति पञ्चकृ-
 त्वा मुहुक्ते । सप्तकृत्य ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यं सु १२१ । द्वित्रिचतु शब्देभ्य सु
 प्रत्ययो भवति । द्विसारमिति दि । त्रिसारमिति त्रि । चतु । द्विरुक्तम् ॥ त्रिरुक्तम् ।
 चह्लादे कारकाच्छस् । १२२ । चह्लाद शब्दाच्छस्रप्रत्ययो भवात् । बहुवारा
 निति बहुश । अल्पश । शतश । सहस्रश । लक्षश । कोटश इत्यादि । ब-
 हुश धन ददाति । कारकात्किम् । बहूना स्वामी ॥ तयापडौ सख्याया
 अवयवे । १२३ । सस्याया अत्रये वाच्ये सति तयापडौ प्रत्ययो भवत । द्वौ
 अत्रयौ यस्य ताद्वैतयम् । त्रितयम् । द्वौ अत्रयौ यस्य तद्वयम् । त्रयम् । चतु-
 ष्ठी ॥ अल्पार्थे कुटाशमीशुण्डाभ्यो र् । १२४ । अल्पा कुटी इति कु-
 टीर । अल्पा शमी इति शमीर । अल्पा शुण्डा इति शुण्डार ॥ स्त्रीपुंसोर्न
 ण्स्त्रणौ । १२५ । स्त्रीणम् । पौलम् । शेषा निपात्या कत्यादय । आदिशब्द
 स्या सस्या यथा ते यति । सा सस्या यथा ते सति । का सस्या यथा कति ।
 लोकाच्छेषस्य सिद्धि ॥ इति सारस्वतव्याकरणे तद्विदितमत्रिया समाप्ता ॥ १७ ॥

॥ श्रीः ॥

सारस्वते द्वितीयवृत्तौ

परस्मैपदिप्रक्रिया ।

लक्ष्मीनृसिंहौ प्रणिपत्य काभ्यां बुधाश्च पद्मा-
करभट्टमुख्यान् ॥ सारस्वतीयां च तिवादिवृ-
त्तिं क्रमाद्द्विखेय गणपप्रसादात् ॥ १ ॥

अयाख्यातप्रक्रिया निरूप्यते ॥ धातो । १ । वक्ष्यमाण प्रत्यया धातोर्ज्ञेया ॥
भ्वादिः । २ । भू सत्ताप्यामित्यादि शब्दो धातुसङ्गो भवति । स च त्रिष्व
आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चति । आदनुदात्तङितः । ३ । अनुदा-
त्तेतोदितश्च धातोरादित्यात्मनेपद भवति ॥ त्रित्स्वरितेत उभे । ४ । त्रितः
स्वरितेतश्च धातोर्दभे आत्मनेपदपरस्मैपदे भवत । आत्मगामि चेतफलमात्मनेपद
परगामि चेतफळ परस्मैपद प्रोक्तव्यम् । अन्यथादिनुगतार्थसज्ञाबलत्वात् ॥ परतोऽ-
न्यत् । ५ । पूर्वाक्तनिमित्ताधिपुरादन्यस्माद्घातो परस्मैपद भवति ॥ नव पर
स्मैपदानि । ६ । तिवादीनामष्टादशसंख्याकानामाद्यानि नव वचनानि परस्मैप-
दसंज्ञानि भवन्ति । पराण्यात्मनेपदानि भवति ॥ वर्तमानि । ७ । प्रारब्धापगिस-
माप्तक्रियोपलक्षित कालो वर्तमानस्तस्मिन्वर्तमाने चाभिधेये तिवादय प्रत्यया
भवन्ति । अन्य तिवादे पाणिनीयाना लघिति सज्ञा ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	तिप्	तम्	अत्ति
२	सिप्	यस्	य
३	मिप्	वस्	मस्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ते	आते	अन्ते
२	से	आथे	धे
३	ए	गहे	महे

नाम्नि च युष्मदि चाम्मदि च भागैः । ८ । नामादिषुपदेषु प्राप्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागेरेत प्रत्यया भवन्ति । ते च त्रयो भागा यथाक्रम प्रथममध्यमोत्तमसज्ञा भवन्ति । नाम्नि प्रयुज्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुष युष्मदि मध्यम तथेरात्मद्युत्तम । भू सत्तायाम् ॥ कर्तरि पञ्च । ९ । प च परस्मैपद कर्तरि भवति चकारादात्मनेपदमपि । तत्र भू इत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽभिप्रायणात्कर्तरि तिवाद्यो योज्यन्ते । तत्रैकवर्गप्रक्षया प्रथमपुरुषप्रक्षयन भू तिप् इति स्थिते । पकार पितृव्यार्थ ॥ अप् कर्तरि । १० । धातोरन्त्ययो भवति कर्तरि त्रिह्रस्वेषु त्वादिषु चतुर्थु दिप्पर्यन्तेषु परतः । पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च । षट्तिपत्ययान्त पतति य प्रत्यय स विकरण ॥ गुणः । ११ । धातोरन्त्यमृतस्य नामिनो गुणो भवति । आदेशः । भवति । इत्थं विवक्षया तम् ॥ अपित्तादिर्द्वित् । १२ । परस्मैन्तादिक च त्रिहासान्य प्रत्ययो द्वित्सज्ञो भवति । अन्य इति किम् । इडामायजितो दशलकारान्त पातोऽदित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ॥ कृत्यद्भ्युसि । १३ । किति डिति च परे धातोर्गुणो भवति द्व्युस वर्चयित्वा । कृताद्वर्चनस्य उसि परे तु गुणो भवति । ततो द्वित्प्राप्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्यन्त्यनिमित्तो गुणो भवत्येव । लौर्गिसर्गः । (६० १ प्र० ६ सू० ४) भवत । बहुवर्गीप्रक्षयां भव अन्ति इति स्थिते ॥ अद्रे । १४ । अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे । अदे इत्यत्र अकारकारो तिवादिप्रत्ययस्येत्यर्थः । भवन्ति । भवसि । भवथ । भवथ ॥ च्मोरा । १५ । अकारस्य आत्व भवति वकारे मकारे च परे । भवामि । भवार । भवाम । स राजा धार्मिको भवति । त्व साधुर्भवसि । अवहमात्मिन्द्रगामीत्यादि प्रयोक्तव्यम् ॥ अव्यवधानाच्च-पुरुषविशेषः । १६ । पत्य त्रिषापेदेन व्यवधान नास्ति तत्त पुरुष विशेष । अत्र व्याधान सूत्रस्थ ग्रन्थे नतु प्राक्यस्थम् । सूत्रक्रमेण पुरुषप्रयोगो भवति । साधु स च त्व च भवथ । अवह ल स च पण्डिता भवाम । भूद् प्राप्ती आत्मनेपदी । तस्मात्तेप्रभृतानि नव वचनानि प्रयोयानि । अव्युगात् भवते ॥ आदाथ ईः । १७ । आकारात्परस्यात् आथ्सबन्धिन आरारस्य ईकारो भवति भवेति । भवन्ते । भवसे । भवेथे । भवध्वे । अदे । भव । भवान्हे । भवामहे । स श्रिय भवते ॥ विधिसभावनयोः । १८ । विधि कर्तव्यार्थोपदेश । समाप्त कल्पनमूहस्तत्र यादादयः प्रत्यया भवन्ति । लिङिति चैव सज्ञा पाणिनीयानाम् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	यात्	याताम्	युम्
२	यास्	यातम्	यात
३	याम्	याव	याम

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ईत्	ईयाताम्	ईन्
२	ईथास्	ईयाथाम्	ईन्म
३	ईय	ईरहि	ईमहि

याई । १९ । अकारात्परस्य याई भवति । अइए (वृ० १ वृ० २ सू० ११) भवेत् भवेताम् भवेयुः ॥ युस् इट् । २० । अकारात्परस्य युस् इडागमो भवति । भवेः । भवेतम् । भवेत् ॥ यामियम् । २१ । अकारात्परस्य यामिय भवति । भवेयम् भवेत् भवेत् । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति त्रिभिः । भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति सभावनम् । भवेत् भवेयाताम् भवेरन् । भवेथाः भवेयाथाम् भवेधाम् । भवेय भवेरहि भवेमहि । अह हरिभक्ति भवेय ॥ आशीः-प्रेरणयोः । २२ । अप्राप्तप्रार्थनमाशी, परस्येष्टार्थज्ञान वा । प्रेरण प्रवर्तन तत्र तुदादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां सज्ञा लोट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि । द्विवचनानि । बहुवचनानि ।

१	तुप्	ताम्	अन्तु
२	हि	तम्	त
३	आनिष्	आरप्	आमप्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ताम्	आताम्	अन्ताम्
२	स्व	आथाम्	धम्
३	ऐष्	आरहैष्	आमहैष्

तुङ्घोस्तातङ्गाशिषिं वा वक्तव्यः । २३ । भवतु भवतात् भवताम् भवन्तु ॥ अतः । २४ । अकारात्परस्य हेर्लुग्भवति । न तु तातङः । तातङिति डित्करण गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं नत्तन्त्यदेशार्थम् । भव-भवतात् भवतम् भवत । भवानि भवान् भवाम । आयुष्मात् भवतु भवान् । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य । भवताम् भवेताम् भवन्ताम् । भवस्व भवेथाम् भवधम् । भवे भवान् भवाम-है । हरि भवस्व स त्वम् ॥ अनद्यतनेऽर्ताते । २५ । अतीताया रात्रेर्यामिद्वयादर्वाग्यायदागामिन्याः प्रथमयापद्वय सोऽद्यतनस्ततोऽन्वोऽनद्यतनस्तस्मिन्ननद्यतनेऽर्ताते काले दिवादयः प्रत्यया भवन्ति एषा सज्ञा लट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि । द्विवचनानि । बहुवचनानि ।

१	दिप्	ताम्	अन्
२	सिप्	तम्	त
३	अमिप्	व	म

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	तन्	आताम्	अन्त
२	थाम्	आथाम्	धम्
३	ई	वहि	महि

दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थं । ततो नकार इण्तन्यकर्तरीति विशेष-
णार्थं । वायसाने (वृ० १ प्र० ९ सु० ८) इति दकारस्य तकार ॥ दिवा-
दावट् । २६ । दिवादी परे धातोर्डागमो भवति । अभवत् अभवताम् अभवन् ।
अभव अभवत् अभवत् । अभवम् अभवात् अभवाम् । ह्योऽभवात्पुत्र । अ-
भवत् अभवेताम् अभवन्त । अभवथा अभवेथाम् अभवधम् । अभवे अभवादि
अभवामहि । स राज्यमभवत् ॥ परोक्षे । २७ । धातो परोक्षेऽतीति काले णा-
दय प्रत्यया भवन्ति । एषा सज्ञा लिट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	णप्	अतुस्	उस्
२	थप्	अथुस्	अ
३	णप्	व	म

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ए	आते	इरे
२	से	आथे	धे
३	ए	वहे	महे

णादिः कित् । २८ । अपित् णादि किट्त्वति ॥ दिक् । २९ । णवादिष्योर्ण
धातोर्द्विवचनम् ॥ स स्वरादिर्द्विरद्विः । ३० । सस्यराषोऽनयोऽद्विरक्तौ
द्विर्भवति । भू भू ण् इति स्थिते । णकारो वृद्धवर्धः । पकारः पित्तार्थार्थं ॥
आभ्वोर्णोदी । ३१ । आ अश्च भूश्च आभ्वौ तयोः पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य च
आकारो भवति णादौ सति ॥ ह्रस्वः । ३२ । पूर्वसन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वो भवति
ज्ञापानां जश्चपा । ३३ । पूर्वसन्धिनो शपानां जश्चपाश्च भवन्ति । श-
ब्दघबभानां जडदग्वा भवन्ति । खफट्टयानां चटतथपा भवन्ति ॥ भुवो बुक्
। ३४ । भुवो युगागमो भवति णादौ स्त्रे परे । बभूव बभूवतु बभूवुः ॥ क्राद-
र्णादिः । ३५ । कुक्कु चरणे । मृ गतौ । कुभृच् चरणयोः । वृन् सरणे ।
दुगर्ता । शु श्रणे । लु प्रश्रणे । पुन् स्तुतौ । वृम्भृद्बुद्बुस्तु इत्येतस्मात्परस्य
वसादेर्णादागमस्येद् न भवत्यन्यस्माद्भ्रतौति नियमादिनटोऽपीडागम । यदागमा-
स्तद्गुणीभूतारतद्दहणेन गृह्यन्ते इति न्यायादिदोऽपि णवाद्यत्तत्त्वेन थपि तुर् ।
बभूवथ बभूवथु बभूव । बभूव बभूवथ बभूवथम् । बलिर्बलान् बभूव ।

बभूवे बभूवते बभूविरे । बभूविये बभूवाये । नामिनोऽचतुर्णां धो ङः । ३६ ।
नाम्पताद्घातोऽस्तरस्य तिवादिचतुष्कन्यतिरिक्तस्य लिङो लृङ्लिटोश्च घस्य ङो
भ्रति । अत्र सेटो हलादिति वक्तव्यम् । बभूविये बभूविङ् । बभूवे बभूवियहे व-
भूवियहे । रामो राज्य बभूवे ॥ आङिपि । ३७ । घातोराशिषि यादादयो भ-
वन्ति । एषां सज्ञा लिङ् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	यात्	यास्ताम्	यासुस्
२	यास्	यारतम्	यास्त
३	यासम्	यास्व	यास्म

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्
२	सीष्टाम्	सायास्याम्	सीष्वम्
३	सीष	सीमहि	सीमहि

आशीर्वादादेः ष विदिति चक्तव्यम् । ३८ । तनो गुणाभाज । भूयात्
भूयास्ताम् भूयासु । भूया भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म । सः
श्रीमान् भूयात् । भू सीष्ट इति स्थिते ॥ सिस्रतासीस्यपामिट् । ३९ । घातो
परेषां सि स तासी स्यस् इत्येतपामिडागमो भ्रति । गुणादेशौ । षत्वम् । भ्रिषीष्ट
भ्रिषीयास्ताम् भ्रिषीरन् । भ्रिषीष्ठा भ्रिषीयास्याम् भ्रिषीष्वम् । सीष्यवचनेऽपि
ढत्वम् । भ्रिषीषम् । भ्रिषीष्य भ्रिषीमहि भ्रिषीमहि । हरेभक्ति भ्रिषी-
ष्ठा ॥ श्वस्तने । ४० । श्व आगतेऽङ्गि भानिन्यर्थे तादयो भ्रन्ति । एष
सज्ञा लृट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	ता	तारौ	तारस्
२	तासि	तास्यम्	तास्य
३	तास्मि	तास्यम्	तास्मन्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ता	तारी	तारम्
२	तासे	तासाथे	तासे
३	साहे	ताम्हे	तास्महे

इङ्गणामाज । भ्रिता भ्रितारौ भ्रितार । भ्रितासि भ्रितास्य भ्रितास्य ।
भ्रितास्मि भ्रितास्यः भ्रितास्म । श्वस्ते हरि प्रत्यक्षो भ्रिता । भ्रितारौ भ-

पितार । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे । भविताहे भवितास्वहे भवितास्पहे ।
 श्वो हरि भवितासे ॥ त्यादौ भविष्यति स्यप् । ४१ । धातोर्भविष्यति का-
 ले स्यप् प्रत्ययो भवति तिवादिष्वष्टादशसु परेषु । अस्य सज्ञा लट् । भविष्यति
 भविष्यत भविष्यन्ति । भविष्यासि । भविष्यथ भविष्यथ । भविष्या-
 मि भविष्याम भविष्याम । कालिकर्धमप्रवर्तको भविष्यति । भविष्यते भविष्येते
 भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ।
 सावर्णां राज्य भविष्यते ॥ स्यप् क्रियातिङ्गमे । ४२ । धातो क्रियाया अ-
 तिङ्गमे कुतश्चिद्गुण्यादनिष्पत्तौ सत्या दिवादिपरः स्यप्प्रत्ययो भवति भविष्येऽर्धे
 क्वचिद्भूतेऽपि । अस्य सज्ञा लट् । अडागम । अभविष्यत्-अभविष्यद् अभवि-
 ष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्य अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभ-
 विष्याम अभविष्याम । यदि सुवृष्टि मुराय चाभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्य । अ-
 भविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यत । अभविष्यथा अभविष्येथाम् अभविष्यध्व-
 म् । अभविष्ये अभविष्याहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्य भगस्तदा
 रम्यमभविष्यत ॥ भूते सि । ४३ । धातोर्भूतमाने काले सि प्रत्ययो भवति ।
 दिवादिपर । अस्य सज्ञा लृट् । इकार संरिति निशेषणार्थ । अभूत् इति
 स्थिते ॥ दादेः पे । ४४ । परस्मैपद परे अपित् दाधास्थेणभूपिबतिभ्य परस्य
 सेलौपो भवति ॥ शाच्छासाघ्राधेटो वेति वक्तव्यम् । ४५ ॥ भुवः सि-
 लोपो लुग्वाच्यः । ४६ । लुकि न तत्रिमित्तम् । लुकि सति तत्रिमित्त कार्यं
 न स्यात् (वृ० १ प्र० ६ सू० ५९) तेन गुणेश्चद्वयोः । अभूत् अभूताम् ॥ भुवः
 सिलोपे स्वरे हुग्वक्तव्यः । ४७ । अभून् । अभू, अभूतम् अभूत । अभूम्
 अभूव अभूम । अभूदृष्टि । आत्मनेपद । सि इद् गुणार्थे षत्व एत्वम् अट् । अभ-
 विष्ट अभविषाताम् ॥ आतोऽन्तोऽद्नत । ४८ । आत् आत्मनेपदस्यान्त
 इत्येतस्याद्भवति अकारादुत्तरस्य न भवति । अभविषत । अभविष्ठा अभविषा-
 धाम् । ध्वे च सेलौप । ४९ । ध्वे परे सेलौपो भवति वा सस्य द् इति के-
 चित् । अभविषाम्-अभविष्मम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि । देवदत्तो
 राग्यमभविष्ट ॥ माडि लुडेव वक्तव्यः । ५० । सर्गलक्षणापवादः ॥ मेट्
 । ५१ । माडिन्दे प्रयुज्यमाने अटो लोपो भवति । मा हर्षभक्तो भवान् भूत् ॥
 स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या । ५२ ॥ मास्मयोगे लट् च । ५३ । मा
 स्म भवत् । मा स्म भूत् । चित्ता सज्ञाने । इकार इदित्कार्यार्थ । पुंसिगतिवाच्य ।
 अप् कर्तार (प्र० १ सू० १०) ॥ उपधाया लघोः । ५४ । धातोर्लपधाया
 लघोर्नामनो गुणो भवति । चेतति चेतत चेतोत् । १ । चेतत् चेतताम् चेत्यु । २ ।
 चेततु-चेततात् चेतताम् चेतत्तु । ३ । अचेतत् अचेतताम् अचेतन् । ४ । चित्तम् ।
 चिचेत् । चिचिचत् । चिचिचतु चिचिचत् । चिचेत्तु चिचिचत्तु चिचिचत्तु चिचिचत्तु ।
 चिचेत् चिचिचत् चिचिचत्तु । ५ । चिचिचत्तु चिचिचत्तु चिचिचत्तु चिचिचत्तु ।
 चिचिचत्तु चिचिचत्तु चिचिचत्तु । ६ । चेतिता चेतितारं चेतितार । ७ । चेतित्यति चेतित्यन् चेतित्यति ।

। ८ । अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् । ९ । चित् सि त् इति स्थिते
सिस्तता (प्र० १ सू० ३८) इतीट् ॥ संः । ५५ । सिशब्दात्परयोर्दिस्पोरिडा-
गमो भवति ॥ इट ईटि । ५६ । इट उत्तरस्य सेलोपो भवति ईटि परे । अचे-
तीत् अचेतिष्टाम् ॥ स्याविदः । ५७ । सेराकारान्ताद्दिश्चोत्तरस्यान् उस भव-
ति । अचेतिषु । अचेती अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचे-
तिष्यम् । न्युतिर् आसेचने । इर् अनुबन्ध इरितो वेति विशेषणार्थ । उच्चरितप्र-
धसो ह्यनुबन्धः । च्योतति च्योतेत् च्योततु अच्योतत् । न्युत् णप् द्वित्वम् ॥ पू-
र्षस्य ह्रसादिः शेषः । ५८ । पूर्णस्यादिर्ह्रसः शिष्यते अन्यो लुप्यते । चुच्योत्
चुच्युततुः चुच्युतः । चुन्योतिथ्य चुच्युतथुः चुच्युत । चुच्योत् चुच्युतिथ्य चुच्युतिथम् ।
च्युत्यान् च्योतिता च्योतिष्यति अच्योतिष्यत् । अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योति-
षुः । अच्योतीत् अच्योतिष्टम् अच्योतिष्ट । अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्यम् ॥
इरितो वा । ५९ । इरितो घानोर्मा ढः प्रत्ययो भवति दिवादिपर परस्मैपदे ।
सेरपपादः । ढजारोगुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युत-
अच्युततम् । अच्युतत । अच्युतम् अच्युतात् अच्युताम् । अच्युतिर् क्षरणे । अच्यो-
तति अच्योतेत् अच्योततु अच्योतत् अच्योतन् ॥ अक्षत् रषाः । ६० । द्विर्चने
कृते यः पूर्णरूप तस्य शसादुत्तरा खपाः शिष्यन्ते न शसाः । इति चकारशेष ।
अच्योत् अच्युततु अच्युतु । अच्युत्यात् अच्योतिता अच्योतिष्यति अच्योतिष्यत् अ-
च्युतत् अच्युतीत् । मन्य प्रिलोडने । मन्यति मन्येत् मन्यतु अमन्यत् ममन्य ॥
नो लोपः । ६१ । घ तोरुपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति किति डिति च
परे इत्युपधानकारलापे प्राप्ते ॥ ऋसुसयोगात् णादेराकित्त्व वाच्यम् । ६२ ।
तेन नलोपाभावात् । ममन्यत्, ममन्युः । ममन्यिथ्य ममन्यथु ममन्य । ममन्य मम-
न्यिथ्य ममन्यिथम् ॥ केचित्स्ययोगाद्धिति वक्तव्यम् । ६३ । ममथु ममथु ।
नो लोप (प्र० १ सू० ६०) मथ्यात् मन्थिता मन्थिष्यति अमन्थिष्यत् अम-
न्थीत् अमन्थिष्टाम् अमन्थिषुः । पुथि लुथि मथि कुथि हिंसासङ्केशनयो ॥ इदितो
नुम् । ६४ । इदितो धातोर्नुमागमो भवति । कुन्थति कुन्थेत् कुन्थतु अनुन्थत् ।
द्विन्थम् । कुहोश्चुः । ६५ । पूर्वसन्धिर्नो कर्गहकारयोश्चुत्वं भवति । वर्गच-
तुर्थो हस्य सर्ग । चुकुन्थ्य चुकुन्थतु चुकुन्थु । चुकुन्थिथ्य चुकुन्थथु चुकुन्थ-
चुकुन्थ्य चुकुन्थिथ्य चुकुन्थिथम् । लघुपधत्वाभावादगुण ॥ इदितो नलोपाभा-
वो वाच्य । ६६ । कुन्थ्यात् कुन्थिता कुन्थिष्यति अकुन्थिष्यत् । अकुन्थीत्
अकुन्थिष्टाम् अकुन्थिषुः । पिथु गत्याम् । डकार उच्चारणार्थ ॥ भादेः ण छः
६७ । षोपदेशस्य षोपदेशस्य च धातोरादौ वर्तमानयो पकारणकारयो सका-
रनकारौ भवतः । सेरमृपृषठमृज्स्त्वान्ये दन्त्याजन्तसादय ॥ एकाच षोप-
देशा पृष्वस्विद्वृष्वस्वस्वस्मिड । १ । सेट् गतौ । छण्ट् गतौ । छगतौ
स्तु आच्चादने । छज् प्रिसर्गे । रट् छादने । स्थे एथै शब्दसघातयो । एभ्योऽ-
न्ये दन्त्याजन्तसादय । एकाच. षोपदेशा. दन्त्याजन्तसादय । दन्ते भव. दन्त्य

दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च दन्त्या-
जन्तसः स आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यः केवलदन्त्यः न तु दन्तोठ-
जोऽपि । प्यष्कादीनां पृथग्रहणात् । प्यष्क गतौ । जिविदा गात्रप्रक्षरणे । स्व-
द् आस्वादने । स्वअ परिप्यङ्गे । जप्यप् शये । स्मिद् ईपद्भ्रस्रै । एते षोपदेशाः ।
षोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाधुनाधूनन्दनकननृतः ॥ नर्द गतौ । नट नर्तने । नाथ ना-
ध् याञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु । टुनदि समृद्धौ । नक नाशने । नृ नये । नृती गात्र-
विक्षेपे । एभ्योऽन्ये षोपदेशाः ॥

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ क्षलि धातुषु ॥

सकारजः शकारश्च पाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥ १ ॥

नामधातुष्वष्कष्टिवां षः सो नैति वाच्यम् । ६८ ।

गुणः । सेधति । निपूर्वः ॥ प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् । ६९ । प्रादेरपसर्गा-
त्परेषां स्यादीनां नमादीनां च धातूनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव पकारण-
कारी भवतः पत्यणत्पनिमित्ते सति । निषेधति । सेधेत् सेधतु । अद्व्ययधानेऽपि
पत्वम् । न्यषेधत् । द्वित्वव्ययधानेऽपि पत्वम् । निषिषेध सिषिधतुः । सिषिधुः ।
सिषेधिय सिष्यात् सेधिता सेधिष्यति असेधिष्यत् । असेधीत् असेधिष्याम् असे-
धिषुः । विष् शास्त्रेमाद्भ्रत्ये च । ऊकार इडिकल्भार्थः । सेधति सेधेत् सेधतु असे-
धत् सिषेध सिष्यात् ॥ ऊदितो वा । ७० । ऊदितो धातोः परस्य वसादेरिडा
भवति ॥ स्वरूतिसूयति धूर्जरधादीनामिडा वक्तव्यः । ७१ । स्त्रु
शब्दे । पूद् प्राणिगर्भविमोचने । पूद् प्रसने । धूर्ज् कम्पने । रध् हिसायाम् । गश्
अदर्शने । तृष् प्रीणने । तृप हर्षविमोचनयोः । दुह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये ।
पुह उद्विरणे । स्निह प्रीतौ । एते रघादयः । सेधिता । पञ्जे ॥ तथोर्धः । ७२ ।
दधाति विना ज्ञभान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति । ज्ञवे जबाः
(वृ० १ प्र० २ सू० ३) सेद्धा सेधिष्यति—सेत्स्यति । असेधिष्यत्—असेत्स्यत् ।
असेधीत् असेधिष्याम् असेधिषुः । इडभावे ॥ अनिटोनामिवत्तः । ३७ । नानि-
वतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति । च्त्त्वम् । सेः (प्र० १
सू० ५४) असैत्सीत् असैद्दाम् ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति
। ७४ । झसात् । ७५ । झसादुत्तरस्य सेलोपो भवति झसे परे । असैत्सुः । असै-
त्सीः असैद्दम् असैद्द । असैत्सम् असैत्स्य असैत्सन् । खद स्थैर्यं हिंसयां च ।

इन्दामासिथ इन्दावभ्रु इन्दात् इन्दिता इन्दिप्यति । स्वरोदे (प्र० १ सू० ८३)
 ऐन्दिप्यत् ऐन्दीत् ऐन्दिष्टाम् ऐन्दिषु । ऐन्दी ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिषम् ऐन्दि-
 प्य ऐन्दिष्म । णिदि कुत्सागाम् । निन्दति ॥ निस्निक्षानिन्दामुपसर्गाण-
 स्त्वं वा वाच्यम् । ८९ । प्रणिन्दति प्रनिन्दति । निन्दत् निन्दतु अनिन्दत् नि-
 निन्द निन्द्यात् निन्दिप्यति अनिन्दिप्यत् अनिन्दीत् । निक्ष जुम्बने । प्र-
 णिक्षति निक्षेत् निक्षतु अनिक्षत् निनिक्ष निक्ष्यात् निक्षिता निक्षिप्यति अनिक्षि-
 प्यत् अनिक्षीत् । उख गतौ । ओखति ओखेत् ओखतु औखत् । द्वित्रे उपधागुणे
 च कृते ॥ असवर्णे स्वरे पूर्वकारोकाग्योरिषुवौ वक्तव्यौ । ९० । उ-
 वोख । सवर्णे दीर्घ (वृ० १ प्र० २ सू० २०) ऊखतु ऊखु । उवोखिथ उ-
 स्यात् ओखिता ओखिप्यति औखिप्यत् औखीत् । अञ्चु गतिपूजनयो । अञ्चति ।
 नुगशाम् (प्र० १ सू० ८२) आनञ्च आनञ्चतु आनञ्चु ॥ पूजायामध्वर्न-
 लोपाभावो वाच्य । ९१ । अञ्चरात् गतौ तु अच्यात् । अञ्चिता अञ्चिप्यति
 आञ्चिप्यत् आञ्चति । आञ्चिआयामे । आञ्चति आनाञ्च । आञ्चतेर्नुग्भेति के-
 चित् । आञ्च आञ्चत् आञ्चिता आञ्चिप्यति आञ्चिप्यत् आञ्चीत् ।
 हुञ्जि कौटिल्ये । प्योपिद्धसे (वृ० १ प्र० १ सू० ७) इति दीर्घ । हुञ्जति कु-
 होशु (प्र० १ सू० ६४) वगचतुर्थो हस्य सवर्ण । क्षपानां जवचपा (प्र० १
 सू० ३२) जुहृष्टे अहृष्टीत् । वज गतौ । वजति वजेत् वजतु अवजत् ॥ श-
 सद्दद्वादिगुणभूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । ९२ । श्मु हि-
 सायाम् । दद दाने । शशास शशासतु । ददाद दददत् । ववाज ववजतु ववजु
 ववजिथ अवाजीत् अवजीत् । व्रज गतौ । व्रजति व्रजेत् व्रजतु अव्रजत् । वव्राज
 वव्रजतु । वव्रजु व्रज्यात् व्रजिता व्रजिप्यति अव्रजिप्यत् ॥ चन्दिब्रज्योः सौ
 नित्यं वृद्धिः । ९३ । अव्रजत् । अज गतौ क्षेपणे च । अजति अजेत् अजतु
 आजत् ॥ अजेरार्धधातुके वी वक्तव्य वसादौ वा । ९४ । एतच्च विभ-
 क्तिचतुष्टय सार्वधातुक परमार्धधातुकसङ्ग पाणिनीयानाम् । द्वित्वम् वृद्धि । वि-
 वाय ॥ लुधातोः । ९५ । विकरणस्य नोर्धातोश्चवर्णोवर्णयोरिसुगौ भवत स्वरे
 परे । अनेकस्वरस्यामयोगपूर्वस्य तुष्यौ । विव्यतु. विव्यु ॥ स्वरान्ताच्चित्प्या-
 निटस्थपो वेट् । ९६ । विवियिथ-विविथ आजिथ विवियथु विव्य । विवाय-वि-
 वय । विविय-आजिथ विवियम-आजिम । वीषात् ॥ नैकस्वरादनुदात्तात् ९६
 एकस्वराद्गतोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येव षठितादिडागमो भवति ॥

॥ अथानिट्कारिकाः ॥

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमास्तु सेट प्रचदन्ति तद्विदः
 ॥ अदन्तमृदन्तमृतां च वृट् वृजौ श्विडाडिवर्णेष्वथ शोडाश्रिजावपि
 ॥२॥ गणस्थमृदन्तमृतां च हस्तुवौ क्षुव तथोर्णोतिमथो यणुक्षणुव ॥
 इति स्वरांता त्रिपुणेः समुच्चितास्ततो हसान्तानपि सन्निकोधत ॥३॥

शक्रिस्तु वान्तेऽग्निदेवः इष्यते घसिश्च सान्तेषु घसिः प्रसारणो ॥
 रभिश्च भान्तेऽप्यथ मैथुने यभिस्तत्तस्वृतायो लभिरेव नेतरे ॥ ४ ॥
 यमिर्यमान्तेऽग्निदेव इष्यते रमिर्दिवादायापि पटयते मनिः ॥ न-
 मिश्चतुर्यो हनिरेव पथमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिपेधयाचिनाम् ॥ ५ ॥
 त्रिदिदुर्हिमेदतिरोहर्ता बहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहि ॥
 इमेर्गनिटोऽष्टाविह मुक्तसत्रया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य वार्तिताः
 ॥ ६ ॥ दिग्नि दृशि दशिमयो मृशि सृशि रिशि रुशि फोशति-
 मष्टम रिशिम् ॥ लिशि च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु
 दर्शय नेतरान् ॥ ७ ॥ रुधिः सराधिर्युधियन्धिस्ताधयः तुधिः क्षु-
 धि शुष्यतिपुष्यती व्यधि ॥ इमे तु धान्ता दश चानिटो मता-
 म्मतः पर सिद्धचतिरेव नेतरे ॥ ८ ॥ श्रापि र्पाप शुष्यतिपुष्यती
 त्रिपि श्रिपि धिपि तुष्यतिदुष्यती त्रिपिम् ॥ इमान्दशैवीपठि-
 शन्त्यनिटिर्ध्या गणेषु धान्तान्श्रुपियपती तथा ॥ ९ ॥ तपि तापि
 चापिमथो घपि स्रापि रुपि लिपि लृष्यतिदृष्यती रुपिम् ॥ स्यरे-
 ण नांचेन श्रापि रुपि क्षिपि प्रतीदि धान्तान् पठितांग्रयोदश
 ॥ १० ॥ श्रादि ह्रादि स्रान्दिभिदिच्छिदिधुदोन् श्रादि स्रादि स्रिद्य-
 तियद्यतिरियदोन् ॥ रुदि रुदि विद्यति विन्द इत्यपि प्रतीदि दान-
 तान् दश पथ चानिट ॥ ११ ॥ पचि यांच विचिराचिराश्रिपृच्छ-
 तीाग्राज सिचि मुनिभजिभजिभृज्जतान् ॥ त्पाज याज पुजिग-
 जिपश्रिमज्जतीन् भ्राज स्राज सृजिमृजा विद्धचानिट्स्वरान् ॥ १२ ॥

दितो वा (प्र० १ सू० ६९) गोप्ता । गोपायिष्यति-गोपिष्यति-गोप्स्यति । अ-
 गोपायिष्यत्-अगोपिष्यत् । अगोप्स्यत् । अगोपार्षत् अगोपीत् । अनिगे नाभिव-
 त (प्र० १ सू० ७२) अगोप्सीत् । ज्ञात् (प्र० १ सू० ७४) अगोपाम् ।
 एव धूपु सन्तापे । धूपायति । धूपायाचकार । धूपायामास । धूपायिभूय । दुधूय ।
 दीघापथत्वान्न गुण । तप सन्तापे । तपति तपेत् तपतु अतपत् । तताप-तेपतु
 तेषु । तेषिथ ॥ अतपतो नित्यानिदस्यपो वेद् ॥ १०३ । ततप्य । तप्या-
 त् । तप्ता । तपस्यति । अतपस्यत् । अताप्सीत् । क्रमु पादाभिक्षेपे ॥ क्रमुभ्रमुव-
 सिवुटिलपुत्राशुभ्लाशो वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः । १०३ । चतुर्षु ।
 क्राम्यति ॥ क्रम. पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या । १०४ । क्रामति क्राम्यत्
 क्रामेत् । क्राम्यतु क्रामतु अक्रामत् अक्रामत् चक्राम क्रम्यात् क्रमिता क्रमि-
 ष्यति अक्रमिष्यत् अक्रमीत् । क्रम उपरमे ॥ क्रमां क्तः । १०५ । क्रम्यम् इषुगां
 छो भवत्यपि । यच्छति यच्छेत् । यच्छतु अयच्छत् । ययाम येमतु येषु ।
 योमथ ययन्थ यम्यात् यन्ता यस्यति अयस्यत् ॥ आदन्ताना यमिरामिन
 मीनां सेरिट् सकृ च पे वक्तव्यौ । १०६ । अयसीत् अयसिष्टाम् अयसि-
 षु । णमु प्रहृत्वे शब्दे च । नमति नमेत् नमतु अनमत । ननाम नेमतु नेमु ।
 नमिथ-ननन्थ नम्यात् नन्ता नस्यति अनस्यत् । अनसीत् अनसिष्टाम् अनसिषु ।
 गन्ध गती । लकारो लिङ्कार्यार्थ । गच्छति गच्छेत् गच्छतु अगच्छत् जगाम ॥
 गमां स्वरे । १०७ । गम् हन् जन् खन् वस् एतन्मुपधाया लोपो भवति
 क्तिष्ठे स्तरे । जग्मतु जग्मु जगमिथ-जगन्थ गम्यात् गन्ता ॥ हनृत् स्यप
 । १०८ । हन्तेःकारात्तात्त्विक इडागमो भवति । गमेश्व पे । गमिष्यति अग-
 मिष्यत् ॥ लिट्पुपादेर्द्वे । १०९ । लतो धातो पुषादेर्चुतादेश्च उपन्ययो भ-
 वति दिनादां परस्मैपद । सेरिपद । अष्टे इत्युक्तेर्नोपधालाप । अगमत् अगम-
 ताम् अगमत् । इषु इच्छाम् । इच्छति इच्छत् इच्छतु ऐच्छत् । इयेप ईषतु ई-
 षु । इयोपिथ इष्यात् ॥ इषुसहलुभरिपरुपामनापि तस्येद्वा वक्तव्य
 । ११० । एषिता-एषा एषिष्यति ऐषिष्यत् । ऐषात् ऐषष्टाम् ऐषषु । त्रिकला
 विशरणे । फलात् फलेत् फलतु अफलत् षफाल । अदिशादत्पूर्वलोपनिषधे प्रा-
 ते ॥ वृफलभजत्रपां किति णादौ सेरिट् धापि चैत्वपूर्वलोपां वक्त-
 व्यौ । १११ । फेलतु फेलु । फेलिथ फल्यत् फालता फालप्यात् अफालिष्य-
 त् । लघ्वकारोपधत्वेन वृद्धिगित्ये प्र ते ॥ लान्तस्याकारस्य सौ नित्य
 वृद्धिर्वाच्या । ११२ । अफालीत् । त्रि जपे । जपति जपेत् जपतु अजपत् ॥
 सपरोक्षयोर्जोगिं । ११३ । सप्रत्यये परोक्षे च । ज जप इति धातोर्गिरादेशो
 भवति । जिगाम जिग्युः । जग्मु । जिगमिथ जिगेथ जोगात् जता जेष्यति अ-
 जेष्यत् अजेषीत् । अजेषाम् अजेषु । कृत् विलेखने । कर्षति कर्षेत् कर्षतु अ-
 कर्षत् चकर्ष । उपधाया लघो (प्र० १ सू० ५३) चटपतु चटपु । चर्ष-
 णिथ चट्यात् । गुण चृता । चारोद्भसे दशाम् । ११४ । दृश्यन्तृषृष्टृषृष्टृषृ-

हृषां श्से परे अरो र भ्राति । सार इति तन्त्रोपात्त तेन रा आर र अर । स-
 दृदुश्चरितमनेऽपकारक तन्त्रम् । छुत्वम् । कथा ॥ कृषादीना रो वा व-
 क्तव्यः । ११५ । कर्षा । सारो श्से दृशाम् ॥ षढो कः से । ११६ । धातो
 पकारदकारयो फल भ्रात सभारे परे । मिलात् स कृतस्य (वृ० १ प्र०
 ६ सू० २१) षपसयोगे क्ष (वृ० १ प्र० ९ सू० १०) ऋक्ष्यति- ऋक्ष्यति
 अत्रक्ष्यत्-भ्रक्ष्यत् अत्राक्षति । अनिगे नामिगत (प्र० १ सू० ७२) अका-
 क्षति ॥ कृषादीना वा सिर्वक्तव्यः । ११७ । वृष् स्पृश मृष् तृष् दृष् एते
 वृषादय । तत्पक्षे ॥ हृषापान्तात्सम् । ११८ । ह्रारान्तात् श्रारान्तात्
 पकारान्ताच्च नाम्पुपधादायमानेटो द्वादी परे स्रप्रत्यया भवति दृश वर्जाय
 त्वा । सेरपजद । अष्टक्षत्-अष्टक्षताम् अष्टक्षन् । दृष् हिंसायाम् । उपधाया ल-
 घो (प्र० १ सू० ५३) रोपति रापेत् रोपतु अरोपन् । हरोप मरुपतु हरुपु ।
 दरोपथ रुप्यात् रोपित रोष्टा रोपिष्यति अरोपिष्यत् अरोपीन् । उप् दाहे । ऊप-
 ति ऊपेत् ऊपतु औपत् ॥ उपविद्जागृणामाम्वा वक्तव्यः । ११९ । ऊ-
 पाचकार-उग्रोप उग्रोपिथ उष्यात् ऊपिना ऊपिष्यति औपिष्यत् औपीत् । मिह से-
 चने । मेति मेहेत् मेहेतु अमहेत् । मिमेह मिमिहेत् मामिहेत् । मिमेहिय मिचा-
 त् । होड (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्ध्व । (प्र० १ सू० ७१) पुत्वम् ॥
 ढि ढौ लौपो दीर्घश्च । १२० । ढकारस्य ढकारे परे लौपो भ्राति पूर्वस्य च
 दीर्घ । मेडा मेक्षति अमेक्षन् । ह्राणन्त व् स्र् (प्र० १ सू० ११८) होड
 (११) षढो क से (प्र० १ सू० ११६) अमिक्षत् अमिक्षताम् अमिक्षन् ।
 दह भस्मीकरणे । दहति दहेत् दहेतु अदहत् । ददाः देहेत् देहु । देहित्य ददग्ध
 दद्यात् दग्धा । दादर्थ (वृ० १ प्र० ९ सू० ६) आदिजवाना श्रान्तस्य श्रभा
 स्र्भो (वृ० १ प्र० ९ सू० ७) रसे चपा (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) क्लला-
 त्य स वृत्तस्य (वृ० १ प्र० ६ सू० २१) षपसयोगे क्ष (वृ० १
 प्र० ९ सू० १०) षक्ष्यति अधक्ष्यत् अधाक्षति । शसत् (प्र० १
 सू० ७४) अदाग्धाम् अघाक्षु । ग्लै ग्लै हर्षक्षये । आयादेश । ग्लायति ग्लायेत
 ग्लायतु अग्लायन् ॥ सन्ध्यक्षराणाम् ॥ १२१ । सन्ध्यक्षराणा धातूनामात् भ-
 रति अनपि त्रिषये । णप् । दिश्च (प्र० १ सू० २८) ह्रस्य । (प्र० १ सू० २१)
 पूर्वस्य ह्रसादि शेष (प्र० १ सू० ५७) जुहोश्चु (प्र० १ सू० ६४) ॥
 भातो णप् ङी । १२२ । आकारान्ताद्भातो परो णप् ङी भ्राति । टिलोप ।
 जगर्ली ॥ भातोऽनपि । १२३ । धातागकारस्य लर्षा भ्राति अनपि णिती
 ङिति स्वर सेटि धापि च । जगलतु जगटु । जग्लिथ-जग्लाय जग्लथु जग्ल ।
 जग्ली जग्लिथ जग्लिथ ॥ सयोगादेरादन्तस्य णिति यादादाचकारो
 वा वक्तव्यः । १२४ । ग्लायोन् ग्लेयात् ग्लायता ग्लायति अग्लायन् । अ-
 ग्लायोन् अलासिष्टाम् अग्लायिषु । गै रे कै शब्दे । गायति गायत् गायतु अ-
 गायत् जगौ जगलु जग्मु । दादेरे । १२६ । अपित्ता धामामैहाकूपिसोस्थाना-

माकारस्थैकारो भवति आशीर्यादादौ परस्मै पदे परे । मेया गातात् गत्स्यति अ-
गास्यत् । अगासीत् अगासिष्ठाम् अगासिषु । घञे शब्दसंघातयो । सत्तन्निषेध ।
घञ् यति घञायेत् घञायतु अघञायत् । सन्ध्यज्ञराणाम् (प्र० १ सू० १२१)
ज्ञसात्त्वपा (प्र० १ म० ५९) घाङ्गर्गस्तवर्गज इति षकार गते तकार एव ।
तद्यथै घञायात् घञेयात् घञाता घञास्यति अघञास्यत् अघञासीत् । दैर् शो-
धने । दायत् दायेत् दायतु अदायत् ददौ पित्वादेः फाराभाज । दायत् दाता दा-
स्यति अदास्यत् । अदासीत् अदासिष्ठाम् अदासिषु । पित्वात्सिलोपाभाज इ-
त्यादि । घट्ट पाने । ट ईवर्थ । घयति घयेत् घयतु अधयत् दधौ घेयात् धाता
धास्यति अधास्यत् । वा सिलोप । अधासति अधामिष्ठाम् अधासिषु । अधात्
अधाताम् । स्यादिद (प्र० १ सू० ५६) ॥ उस्यालोप । १२६ । उंसि परे
धातोराकास्य लोपो भवति । अधु । धेट् सेरद् धातोर्द्ध्वं वेति केचित् ॥
आतोऽनपि । १२७ । धातोरेकारस्य लोपो भवति अनपि किति डिति स्वे
सेटि थपि च । अदधत् अदधताम् अदधन् । दृशिर् प्रेक्षणे ॥ दृशादेः पञ्यादि
। १२८ । दृशादेर्धातो पर्यादिवादेशो भवति चतुर्षु परेषु । दृग् ऋ ए शद सद
पा प्रा ध्मा स्या म्ना दाण् एते दृशादय । पश्य ऋच्छ धी शीय सीद पिब जिब्र
ध्म तिष्ठ मन गच्छ एते पश्यदय । पश्यात् पश्येत् पश्यतु अपश्यत् । ददसि द-
दशतु ददशु । दृजिदृशोस्यपो वेद् । ददाशथ । गुण (प्र० १ सू० ११) राते
ज्ञसे द्याम् (प्र० १ सू० १४) पत्वम् घुत्वम् । ददथ ददशतु ददश । ददसि
ददशिव ददाशिम । दद्यात् द्रष्टा द्रक्ष्यति अद्रक्ष्यत् । अत उपधाया (प्र० १ सू०
७५) अदाशित् । ज्ञसात् (प्र० १ सू० ७४) घुत्वम् । अदाशाम् अदाशु ।
पक्षे । श्रितो वा (प्र० १ सू० ५८) दृशादेर्द्ध्वं गुण अदर्शत अदर्शताम् अदर्शित्
ऋ गतौ । ऋच्छादेश । ऋच्छति ऋच्छेत् ऋच्छतु आर्च्छत् । र (प्र० १ सू०
८६) मथात् ऋअद् (प्र० १ प्र० २ सू० २४) वृद्धि । आर आरतु आठ ॥
अन्त्यर्तिव्ययतांना थपो नित्यमिद् । १२९ । आरिथ आरथु आर । अर
आरिथ आरिथ ॥ गुणोर्तिष्ठयोगाद्योः । १३० । अतं सथोगादेः ऋदन्त्वस्य
च गुणो भवति यकि यडि किति णादावाशीर्यादादौ च । असीत् अर्ता । हनृत्
स्यत् । (प्र० १ सू० १०८) अरिष्यति अरिष्यत् ॥ सर्तिशाम्न्त्यर्तिभ्यो ङो
लुङि । १३१ । सेरपाद । लित्पवादङ् (प्र० १ सू० १०९) आरत् आर-
ताम् आरन् । अर्तयाड् । सेरपादो लुङीनि केचिन् । आशीर् । ए गतौ ।
घागदेश । घाराति । शाप्रगतयेर घागदेश । सरति । समार सप्यतु सप्यु ।
घाङ्गित्वात् । सपर्थ सप्यु सप्य । ससार-ससर सप्य सप्यम् ॥ यादादौ । १३२ ।
ऋजास्य रिडादेशो भवति यादादौ परस्मैपदे परे । दकारा व्यवधानार्थ । तेन ये
(प्र० १ सू० ९७) इति न दार्थ । स्यात् सता सीत्स्यति असत्स्यत् । पुत्रादि-
त्वात् । असत् असरताम् असरन् । सद्दृशानने ॥ शीयादेश आत्मने-
पद याच्यम् । ३३ । शीयने शीयन् शीयाताम् अशीयन् ज्ञसात् । लोप ५-

चाम् (प्र० १ सू० ८०) शेदतु शेदु । शेदिथ शशत्थ शचात् शत्ता शत्स्यति
 अशत्स्यत् । श्दिच्चात् । अशदत् । पट्ट्यापिशरणगव्यसादनपु । सत्वम् । सी-
 दादेश । सीदति । ससाद सेदतु सदु । सेदिय-ससत्थ सचात् सत्ता सत्स्यति अ-
 सत्स्यत् असदत् । निपूर् । न्यपदत् । पा पाने । पिवादेश । पिबति पिबेत् पिबतु
 अपिबत् । पर्पा पपन पपु । पपिय पपाय । दादेरे (प्र० १ सू० १२) पेयात्
 पाग पस्यति अपास्यत् । दादे पे (प्र० १ सू० ४४) अपात् । प्रा गन्धोपा-
 दाने । जिघ्रादेश । जिघ्रति जिघ्रेत् जिघ्रतु अजिघ्रत् जघ्ना जघ्नतु जघ्नु । ज-
 ग्रिय जग्राथ । प्रायत् घ्रेयात् घ्राता घ्रास्यात् अघ्रास्यत् अघ्रासीत् अघ्रात् । घ्मा
 शब्दाग्रिसयोग्यो । घमादेश । घमाते घमेत् घमतु अधमत दध्यौ ध्मायात्
 ध्मेयात् ध्माता ध्मास्यति अध्मास्यत् अध्मासीत् । घा गतिनिवृत्तौ । आदे ण
 छ (प्र० १ सू० ६६) सकारे जाते निमित्ताभावेन ठस्य थ । तिष्ठादेश ।
 तिष्ठति तिष्ठेत् तिष्ठतु अतिष्ठत् । शसात्त्वपा (प्र० १ सू० ५९) तस्थौ तस्थ-
 तु तस्थु । स्थेयात् स्थायात् स्थाता स्थास्यति अस्थास्यत् । निर्गु । पत्वम् न्य-
 ष्टात् । म्नाअभ्यासे । मनादेश । मनति मनेत् मनतु अमनत् । मघ्नौ मघ्नतु मघ्नु ।
 मग्रिय मग्राथ म्नायात् म्नेयात् म्नाता म्नास्यति अग्नास्यत् अग्नासीत् । दाण् दा-
 ने । यच्छादेश । यच्छति यच्छेत् यच्छतु अयच्छत् । ददौ ददतु ददु । दादेरे
 (प्र० १ सू० १२५) देयात् दाता दास्यति अदास्यत् अदात् । ह्रु कौटिल्ये । ह्र-
 रति हरेत् ह्रतु अहरत् जह्वार । गुणोर्तिसयोग्याद्यो (प्र० १ सू० १३०) ज-
 हरत् जहरु ॥ ऋदन्तस्य थपो नेट् । १३४ । जहर्थ जहरथु जहर । ज
 ह्वार-जह्वार जह्वारिव जह्वारम । ह्वर्यात् हर्ता । हनुत स्यप (प्र० १ सू० १०८)
 ह्वरिष्यति अह्वरिष्यत् । वृद्धि* । अह्वर्यात् अह्वर्याम् । स्फुदिर गतिशोषणयो ।
 स्फुदति स्फुदत् स्फुदतु अस्फुदत् । चस्फुन्द चस्फुन्दतु चस्फुदु । चस्फु-
 न्दिथ ॥ ह्रसात्परस्य झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्य । १३५ । च
 स्फुन्थ । नो लोप (प्र० १ सू० ६०) स्फुचात् स्फुता स्फुन्त्स्यति अस्फु-
 न्त्स्यत् ॥ साधनिटो नित्य वृद्धि* । १३६ । गित्त्रनिधानसामर्थ्यादनुपधा-
 भूतस्पाप्यतो वृद्धि । अस्कान्त्सात् । इरितो वा (प्र० १ सू० ५८) अस्कद-
 त् । तृ ष्टनतरणयो । तरति तरेत् तरतु अतरत् । कित्त्राभावाद्गुण । ऋस-
 योगादेर्णादेरक्त्विच् वाच्यम् । १३७ । तृफलभजत्रपाम् (प्र० १ सू०
 १११) इत्येत्वपूर्वलोपी । ततार तेरु तेरु । तेरिथ ॥ ऋत इड् । १३८ ।
 ऋकारस्य इ भवात् किति ङिति च परे । व्योत्रिहेत् (वृ० १ प्र० १० सू० ७)
 तीर्यात् ॥ इटो ग्रहाम् । १३९ । ग्रहादीनामिड ईकारो भवति । तरीता तरे-
 ता तरीष्यति तरेष्यति अतरीष्यत्-अतरीष्यत् । अतारित् अतारिष्याम् अता-
 रिषु ॥ वृद्धिहेता साधितो न दीर्घो वाच्य । १४० । रञ रागे । उभ-
 यपदी ॥ अपिरञ्जदशपञ्चञ्चाम् । १४१ । एवाभनुस्वारस्य लोपो भवत्य-
 पि परे । रजति रजते रजेत् रजेत रजतु रजताम् अरजत् अरजत । ररञ रर-

अनु ररञ्चु । ररञ्चिथ ररञ्चथ ररञ्चथु ररञ्च । ररञ्चे ररञ्चात् ररञ्चिष्ट ररञ्चिक्ता ररञ्चयति ररञ्चते अरञ्चयन् अर यत् । चो कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५२) खसे षपा (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) पत्वम् अराडक्ताम् अराडभु । अरडक्त् अरडक्षाताम् अरडक्षत् । दश दशने । दशति दशेन् दशतु अदशत् । ददश ददशतु ददशु । ददशिय-ददश ददशथु ददशान् । ध्रुत्वम् । दद्या ददृक्ष्यति अददृक्ष्यन् णित्ते (प्र० १ सू० ७७) णित्त्वाद्दृद्धि । पद्यो व से (प्र० १ सू० ११६) अदाद्दृशीन् । पञ्च सद् । सजति सजेत सजतु असजत ससञ्ज ससाञ्ज-ससञ्जथ सञ्ज्यान् सञ्जुक्ता सञ्जुक्ष्यति असञ्जुक्ष्यत् । असाञ्जुक्षीत् असाञ्जुक्ताम् असाञ्जुञ्ज । कित् रोगापनयने सशये च ॥ गुब्भ्य । १४२ । गुप् । तन् कित् मान् बन् दान् शान् एभ्य स्वाथे स प्रत्यया भवति धातोश्च द्वित्वम् । कुहोश्च (प्र० १ सू० ६४) गुप्तिज्किञ्चिद्भ्रमभिन्दाक्षमारोगापनयनेषु स । तेन गापति तजति केतति । सधातु (प्र० १ सू० १००) गुबाद्भ्य सस्येण्येप्यते ॥ नानिष्टि से । १४३ । इद्भिजिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति । तिप् । चिञ्चिरानि चिञ्चिस्सेत् चिञ्चित्सतु आचिचित्सन् चिचित्साचनार चिचित्सामास चिचित्साप्रभ्रु । चिचित्स्यात् विकित्सात्ता चिचित्तिस्प्यति अचिचित्तिस्प्यत् अचिचित्सात् आचिचित्तिष्ठात् । पत्त् पतने । पतति पतेत् पतनु अपतत् । पपात् पेततु पेतु । पपात् पतिता पतिप्यति अपतिप्यत् लिट्पुषादेर् (प्र० १ सू० १०९) ॥ पतेहे पुमागमो वाच्य । १४४ । अपतत् । भ्रमु चलने ॥ शमा दीर्य । १४५ । शमादीनां दीर्यो भवति यकारे परे । शम् दम् श्रम् भ्रम् क्षम् ङम् मद् एत शमादय । भ्राम्यति-भ्रमति भ्राम्येन् भ्रमेत् भ्राम्यतु भ्रमनु अभ्राम्यत्-अभ्रमत् बभ्राम ॥ फणादीनामेवपूर्वलोपौ धा वाच्यौ । १४६ ।

फणतिभ्रांजिराजो च भ्राञ्जिभ्लाशो स्वमिस्वनी ॥

भ्रमिप्रसी जोर्यतिश्च दशते तु फणादय ॥ १३ ॥

भ्रमनु-बभ्रमनु भेमु-बभ्रमु । भ्रमिथ बभ्रमिथ भ्रम्यात् भ्रमिता भ्रमिप्यति अभ्रमिप्यत् अभ्रमीत् । दुग्म् उट्टिणे । दुद्दत्सञ्ज । वमति वमेन् । वमतु अवमत् वमाम ॥ वम एत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ । १४७ । वमतु-वमनु वेमु-व-वमु । रम्यात् रमिता वामप्यात् आमिप्यन् अरमीत् । फण गतौ । फणति फणेत् फणतु अफणत् फणान फणतु फणु । फण्यात् फण्यता फणिप्यति अफणिप्यत् अफणि अफणीत् । स्वनस्यम् शब्दे । स्वनाने स्वनेन् स्वनतु अस्वनत् । सस्वान स्वेनतु स्वेत् । स्वन्यात् स्वनिता स्वनिप्यति अस्वनिप्यन् अस्वानान् अस्वनीत् । वस नगत् । वसति वसेत् वसतु अवमत् । वम् ण् इति रिपते । द्वित्वम् ॥ णयादीं पूर्वस्य । १४८ । णयादीं परे यजादीनां प्रहृदादीं च पूर्वस्य सञ्सारण भवति । यकाराकारेणामिहारोकारककारा भवति । सस्वरस्य सञ्सारण दीर्घस्य दाधा ह्रस्वस्य हृग ॥

ग्रहिर्ज्यावयी व्यधिर्वष्टिर्विचतिवृश्चतिस्तथा ॥
पृच्छतिर्भृज्जतिश्चैव नवैते तु ग्रहादयः ॥ १४ ॥

पूर्वकारस्योत्प्रे । अत उपधायाः (प्र० १ सू० ७५) उपास । उवम् अनुसु
इति स्थिते ॥ यजां यवराणां च्युतः संप्रसारणं किति । १४९ । यजा-
दीनां संप्रसारणं भवति किति परे ॥

यजिर्वपिर्वाहिश्चैव वेज्ज्व्येञ्जी ह्यतिः स्वपिः ॥
वदवसी श्वयतिर्वीक्तेरकादश यजादयः ॥ १५ ॥

सर्णे दीर्घः सह (वृ० १ प्र० २ सू० २०) ॥ घसादेः घः । १५० । घसि-
शासिपसीनां सस्य षो भर्वा । पत्नानिमित्ते सति । ऊपतुः । ऊपुः । उपासिथ-उपस्य ।
संप्रसारणम् । पत्वम् । उप्यात् वस्ता ॥ सस्तोऽनापि । १५१ । सकारस्य त-
कारो भवति अनपि सकारे परे । वत्स्यति अत्स्यत् । वृद्धिः । अत्सीत् । झ-
सात् (प्र० १ सू० ७४) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात् । अत्ताम् ।
अत्सुः । वद व्यक्तायां वाचि । वदति वदेत् वदतु अवदत् उपाद ऊदतुः ऊदुः ।
उपदिथ उपात् यदिता वदिष्यति अदिष्यत् अदात् । टुओर्श्वीर् गतिमृद्भ्यो- ।
टुकारौकारौ कार्याथौ । इडूइत्सङ्गः । श्वयति श्वयत् श्वयतु अश्वयत् ॥ श्वयते-
र्णादौ प्रथमं संप्रसारणं वा वक्तव्यम् । १५२ । ततो द्वितम् । शुशाव
शुशुतुः शुशुतु- । शुशयिथ । संप्रसारणाभाजपक्षे शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः ।
शिश्वायिथ । संप्रसारणं ये (प्र० १ सू० ९७) शूयात् श्वयिता श्वयिष्यति अश्वपि-
ष्यत् ॥ श्वयतेः सौ वृद्धचभावो वाच्यः । १५३ । अश्वयीत् अश्वयि ।म्
अश्वयिषु- । इरितो वा (प्र० १ सू० ५८) ॥ श्वयतेरिलोपोऽङ्गे वक्तव्यः
। १५४ । अश्वत् ॥ श्वयतेर्ङ्गे द्वित्वं वा । १५५ । अशिश्वयत् इत्यादि ॥
इति भ्वादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १ ॥

अथ भ्वादिष्व्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ एध् वृद्धौ । एधते एधेत एधताम् एधत ।
कासादिप्रत्ययादाम् (प्र० १ सू० ८४) एधां चक्रे ॥ आम्प्रत्ययो
यस्माद्विहितः स चैदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृञ् आत्मनेपदं
भवसोर्नात्मनेपदम् । १ । एधामास एधां बभूव निधानसामर्थ्यादस्तेर्भू-
भावो न इद् । एधिषाष्ट एधिता एधिष्यते ऐधिष्यत ऐधिष्यताम् । ईक्षद-
र्शनाङ्कनयोः । ईक्षते ईक्षेत ईक्षताम् । ऐक्षत ईक्षां चक्रे ईक्षषीष्ट ईक्षिता ईक्षिष्यते
ऐक्षिष्यत ऐक्षिष्यत । दद दाने । ददते ददेत ददताम् अददत । शशददत्ता (प्र० १
सू० ९१) इति नैत्वपूर्वलोपः । दददे दददाते । ददादिरे ददिषीष्ट ददिता ददिष्यते
अददिष्यत अददिष्ट । प्यक्क गतौ । नामधातु (प्र० १ सू० ६७) अनेन सत्वा-
भाजः । प्यक्कते प्यक्केत प्यक्कताम् अप्यक्कत प्यक्के प्यक्किषीष्ट प्यक्किता

प्वक्किप्यते अध्वक्किप्यत अध्वक्किष्ट अध्वक्किपाताम् । ऋज गतौ स्थैये स्पशे
 च । उपधाया लघो (प्र० १ सू० ५३) अर्जते अर्जेत अर्जताम् अर्जत ।
 नुगशाम् (प्र० १ सू० ८२) आम्बोर्णादी (प्र० १ सू० ३०) आनृजे अर्जि-
 षीष्ट अर्जिता अर्जिप्यते आर्जिप्यत आर्जिष्ट । ऋ परिप्यञ्जे । सप्तम् । अ-
 पिरअदशपअप्यञ्जाम् (प्र० १ सू० १४१) स्वजते स्वजेत स्वजताम् अस्वज
 त । सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे ॥ स्वजतेर्णादी वा कित्त्वम् । २ । स-
 स्वजे सस्वजाते सस्वजिरे । चो कु (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) हसे वषा
 (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) षत्वम् । कषसयोगे क्ष (वृ० १ प्र० ९ सू० १०)
 स्वक्षीष्ट स्वक्ता स्वक्ष्यते अस्वक्ष्यत । इसात् (प्र० १ सू० ७४) अस्वक्त अ-
 स्वक्ताताम् अस्वक्त । अस्वकया । अ्रपू लज्जायाम् । ऊकारपकारौ कार्यार्थौ ।
 ऋपते ऋपेत ऋपताम् अऋपत । तुफलभजत्रपाम् (प्र० १ सू० १११) इत्येत्व-
 पूर्वलोपौ । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । अदिता वा (प्र० १ सू० ६९) ऋषिषीष्ट-ऋप्ती-
 ष्ट ऋषिता-ऋप्ता ऋषिप्यते ऋप्स्यत अऋषिप्यत अऋप्स्यत । अऋषिष्ट अऋषिपा-
 ताम् अऋषिपत अऋप्त । तिज् निशाने क्षमार्थां च । गुञ्च्य (प्र० १ सू० १४३)
 तितिक्षते । तितिक्षेत तितिक्षताम् अतितिक्षत तितिक्षाचक्रे तितिक्षांबू
 तितिक्षामास तितिक्षिषीष्ट तितिक्षिता तितिक्षिष्यते अतितिक्षप्यत-अतितिक्षिष्ण ।
 गुप् गोपनकुत्सनयो । जुगुप्सते जुगुप्सेत जुगुप्सताम् अजुगुप्सत जुगुप्साचक्रे
 जुगुप्सावभू जुगुप्सामास जुगुप्सिषीष्ट जुगुप्सिता जुगुप्सिष्यते अजुगुप्सिष्यत
 अजुगुप्सिष्ट । मान विचारणे । द्वित्यम् । ह्रस्वः (प्र० १ सू० ३१) यः से
 । ३ । पूर्वस्याकारस्येकारो भवति से परे ॥ मानादीना पूर्वस्य दीर्घो व-
 क्तव्यः । ४ । मीमांसते मीमासेत मीमांसताम् अमीमांसत मामासाचक्रे मीमां-
 सामास मीमांसावभू मीमांसिषाष्ट मीमांसिता मीमांसिष्यते अमीमांसिष्यत अमी-
 मांसिष्ट । वध नि दायाम् । आदिजषानाम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ७) बीभत्सते बीभत्से-
 त बीभत्सताम् अबीभत्सत बीभत्साचक्रे बीभत्सिषीष्ट बीभत्सिता बीभत्सिष्यते
 अबीभत्सिष्यत अबीभत्सिष्ट । षण व्यग्रहार स्तुतौ च षण च । आय (प्र० १ ।
 सू० ९९) षणायते षणायेत षणायताम् अषणायत षणायचक्रे आयाम्भाषणे ।
 षणे षेगाते षेगिरे । षणायिषीष्ट-षणिषाष्ट षणायिता-षणिषा षणायिष्यते-षणिष्यते
 अषणायिष्यत-अषणिष्यत अषणायिष्ट-अषणिषाष्ट । ष्य षण च । यमु वान्तौ ॥
 वमेः स्वाथं जिः प्रत्ययो वक्तव्य । ५ । अनपि तु या वृद्धि । स्यातु
 (प्र० १ सू० १००) अण्गुणी । अयादेश । कामयते कामयेत कामयताम् अ-
 कामयत कामयाचक्रे-चकमे कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट कामयिता कमिता कामाये-
 प्यते-कमिष्यते अकामयिष्यत-अकमिष्यत । अकामित न् इति स्थिते ॥ छेत्-
 ऋद्धिश्च । ६ । इयताद्वातोर्भतेऽर्थे अह्मत्वयो भवति दिवादौ परत । सेर-
 याद । धातोश्च द्वित्यम् ॥ छेत् । ७ । इहागमराजिते अनपि त्रिष्ये छेलोपो भवति ।
 ह्रस्व (प्र० १ सू० ३१) युहोक्ष् । (प्र० १ सू० ६४) ॥ भाटि लघौ न्हस्व

उपधाया १८ । अडि सत्पुणधाया ह्रस्वो भवति पूर्वसंबन्धनोऽकारस्येकारो भवति लघुनि घात्क्षरे परे । लघोर्दीर्घः । ९ । अङि साति ह्रसादेर्लघो पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि घात्क्षरे परे । अचीरुमत अचीरुमेताम् अचीरुमन्त । जेरभावपक्षे ॥ वमेरङ्घ्रित्वे वाच्ये । १० । ज्यन्तत्वाभागात् दीर्घोकारो । अचरुमत अय गतौ । अयते अयेत अयताम् आयत ॥ परापूवं अयताद्युपसर्गरेफस्य एत्व वाच्यम् । ११ । पलायते पलायेत पलायताम् पलायत । अर्वाचक्रे अयामास अपाङ्भूय अयिणीष्ट अयिता अयिष्यते आयिष्यत । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत । आयिद् आयिध्वम् दय दानगतिरिहादानेषु । दयते अर्थात्प्रक्रिया । घट चेट्ठगम् । घटते घटेत घटताम् अघटत कुहोक्षु (प्र० १ सू० ६४) जघटे घटिषीष्ट घटिता घटिष्यते अघटिष्यत अघटिष्ट । ईह चेष्टार्था । ईहेत ईहेते ईहेताम् ऐहेत ईहेचक्रे ईहिषीष्ट ईहिता ईहिष्यते ऐहिष्यत ऐहिष्ट । काशृ दीप्तौ काशते काशेत काशताम् अकाशत । पिददरिद्रा (प्र० १ सू० ८५) काशाचक्रे चकाशे काशिषीष्ट काशिता काशिष्यते अकाशिष्यत अकाशिष्ट । काष्ट शब्दकुत्सायाम् । कासते कासत कासताम् अकासत कासावक्रे चकासे कासिषाष्ट कासिता कासिष्यते अकासिष्यत अकासिष्ट । पितृ सेवने । सत्वम् । सेवते सेवेत सेवताम् असेवत सिपेरे सिपेगते सेरिणीष्ट सेविता सेविष्यते असेविष्यत असेविष्ट । गाद् गतौ । सर्णदीर्घे वृते । आङ्गात्वादातोऽन्तोदनत. (प्र० १ सू० ४७) गाते गति गते गेत गाताम् अगात । जेज जगाते जगिरे । गासीष्ट गाता गास्यते अगास्यत अगास्त अगाताम् । रुद् गतौ भाषणे च । गुण (प्र० १ सू० ११) र्वते र्वेत र्वताम् अर्वत अर्वेताम् । अनेरुस्वरत्वादसयोगपूर्विलाञ्जोरस्य वत्वे प्राप्ते ॥ नानप्योर्धः । १२ । अनपि ऋषये घातोऽर्णस्य यत् न भवति । तत उद् नुधातोः (प्र० १ सू० ९४) रुषते रुषाते रुषिरे । र्विषाष्ट र्विता र्विष्यते अर्विष्यत अरवाष्ट । देङ् पालने । दयते दयेत दयताम् अदयत ॥ दयतेर्णादी दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । १३ । दिग्ये सध्यङ्गणामा (प्र० १ सू० १२१) दासीष्ट दाता दास्यते अदास्यत ॥ अपिद्वाधास्थामित्वे सेर्दित्वे आत्मनेपदे वाच्यम् । १४ । द्विचान्न गुण ॥ लोपो ऋह्वाञ्जसे । १५ । ह्रस्वात्तस्य सेर्लोपो भवति इसे परे । अदित् अदिषाताम् अदिषत । डीङ् निहायसा गतौ । डयते डयेत डयताम् अडयत । नुधातो (प्र० १ सू० ९४) डीङ्घे डयिषीष्ट डयिता डयिष्यते अडयिष्यत अडविष्ट । देङ् ऋद् पालने । दायते दायेत दायताम् अदायत ॥ देङ्गो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च । १६ । दिग्ये दासीष्ट । अपिद्वाधास्थामि (प्र० २ सू० १३) लोपो ऋह्वाञ्जसे (प्र० २ सू० १५) अदित् । तत्र । अत्रास्त । द्युतद् द्योतने । उपधाया लघो (प्र० १ सू० ५३) द्योतते द्येतेत द्योतताम् अद्योतत ॥ द्युते. पूर्वस्य सप्रसारण वक्तव्ये णादौ परे । १७ । द्युते द्योतिषीष्ट द्योतिता द्योतिष्यते अद्योतिष्यत अद्योतिष्ट ॥ द्युतादिभ्यो लङि

वा परस्मैपदं वाच्यम् । १८ । लिट्पदादेशः । (प्र० १ सू० १०९) अ-
 चुत्वात् । वृत्तुर् वृत्तने । वर्तते वर्तते वर्तन्ते । वर्तत वर्तताम् अवर्तत वृत्ते वर्ति-
 षीष्ट वर्तिता वर्तिष्यते अवर्तिष्यत ॥ वृत्तादिभ्यः स्यप्स्योर्वा पं पंनिट्वात्
 च्च । १९ । वृत्तु वृधु गृधु स्यन्दू कृपू एते वृत्तादयः । वर्त्स्यति अवरत्स्यत् अवर्तिष्ठ
 परस्मैपदक्षे लिट्पदादेशः (प्र० १ सू० १०९) अवृत्तत् वृधुइ वृद्धौ । वर्धते
 वर्धत वर्धताम् अर्धत वृधे वर्धिषीष्ट वर्धिता वर्धिष्यते अर्धिष्यत वरत्स्यति अ-
 वरत्स्यत् अर्धिष्यत् अवृधत् । शृधुर् पदने । शर्धते शर्धत शर्धताम् अशर्धत शशृधे
 शर्धिषीष्ट शर्धिता शर्धिष्यते अशर्धिष्यत अशर्धिष्यत् शरत्स्यति अशरत्स्यत् अ-
 धत् । स्यन्दू प्रखवणे । स्यन्दते स्यन्देत स्यन्दताम् अस्यन्दत सस्यन्दे । ऊ-
 दितो वा (प्र० १ सू० ७९) स्यन्दिषीष्ट स्यन्त्सीष्ट स्यन्दिता-स्यन्ता स्यन्दि-
 ष्यते-स्यन्त्स्यते स्यन्त्स्यति अस्यन्दिष्यत् अस्यन्त्स्यत अस्यन्त्स्यत् अस्यन्दिष्ट अ-
 स्यन्त । पक्षे अस्यदत् । कृपू स मध्ये । गुण ॥ कृपो रो लः । २० । कृपो
 रेफस्य लो भवति ऋकारस्य लकारो भवति । कल्पते कल्पेत कल्पतां अक-
 ल्पत चकल्पे कल्पिषीष्ट ॥ इडभावपक्षे ॥ सिस्स्योः । २१ । उपधाया
 गुणो न भवति सिस्सोरनिटो परतः । कल्पिषीष्ट कल्पिता-कल्ता कल्पि-
 ष्यते कल्प्यते कल्प्यति अकल्पिष्यत-अकल्प्यत अकल्प्यत् अकल्पिष्ट ।
 अकल्पत अकल्पताताम् अकल्पस्तत अकल्पत् । व्यथ दु खभयचलनयो ।
 व्यथते व्यथेत व्यथताम् अव्यथत ॥ व्यथतेर्णादीं पृथस्य संप्रसारणं व-
 क्षत्वम् । २२ । विन्यथे व्यथिषीष्ट व्यथिता व्यथिष्यते अव्यथिष्यत अव्यथिष्टा
 रमु प्रीडायाम् । रमते रमेत रमताम् अरमत ॥ व्याङ्गपद्युपेभ्यो रमः पम्
 । २३ । विरमति आरमति पतिरमति उपरमति रेमे रसीष्ट रन्ता रस्यते अरस्यत
 अरस्त अरसताम् अरसत । विश्वे । आरन्तानाम् (प्र० १ सू० १०६) इ-
 तीदस्यौ । व्यरसीत् व्यरसिष्टाम् । जित्वरा सभ्रमे । जिआपितौ । त्वरते त्वरेत
 त्वरताम् अत्वरत् तत्त्वे त्वरिषीष्ट त्वरिता त्वरिष्यते अत्वरिष्यत अत्वरिष्ट अत्वरि-
 ष्ट्वात्त्वरिष्वम् । सह मर्षणे । सहते सहेत सहताम् असहत सेहे सहिषीष्ट सहि-
 ता । इषुसह (प्र० १ सू० ११) इति वेट् । होट (वृ० १ प्र० ९ सू० ११)
 तथोर्थे (प्र० १ सू० ७१) छत्वात् । ढलोप ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य । २४ ।
 सहिवहोरोवर्णस्यौकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे । सीडा सहिष्यते
 असहिष्यत असहिष्ट ॥ इति भ्यादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ २ ॥

अभोभयपदिप्रक्रिया ॥ राज् दीतो । ऋकार ऋदित्कार्थी । रजति राजते
 राजेत् राजेत राजतु राजताम् अराजत् अराजत रराज । फणादित्वादेत्वपूर्व-
 लोपी रेजतु-रराजतु रेजु-रराजु रेजे रराजे राज्यात् राजिषीष्ट राजिता रा-
 जिता राजिष्यति राजिष्यते अराजिष्यत् अराजिष्यत अराजीत् अराजिष्ट । खन
 खनने । खनति खनते खनेत् खनेत खनतु खनताम् अखनत् अखनत चखान ।
 र्गर्मा स्वरे (प्र० १ सू० १७) चन्दतु चस्तु । चन्दने खन्वात् ॥ जनखन-

तुः ईजुः । इजयिथ-इयठ ईजे इज्यात् यक्षीष्ट यथा यथा यक्ष्यति यक्ष्यते अयक्ष्यत्
 अयक्ष्यत अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षु अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत अयष्टा अ-
 यक्षायाम् ॥ ध्वे च सेल्लोपः । ९ । पत्वम् । झभे जवाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३)
 घुत्वम् । अयद्दम् । अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्षमहि । टुग् धीजतन्तुसन्ताने । टु-
 इत् वपति वपेत् । उवाप ऊगु ऊपुः । उवापिथ उवप्य ऊपे उप्यात् वप्सीष्ट
 वप्ता वप्स्याति वप्स्यते अउप्स्यत् अउप्स्यत अउप्सीत् अउप्त । वह प्रापणे । व-
 हति वहते । उवाह ऊहतुः ऊहु । उवाहिय । होढ (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्ध्व-
 (प्र० १ सू० ७१) घुत्वम् । ढलोप । सहिपहोरोदवर्णस्य (प्र० २ सू० २३)
 उषोढ उष्णात् वक्षीष्ट वोढा वक्ष्यति वक्ष्यते अउक्ष्यत् अउक्ष्यत अउक्षीत् अउ-
 षाम् अषोढ अयक्षाताम् अउक्षत । वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति वयते ॥ वेञो
 णादौ संप्रसारणाभावे वाच्यः । १० । सध्वक्षराणाम् (प्र० १ सू० १२३)
 ववौ वादित्वात्पूर्वलोपी । ववतु ववु ववे ॥ वेञोवयणादौ वावक्तव्य-
 । ११ । उवाय ॥ ग्रहांकृति च । १२ । प्रहादीनां संप्रसारण स्यात्
 किति ङिति च परे । इति संप्रसारणम् । यकारस्य संप्रसारणनिषेध । ऊ-
 यतु. ऊयु उवायिथ ऊयथु । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥ वयो यस्य किति णादौ
 वौ वा वक्तव्यः । १३ । ऊगु ऊतु ऊवे ऊयात् वासीष्ट वाता वाता वा-
 स्यति वास्यते अवास्यत् अगास्यत अगास्त अवासीत् । आदन्तानाम् (प्र० १
 सू० १०६) इति इट्सर्का । अगसिष्ठाम् अगास्त । व्येञ् सारणे । त्ययति व्य-
 यते ॥ व्येञो णादौ नात्वम् । १४ । त्रिषाय त्रिव्यतु त्रियु ॥ अस्यति-
 व्ययतीनां थपो नित्यमिट् । १५ । त्रिव्ययिथ त्रिये त्रीमात् व्यासीष्ट व्याता
 व्याता व्यास्यति व्यास्यते अयास्यत् अव्यास्यत अयासीत् अयास्त । हेञ् स-
 र्घायाम् । ह्ययति ह्ययते ॥ अद्विरुक्तस्य ह्ययतेः संप्रसारणं वक्तव्यम्
 । १६ । जुहाव जुहुवतु जुहुनु. । जुहयिथ जुहोथ । जुहुवे जुहुयाते जुहुवरे ।
 ह्यात् ह्यासाष्ट ह्याता ह्याता ह्यास्यति ह्यास्यते अह्यास्यत् अह्यास्यत ॥ अस्यति-
 चक्तिख्यातिलिपिसिचिह्नयतीनां सेडौ वा वाच्यः । १७ । अह्वत अ-
 ह्वेताम् अह्वन्त । अह्वास्त अह्वासाताम् अह्वास्त । ऋत जुगुप्सायां कृपाया च ॥
 ऋतेरीय स्वार्थेऽनपि तु वा । १८ । ऋतीयते ऋतीपाचके आनर्त ऋ-
 तीयन्ते आतात् आतीयिष्ट ॥

॥ इति भ्वादिभूमयपदिप्रत्रिया ॥ ३ ॥ इत्यञ्चिकरणा भ्वादयो धातव ॥

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्णात्कर्तरि तिवाद्यो वर्ण्यन्ते ॥ अद् भक्षणे । अप्
 (प्र० १ सू० १०) ॥ अदादेर्नुक् । १ । अदादेर्णादुत्पन्नस्यापो लुग्भगति ।
 खसे चपा ज्ञसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) अत्ति अत्त अदन्ति । अत्ति
 अत्य अत्य । अग्नि अद् अद् । अघात् अत्तु अत्ताम् अदन्तु ॥ ज्ञसाद्धिर्हेः ।
 ज्ञसादुत्तरस्य हेर्धिर्भगति । अद्धि-अत्तात् अत्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम् ॥
 अदोदिस्योरडागमो वक्तव्य । ३ । जघास । गमां स्वरे (प्र० १ सू० १०७)

खसे चपा (वृ० १ प्र० १ सू० १८) घसादेः षः (प्र० १ सू० १५१) झः । ज-
क्षतुः जक्षुः । जघसिथ । पक्षे । आद आदतुः आदुः । आदिय अयात् अत्ता अ-
स्त्यति आत्स्यत् ॥ लृदिन्त्वाद्द् ॥ ४ । अरसत् अवसताम् अघसन् ।
प्ला भक्षणे । प्लाति प्लातः प्लान्ति । प्लायात् प्लायाताम् प्लासुः । प्लातु-
प्लाताद्वा प्लाताम् प्लान्तु । अप्लात् अप्लाताम् ॥ आदन्तविदुद्धि-
पामन उत्स् वा चक्तव्यः । ५ । उस्यालोः (प्र० १ सू० १२६) अप्पु.अ-
प्लात् । पप्सौ पप्सुतुः पप्सु । पप्सिथ-पप्साथ प्सेयात् प्सायात् प्साता प्सास्यति
अप्सास्यत् । आदन्तानाम् (प्र० १ सू० १०६) इतीट्सन्तौ । अ-
प्सासीत् अप्सासिष्टाम् । मा माने । माति मायात् मातु । अमात् अमाताम् अमुः ।
अमान् ममौ । दादेरे (प्र० १ सू० १२५) मेयात् माता मास्यति अमास्यत्
अमासीत् । या प्रापणे । याति यायात् यातु । अयात् अयाताम् अयुः । अयान्
यया यायान् याता यास्यति अयास्यत् अयासीत् । वा गतिगन्धनयोः । वाति या-
तिरत् । रा दाने । तद्वत् । ला दानग्रहणयोः । लाति ललौ तद्वत् । द्रा कुरसायां
गतौ च । द्राति ददौ द्रायात् द्रेयात् द्राता द्रास्यति अद्रास्यत् अद्रासीत् ।
स्या प्रकयने । स्याति स्याथात् स्यातु अस्यात् चस्यौ स्यायान् स्येयात् स्याता
स्यास्यति अस्यास्यत् । पुषादिच्चात् ङः । आतोऽनपि (प्र० १ सू० १२३) अ-
प्यत् । पा रक्षणे पाति पायात् पानु अपात् पपौ पाता पास्यति अपास्यत् अ-
पासीत् । भा दीती । भाति बभौ अभासीत् । प्या शौचे । प्याते सस्रौ घ्रायात् स्ने-
यात् अघ्रासीत् । वश् कान्तौ । लशरराजादे. ष. (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३)
इति षत्वम् । घुत्वम् । वष्टि । ग्रहां द्विति च (प्र० ३ सू० १२) उष्टः उपन्ति
षत्वम् । पडो. कः से (प्र० १ सू० ११६) क्षः । वक्षि उष्टः उष्ट वक्षि उश्वः
उरमः । उश्वात् उश्वाताम् उशुः वष्टु-उश्वत् उशाम् उशन्तु । इसाद्धर्हः (प्र०
४ सू० २) क्षभे जवाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३) घुत्वम् । उष्टि उश्वत् उष्टम्
उष्ट । वशानि वशाथ वशाम् ॥ दिस्पोर्हस्तात् । ६ । ह्साद्गुत्पयोर्दिष्तिपो-
लोपो भवति । षत्वम् । षो ङ (वृ० १ प्र० ९ सू० ४४) वावसाने (वृ० १
प्र० ९ सू० ८) अरद्-अरद् । सप्रसारणम् । अडागमः । उओ (वृ० १ प्र० २
सू० १३) ओऔऔ (वृ० १ प्र० २ सू० १४) औशाम् औशन् ।
अरद्-अरद् औष्टम् औष्ट । अरशम् औश्व औशम् । उराश उशिथ उशिम । उ-
श्यात् उश्याताम् उश्यामु. । उशिथ वाशिष्यानि अरशिष्यत् अरशिषीत् । हन् हि-
साम्नयोः । हन्ति ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । ७ । अनुदात्तानां तनादीनां च
धमस्य लोपो भवति किति डिति श्से परे । तुशब्दात्कचिदशसेऽपि क्यप्रत्य-
यादेः धमस्य लोपः ॥

रमिष्यमिनमौ हन्तिरनुदात्ता गमिष्यमिन् । ॥

तनुः क्षण् क्षिण् ऋण् कृण् घनुर्घमुस्तनादयः ॥ ५ ॥

हतः । गर्मां स्वरे (प्र० १ सू० १०७) हनो म्रे (वृ० १ प्र० ९ सू० ३०)

प्रन्ति । हंसि हय' हय । हन्मि हन्वः हन्मः । ह्न्यात् ह्न्याताम् ह्न्युः । हन्तु-
 हताद्वा हताम् प्रन्तु ॥ जङ्घोधिशाधि । ८ । हन्तेर्जहिशब्दोऽस्तोरोधिशब्दः शास्तेः
 शाधिशब्दो निपात्यते हिनिपये । जहि-हताद्वा हतम् हत हनानि हनाय हनाम् ।
 अहन् अहताम् अप्रन् अहन् अहताम् अहता । अहनम् अहन्य अहनम् । हनो घ्रे
 (सू० ३०) वृद्धिः । जघान जघ्नतु, जघ्नुः । द्विरुक्तस्य हन्तेस्थपि घावं
 घान्यम् ॥ ९ । जघनिथ जघ्नथ जघ्नथुः जघ्न । जघान--जघन जघ्नित जघ्नितम् ॥
 हन्तेः श्वाशोपादादौ घधादेशो घक्तव्यः । १० । वध्यात् वध्यास्ताम्
 वध्यासुः । हन्ता हन्तारौ हन्तारः । हन्त, स्पणः (प्र० १ सू० १०८) हनि-
 प्यति हनिप्यतः हनिप्यन्ति । अहनिप्यत् अहनिप्यताम् अहनिप्यन् ॥ जनि-
 वधयोर्न वृद्धिः । ११ । यधादेशे छते इट् । अघीत् अघिष्टाम् अघिषु ।
 अघीः अघिष्टम् अघिष्ट । यु मिथये । गुणः (प्र० १ सू० ११) ओरौ
 । १२ । उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति चित्तिस्म अवादौ रिप्ये । यौ-
 ति प्रुतः । नु धातोः । (प्र० १ सू० १५) युजन्ति । यौरे युधः युध । यौमि युः
 युमः । युयात् यीतु--युताद्वा युताम् युजन्तु । युधि-युताद्वा युतम् युत । यजानि
 यजान यजाम । अयौत् अयुताम् अयुजन् । अयौ, अयुतम् अयुत् । अयम् अयु
 अयुम् । धातोर्नामिनः (प्र० १ सू० ८७) युयात् । नानप्योर्य' (प्र० २ सू० १२)
 युयुवतुः युयुः । युयमिथ युयुमथु' युयात् ययिता ययिप्यति अययिप्यत् । अया-
 वीत् अयापिष्टाम् अयापिषु । तु गतिर्द्विहसामु ॥ तुरुनुस्तुभ्योर्द्वरुक्तेभ्यो
 हसादीनां चतुर्णामोडा । १३ । तीति-तयीति तुत्-तवीत्, तुवन्ति । तीपि-
 तरोपि तुथ'-तुवीय तुव त्रयीथ । तीमि-तयीमि तयात्-तुवीयात् तीत्-तयीत् तु-
 तात्-तुयीतात् तुताम्-तुयीताम् तुजन्तु । तुहि-तयीहि अतीत्-अतयीत् तुतान तोता
 तोप्यति अतोप्यत् अतोपीत् । रुज्ञन्दे । रौति-र्योति रुत-र्योतः र्वन्ति ।
 रौपि-र्योपि र्यात्-र्योयात् रौत्-र्योत् रुतात्-र्योतात् । अरौत् अरयीत् अरु-
 तात्-अरयीताम् अरवन् । अरौ-अरवी । रुत्वा रुहन्तुः रुहुः । रुमिथ रुयात्
 रोता रोप्यति अरोप्यत् अरोपीत् । रु गतौ । भौमादिक । द्यति दुपत् द्यतु
 अद्वत् दुदात् दूयात् दोता दोप्यति अदोप्यत् । अदीपीत् अदीष्टाम् अदीषु ।
 गु स्तुतौ । आदेः ष्यः छ. (प्र० १ सू० ६९) नीति-नयोति नुत-न्योतः नुजन्ति
 नुत्वा नुयात् नीता नोप्यति अनोप्यत् अनोपीत् । रुभु शब्दे । रुद्ति । क्षीति
 क्षुत्-क्षुवन्ति । क्षुयात् क्षीत् अक्षीत् । क्षुत्वा चक्षुन्तु चक्षुः । क्षुयात् क्षयिता
 क्षयिप्यति अक्षयिप्यत् अक्षयीत् । क्षु तेजने । क्षणीति क्षुत्, क्षुजन्ति । क्षु-
 यात् क्षणीत् अक्षणीत् चक्षणात् क्षुप्यात् क्षयिता क्षयिप्यति अक्षयिप्यत् अक्षया-
 वीत् । ष्यु प्रह्नये । क्षीति क्षुत् क्षीत् अक्षीत् सक्षाय स्तुयात् क्षयिता क्षयि-
 प्यति अक्षयिप्यत् अक्षयीत् । इण् गतौ । गुणः (प्र० १ सू० ११) एति इतः ॥
 इणः क्विति स्वरे यो वक्तव्यः । १४ । यन्ति । एपि इथ. इथ । एमि इन्-
 इमः । इयात् इयाताम् इयु । एतु-इताद्वा इताम् यन्तु । इहि-इताद्वा इतम् इत ।

अयानि धपार अयान् । अडागमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐः ऐताम् ऐत ।
 आयम्-ऐत् ऐम् । द्वित्वम् । श्रद्धिः । पुंसि इयादेशः । इयाय ॥ इणः किति
 णादौ पूर्वस्य दीर्घो घक्तव्यः । १५ । इयतुः ईयुः । इययिथ-इयेथ इययुः
 ईय । इयाय-इयय । इयि ईयिम । ये (प्र० १ सू० १७) इयात् इयास्ताम् ईयातः ।
 पृता एप्याति एप्यत् । दादेः पे (प्र० १ सू० ४३) ॥ इणिकोः स्तलोपे मा
 घक्तव्यः । १६ । अगात् भगाताम् अगुः । इच्छ स्मरणे । इच्छिकावध्युपसर्गतौ
 न व्यभिचरतः । अधेति अर्धातः अधिपान्त । अधीयात् अध्येत् अध्येत् अध्ये-
 ताम् अध्यायन् । अर्धायाय अर्धीयात् अध्येता अध्येयति अध्येयन् अध्यात् ।
 इत्यन्त् । विद् ज्ञाने । उपधाया लघोः (प्र० १ सू० ५३) वेत्ति वित्तः विदन्ति ।
 वेत्ति वित्यः वित्य । वेत्ति विद्भिः विद्भिः ॥ विद्भे नद्यानां त्यादीनां णयादिर्धा
 १ १७ । विद् उत्तरेषां तिमादीनां नद्यानां णयादिर्निको वा भवति । वेद विदतुः
 विदुः । वेत्थ विदथुः विद् । वेद विद्भिः विद्भिः । विद्यात् वेत्तु-विस्ताद्वा वित्ताम् विदन्तु ।
 हसाद्धिः (प्र० ४ सू० २) विद्भि-वित्ताद्वा वित्तम् वित्त । वेदानि वेदाव वेदाम् ।
 दिव्योर्हसात् (प्र० ४ सू० ७) अवेद्-अवेद् अविताम् । अन उत् वा (प्र० ४
 सू० ५) अविदन्-अविदुः ॥ दः स्तः । १८ । दकारस्य या सकारो भवति सि-
 रिये । अवेः अवेत् अविताम् अविता । अवेदम् अविद् अविद्य । विवेद विवेदतुः
 विविदुः । विवेदिय । पक्षे ॥ आभि विदेर्न गुणः । १९ । विदावकार विदामास
 विदावभूत् । विद्यात् विद्यास्ताम् वेदेता वेदेष्यति अवेदिष्यत् अवेदेत् अवेदिष्टाम्
 अवेदिषुः । अम् भुवि । अस्ति ॥ नमस्तोऽस्य । २० । नम् इत्येतस्य विकरण-
 रणाम्भूतिं घातोश्चाकारस्य लोपो भवति डिति परे । स्तः सन्ति ॥ स्ति स्तः
 । २१ । अस्तेः सकारस्य लोपो भवति सकारे परे । स्ति स इत्यत्र अस्तेः सलोपः
 सकारमात्रे न तु पिति । तेन व्यतिसे । अस्ति रथः रथ । अस्मि रत् । स्मः । स्यात्
 स्याताम् स्युः । अस्तु-रतात् स्ताम् सन्तु । जद्धेधिशाधि (प्र० ४ सू० ८) एधि
 स्तात् स्तम् स्त । अस्तानि असात् अताम् ॥ अस्तेरीट् । २२ । अस्तेः परयोर्दि-
 स्पोरेडागमो भवति । आसीत् ॥ लोपागमयोर्मध्ये भागमविधिबलवान्
 । २३ । आस्ताम् आसन् । आसीः आस्तम्-आस्त आसम् आस आस्म ॥ अ-
 स्तेरनपि भू घक्तव्यः । २४ । चभृत् । मृजुत् शुद्धी ॥ मृजेर्गुणनिमित्ते
 प्रत्यये परे वृद्धिर्धाच्या किति द्विति स्वरे वा । २५ । पत्वम् हुत्वम् ॥
 रास्त्वस्य । २६ । रेफादुत्तरस्य सस्यै लोपः स्यान्नत्वन्वस्य । मार्शि मृष्टः मृजन्ति
 मा जेत्तेत । मार्शि मृष्टः मृष्ट । मार्शि मृज्यः मृज्यः । मृज्यात् मार्शु-मृष्टात् मृष्टाम्
 मृजन्तु-मर्जन्तु । मृष्टि-मृष्टात् मृष्टम् मृष्ट । मार्शानि मार्शव मार्शाम् । अमार्श-
 अमार्शु अमृष्टाम् अमृजन्-अमर्जन् । अमार्शु-अमार्शु अमृष्टम् अमृष्ट । अमर्जम्
 अमृज्य अमृज्यम् । ममार्ज ममृजतुः-ममार्जतुः ममृजुः-ममार्जुः । ममार्जिय-
 ममार्शु ममृजयु-ममार्जयुः मृज्यात् मार्जिता-मार्शु मार्जिष्यति-मार्शुति अमा-
 र्जिष्यत्-अमार्शुत् । अमार्जित् अमार्जिष्टाम् अमार्जितुः । अमार्शित् अमा-

ष्टां अमार्शु । वच् पारभाषणे । वक्त वक्तः ॥ नहिचचिरन्तिपरः
 प्रयोक्तव्यः विन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् । २७ । वदन्ति । वक्षि
 वक्ष्य वक्ष्य । वन्मि वच्च वच्च । वक्ष्यात् वक्तु-वक्तात् वक्ताम्
 वक्षि-वक्तात् वक्तम् वक्त । अय्-अय् अयत्ताम् अयचन् । अय्-अय्
 अवक्तम् अवक्त । अयचम् अवच्य अयच्च । णवादी पूर्वस्य (प्र० १ सू०
 १४८) उवाच । यज्ञी यज्ञाणां गृह्यत समसारणम् (प्र० १ सू० १४९) ऊ-
 चतु ऊच्य । उवाचि-उवाच्य उच्यत्तात् वक्ता वक्ष्यति अयक्ष्यत् ॥ अस्पति
 वक्तोति षे वचेरुमागमो वक्तव्यः । २८ । उओ (वृ० १ प्र० २ सू०
 १३) अवोचत् अवोचताम् अवोचन् । रुदिर् अश्रुणिमोचने ॥ रुदादिश्व-
 तुर्णां ह्रस्वादेः । २९ । रुदादे परां तिवादिचतुर्णां मध्ये ह्रस्ववसादि प्रत्य-
 यस्येत् भवति ॥

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसिति प्राणितिस्तथा ॥

जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादि पञ्चको गणः ॥ ६ ॥

रोदिति रुदिन् रुदन्ति । रोदिषि रुदिष्य रुदिष्य । रोदिमि रुदिम्य रुदिमि ।
 रुद्यात् रोदितु-रुदिताद्वा रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि-रुदिताद्वा रुदितम् रुदित ।
 रोदानि रोदाव रादाम् ॥ रुदादेर्दिस्योरोडटौ च वक्तव्यौ । ३० ।
 अरोदात् अरोदत रुरोद रुदन्तु रुद्यात् रोदिता रोदिष्यति अरोदिष्यत्
 अरोदीत् । इदितौ वा (प्र० १ सू० ५८) अरुदत् । निष्वप् शवे ।
 निडत् । स्वपिति स्वप्यात् स्वपितु-स्वपिताद्वा अस्वपीत् अस्वपत् । समसा-
 रणम् । सुष्याप सुषुपतु सुषुपु । सुष्वपिथ-सुष्वप्य सुष्यात् स्वप्ता स्वप्स्यति
 अस्वप्स्यत् अस्वाप्सोत् अश्वाप्ताम् अस्वाप्सु । श्वस् प्राणने । श्वसिति श्वस्या
 त् श्वसितु अश्वसात्-अश्वसत् अश्वसीताम् अश्वसन् । शश्वस शश्वसतु शश्व-
 सु । श्वस्यात् श्वसिता श्वसिष्यति अश्वसिष्यत् ह्यन्तभ्रणोति (प्र० १ सू०
 ५८) वृक्षभावात् । अश्वसीत् । अन प्राणने ॥ अनाति प्रपूर्व । उपसर्गस्था
 निमित्तादुनितेर्नस्य णत्थ वाच्यम् । ३१ । प्राणिति । अन्यात् अनितु आनीत्
 आनत् । आन आनन्तु आनु । अन्यात् अनिष्यति आनिष्यत् आनीत् आनि-
 ष्टाम् आनिषु । जक्ष भक्ष हसनयो । जक्षिति जक्षित ॥ जक्षादेरतोऽन
 उस्त् । ३२ । जक्षजागृदरिद्राज्ञासचकास्य परस्य अत् अत् अन् उम्
 भवति । जक्षति जक्षिषि जक्ष्यात् जक्षितु अजक्षीत् अजक्षत् जजक्ष जक्ष्यात्
 जक्षिता जक्षिष्यति अजक्षिष्यत् अजक्षीत् । जागृ निद्राक्षये । जागति ज गृह्यत
 जाग्रति । जागमि जागृयात् जागर्तु जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-
 जागृताद्वा जागृतात् जागृत् । जागरणि जागरात् जागराम् । गुण (प्र० १
 सू० ११) दिस्वोर्हसात् (प्र० ४ सू० ७) क्षोभिसर्ग (वृ० १ प्र० ६ सू० ४)
 अजाग अजागृताम् ॥ उत्सिजागतेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः । ३३ । अजाग-
 र्त् । अजाग अजागृताम् अजागृत् । अजागरम् अजागृत् अजागृत् । अजा-

गार ॥ जागते किति गुणो वक्तव्यः । ३४ । जजागरतु जजागर ।
जजागारिथ जजागरथु जजागर । जजागार जजागर जजागरिथ जजागरिम् ।
दिट् (प्र० १ सू० ८५) इति पक्षे आम् । जागराचकार जागरामस जागरा-
चभूय । जागर्यात् जागरिता जागरिष्यति अजागरिष्यन् । ह्यन्तक्षणेति (प्र० १
सू० ९८) न वृद्धिः । अजागरोत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ दरिद्राते-
रिद्रालोपश्च डिति । ३५ । दरिद्रातेराकारस्य लोपो भवति डिति स्वरे
परे इकारश्च डिति हसे परे । दरिद्रित दरिद्रति । दरिद्रासि दरिद्रिय दरिद्रिय ।
दरिद्रामि दरिद्रिव दरिद्रिम । दरिद्रियात् । दरिद्रानु दरिद्रिताञ्ज दरिद्रिताम्
दरिद्रितु । दांदाहि-दरिद्रिताद्वा दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्रान् दरिद्राम् ।
अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रि । अदरिद्रा अदरिद्रितम् अदरिद्रित अदरि-
द्राम् अदरिद्रिम् अदरिद्रिम ॥ णप् वृणुस्वयुटो हित्वा अन्यस्माद्दरिद्रा-
तेरनप्यालोपो ङिति वा । ३६ । ददरिद्रौ ददरिद्रितु ददरिद्रि । ददरिद्रिय
ददरिद्रियु । पक्षे । दरिद्राश्चकार दरिद्र्यात् दरिद्रिता दरिद्रिष्यति अदरिद्रिष्यत् ।
अदरिद्र्यात् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषु । पक्षे । अदरिद्रासीत् अदरिद्रासिष्टाम्
अदरिद्रासिषु । शास् अनुशिष्टौ । शास्ति ॥ शास्तेरि । ३७ । शास्तेराकार-
स्येकारादेशो भवति किति डिति हसे ङे च परे । घमादे ष (प्र० १ सू० १५०)
शिष्टः शासति । शास्ति शिष्ट शिष्ट । शास्मि शिष्य शिष्यम् । शिष्यात् । शास्तु
शिष्टात् शिष्टाम् शास्तु । ज्येथिशाधि (प्र० ४ सू० ८) शाधि शिष्टाद्वा शिष्टम्
शिष्ट । शास्तानि शास्ताय शास्ताम् ॥ द्विपि स्वस्य त सिपि वा । ३८ । द्विपि
परे सस्य वकारो भवति सिपि तु वा भवति । अशात् अशिष्टाम् अशासु ।
अशात्-अशा अशिष्टम् अशिष्ट । अशासम् अशिष्व अशिष्यम् । अशास अशासतु
अशासु । शिष्यात् शासिता शासिष्यति अशासिष्यत् । लिट्पुषादेर् (प्र० १ सू०
१०९) शास्तेरि (प्र० ४ सू० ३८) अशिषत् । चकाश्च दीप्तौ । ऋइत् । च-
कास्ति चकास्त चकासति । चकास्यात् । चकास्तु-चकास्तात् चकास्ताम् च-
कास्तु । शसाद्धिह (प्र० ४ सू० २) ॥ धौ सलोपो वाच्य । ३९ । च-
काधि । चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । अचकात् अचकास्ताम् अचकासु ।
अचकात्-अचका । कासादिप्रत्ययादाम् (प्र० १ सू० ८४) चकासाश्चकार
चकास्यात् चकासिता चकासिष्यति अचकासिष्यत् । अचकासीत् अचकासि-
ष्टाम् अचकासिषु ॥ ॥ इत्यदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अथात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ चक्षिह् व्यक्तार्था वाचि । इकार उच्चारणार्थ । ढकार
आत्मनेपदार्थ । स्त्रोराद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) छ्वम् । चष्टे चक्षते ।
आतोऽन्तोदनत् (प्र० १ सू० ४७) चक्षते । पदो क से (प्र० १ सू० ११६)
चक्ष चक्षथे चक्ष्ते । चक्षे चक्षथे चक्षमह । चक्षीत् चक्षाम् । अचष्ट अचक्षताम्
अचक्षत् ॥ चक्षिहोऽनपि ख्यात् वृत्तार्था णादौ वा वक्तव्यौ । १ ।

चरयौ चरयनुः चरयुः । चरुशौ चरुशतुः चरुशुः । चचक्षे रयायात् एवेवात्
 कृशायात् कृशेयात् । व्यासीष्ट कृशासीष्ट रयाता २ कृशाता २ ख्यास्याति रया-
 स्यते कृशास्यति कृशास्यते अरयास्यत् अप्यस्यत अरुशास्यत् अरुशास्यत ।
 पुपादित्वाण्ड । अस्यत् ॥ अस्यतिवक्तिख्यातानामात्मनेपदे सेडौ
 घाच्यः । २ । अख्यत अरुशासीत् अकृशास्ताम् । ईड स्तुता । खसे चपा
 शसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) ईष्टे ईडाते ईडते ॥ ईडीशोः सध्वयोरि-
 ङ्ङुक्तव्यः । ३ । ईडिपे ईडाथे ईडिधे । ईडे ईडूहे ईडूहे । ईडोत् ईडाम् ऐष्ट ॥
 लङो ध्वस्येनेट् । ४ । ऐड्ङ्ङम् ईडाचक्रे ईडिपीष्ट ईडिता ईडिप्यते ऐडिप्यत्
 ऐडिष्ट । ईश ऐश्वये । ईष्टे ईशिपे । ईशीत् ईष्टाम् ऐष्ट । ईशाश्चक्रे ईशिपीष्ट ईशिता-
 ईशिप्यते ऐशिप्यत् ऐशिष्ट । आम् उपवेशने । आस्ते आसीत् आस्ताम् आस्त ।
 कासादित्वादात् । आसाश्चक्रे आसिपीष्ट आसिता आसिप्यते आसिप्यत् आसिष्ट ।
 वस् आच्छादने । वस्ते वसीत् अवसीष्ट । पूड् प्राणिगर्भनिमोचने । आदे प्ण-
 षः (प्र० १ सू० ६६) सूते सुवीत् सूताम् ॥ सूतेः पिति गुणाभावो
 घाच्यः । ५ । सुपै सुपाम्दै सुपाम्दै । असूत् सुपुपे । स्वरति (प्र० १ सू०
 १०) इति वेत् । सतिपीष्ट-सोपीष्ट सतिता सोता सतिप्यते-सोप्यते असतिप्यत्
 असोप्यत् असतिष्ट-असोष्ट । शीड् स्वप्ने ॥ शीङ्ः सर्वत्र गुणो भवत्यपि
 विषये । ६ । शीते शयाते ॥ शीङोऽतो रुट् । ७ । शीड परस्यादित्येतस्य
 रुडागमो भयति । शीस्ते शयीत् । शीताम् शयाताम् शीरताम् । अशीत् अशयाताम्
 अशीरत् । शिप्ये शिप्याते शिपिषत् शयिता शयिप्यते अशपिप्यत् अशपिष्ट । इट्
 अध्ययने । अधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीप्यते । अधीयीत् अधीताम् अधी-
 याताम्-अधीयताम् । अध्यैत् । इयादेशे कृते पश्चादडागमद्वयम् । अध्यैयाताम् ।
 अध्यैयत् ॥ इङो णादौ गा च्छुक्तव्य । ८ । अधिजगे अध्येपीष्ट अध्येता
 अध्येप्यते अध्येप्यत् ॥ इङो वा गोसौ लृङि च तत्परस्य प्रत्ययस्य
 ङित्त्वं चाच्यम् । ९ । ङित्त्वाङ्गुणो न । अध्यगीप्यत् । अध्यगीप्येताम् अध्यगी-
 प्यत् । अध्यैप्यत् । अध्यगीष्ट अध्यगीपाताम् अध्यगीपत् अध्यैष्ट अध्यैपाताम्
 अध्यैपत् ॥ इत्यदादिप्वात्मनेपदिप्रान्त्रया ॥ ५ ॥

अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्शयते ॥ द्विप अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । द्वेष्टि
 द्विष्ट द्विप्यात् द्विषीत् द्वेष्ट द्विपात् द्विष्टाम् अद्वेष्ट-अद्वेष्ट् अद्विष्टाम् अद्विष्टुः । अद्वि-
 प्यन् अद्विष्ट दिद्वेष दिद्विषे द्विप्यात् द्विक्षीष्ट द्वेष्टा द्वेक्षयति द्वेक्ष्यते अद्वेक्ष्यत् अद्वेक्ष्यत्
 हृशान्तात्सरु (प्र० १ सू० ११८) अद्विक्षत् अद्विक्षत् ॥ सस्यात्मनेपदे
 स्वरे टिलोपो घाच्यः । १ । अद्विक्षाताम् अद्विक्षत् । दुह प्रपूरणे । दादर्थः
 (वृ० १ प्र० ९ सू० ६) दोग्धि दुग्ध् । दुहन्ति । धोक्षे दुग्धः दुग्ध । दोग्धि दुहः
 दुहः । दुग्धे दुग्धात् । दुहीत् दाग्धु ॥ हकारस्य क्चिञ्जस्त्भावो घाच्यः
 । २ । दुग्धि दुग्धाम् । अधोक्-अधोक् अदुग्धाम् अदुहन् । अदुग्ध तुदाह दुग्धे
 दुग्धात् धुक्षीष्ट दोग्धा धोक्षयति धोक्षयते अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत् अधुक्षत् अधुक्षत् ॥

हुहृदिहृलिहृगुहृभ्यः सकौ लुग्वा वकारतवर्गयोरिति ॥ ३ ॥ अदुग्ध
 अधुक्षाताम् अधुक्षत । अदुग्धाः-अदुग्धयाः अधुक्षायाम् अधुक्षाम् अधुक्षाम् ।
 अधुक्षामहि-अदुहृहि अधुक्षामहि । दिह् उपवये । देग्धि । तद्धत् । लिह् आस्वादने ।
 होढः (वृ० १ सू० ९ सू० ११) लोटि । तद्धत् । घृन् स्तुता । आदेः णः छः
 (प्र० १ सू० ६६) अंगी (प्र० ४ सू० १२) स्तीति-स्तुरीति स्तुतः-स्तुवित स्तुरति ।
 स्तुते-स्तुरीति स्तुयान्-स्तुरीयात् । स्तीति-स्तुरीति स्तुतात्-स्तुरीतात् स्तुताम्-
 स्तुरीताम् स्तुन्तु । स्तुह-स्तुतात् स्तुमाहि-स्तुरीतात् अस्तीत् । अस्तुरीत् अ-
 स्तुताम् अस्तुरीताम् अस्तुन् । अस्तुत अस्तुरीत । नुद्यात् लुष्टात्तुः लुष्टुः । वा-
 दित्वात्रेद । लुथेय । लुष्टायुः लुष्टम् । नुद्यात् लुष्टम् लुष्टम् । लुष्टे लुयात् स्तोतीत्
 स्तोता स्तोता स्तोप्यति स्तोप्यत अस्तोयन् अस्तोप्यत ॥ स्तुसुधूत्रां पे सेरिद्
 चक्तव्यः । ४ । अस्तारत् अस्तोष्ट । ऋन् व्य ऋणां वाचि ॥ अवादावीपि ति-
 त्स्मि । ५ । व्रु ईकारः मत्पयो भवति तकारसकारमकारादी पिति परे अवादी
 पिये । व्रतीति व्रतः व्रान्ति । व्रतीपि व्रथः ॥ आहश्चपञ्चानाम् । ६ । व्रु
 उत्तरेषां तिब दीनां पञ्चानां णदादयः पञ्चदेशा भवन्ति व्रु आहश्चदेशो भवति ।
 आह आहृः आः ॥ त धे । ७ । अहो हकारस्य तकारदेशो भवति धे परे ।
 आत्थ आहृः व्रथः । व्रतीमि व्रुः व्रन । व्रयात् व्रतीत् व्रतीत् व्रताम् अव्रतीत्
 अव्रत ॥ व्रुवीं वाचिः । ८ । व्रुवीं वाचिदेशो भवति अनपि विपये । इकार
 इत् । उवाच ऊच अवाचत् अवाचत । ऊपस्य पूर्णत्वान्न्या । ऊर्णञ् आच्छादने ॥
 ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः । ९ । हसादी पिति । ऊर्णति-ऊर्णोति ॥ ऊर्णोतेर्गुणो
 दिस्पोः । १० । वृद्धेःपादः । और्णोत् और्णोः ॥ ऊर्णोतेराम् ॥ ११ ॥
 स्वरान्तेः परः । १२ । स्वरान्तेर्घातोर्द्वितीयोऽयवोऽडिङ्कः स स्वरो द्विर्भवति ॥
 स्वरान्तेः पराः संयोगादयो नदृश द्विर्न ॥ १३ ॥ ऊर्णान्ते ऊर्णान्तुः ॥ ऊर्णो-
 तेरिडादिः प्रत्ययो वा ङित् । १४ । ऊर्णान्ति-ऊर्णान्ति ऊर्णयात् ऊर्ण-
 निषेष्ट-ऊर्णनिषेष्ट ऊर्णोता-ऊर्णोता ॥ ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ परे । १५ ।
 पक्षे गुणः और्णोत्-और्णोत् और्णोत्-और्णोत् और्णोत् और्णोत् ॥ इत्यदादिषुभयप-
 दिप्रक्रिया ॥ ६ ॥ ॥ इत्युभयपदिनो लुगिभ्ररण अदादयो घातवः ॥

लुगिभ्ररणस्यापि जुहो वादिगणस्य विशेषः । हु दानादनयोः ॥ ह्यादेर्द्विश्च
 । १ । हु इत्यादेशुर्गुणोत्पन्नस्यापि लुग्भवति तास्मिन् लुकि सति घातोर्द्विर्वचनम् ।
 जुहाक्षुः (प्र० १ सू० ६४) गुणः (प्र० १ सू० ११) । जुहोति जुहुत ॥
 द्वेः । २ । द्विङ्कान्तुत्तस्यान्त द्येतस्याद्भवति । जुह्वति । जुह्वि जुह्वथः जुह्व-
 थ । जुहोमि जुह्वः जुह्वमः । जुह्वयात् जुह्वयाताम् जहोत्-जुहुतात् जुहुताम् जुह्वत ॥
 हेर्धिः । ३ । जुहातेर्त्तरस्य हेर्धिर्भवति । अजुहोतीत्युक्तेर्गुणः । अजुहात् । अजुहोः
 अजुहुतम् अजुहुत अजुहाम् अजुहात् अजुहाम् । जुहाम् जुह्वन्तुः जुहुः जुह्विथ
 जुहोथ ॥ भोहृभृर्द्विणाम्वा चक्तव्यः स लुग्वात् । ४ । लुकि सति
 घातोर्द्वित्वम् । जुहावकार ह्यात् होता होष्यति अहोष्यत् । अहोष्यत् अहोष्याम्

अहीषु । जिभी मये । जि इत् । जिभेति जिभीत ॥ डिति हसे भिय इका-
 रो वा वक्तव्य । ५ । सार्धात्तुके । विभित विभ्यति विभीयत् विभियात् ।
 विभेतु विभितात् विभीतात् विभिताम् विभीताम् । अविभेत् अविभिताम् अवि-
 भीताम् अविमयु । विभाय । पक्षे आम् । विभयाश्चार भोयात् भेता भेष्यति
 अभेष्यत् अभैषत् । ही लज्जयाम् । जिह्वेति जिह्वीत जिह्वयति । जि-
 ह्वीयात् जिह्वेतु । अजिह्वेत् अजिह्वीताम् अजिह्वयु । जिह्वाय जिह्वयतु जिह्वियु ।
 जिह्वयाश्चार ह्वीयात् ह्वेता ह्वेष्यति अह्वेष्यत् अह्वेषीत् । ५ पालनपूरणयो ॥
 ऋभोरिः पूर्वस्य । ६ । ऋभो पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति लुकि सति ।
 गुण (प्र० १ सू० ११) पिपत्ति ॥ पोरुत् । ७ । परर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य
 उर् भवति किति डिति च परे । व्योर्हिसे (इ० १ प्र० १० सू० ७) पिपु-
 र्त । पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपुर्तु पिपूत्तु पिपूताम् पिपुरतु । पिपुर्हि अपिप ।
 ऋभोदिस्योरेडागमो वा वक्तव्य इति केचित् । अपिपरत् अपिपूर्याम् अपिपरु ।
 अपिप-अपिपर अपिपूर्यम् अपिपुर्तु । अपिपरम् अपिपूर्य अपिपुर्म । पपार ॥
 ऋस्ययोगादेर्णदिरक्चिच्च वाच्यम् । ८ । किराभागाद्गुण । पपरतु
 पपरु । पपरिथ पुर्मात् । ईटो ग्रहाम् (प्र० १ सू० १३९) परीता-परिता
 परीप्यति परिप्यति अपरीप्यत्-अपरीप्यत् अपारीत् ॥ वृद्धिहेतौ साविटो
 न दीर्घ । ९ । अपारिष्टम् अपारिषु । ह्रस्वोऽपि पिपतिरस्ति । पिपतिं पिपृ-
 त पिप्राति । पिपृयात् पिपृर्तु अपिप । अपिपरत् अपिपृताम् अपिपरु अपिप
 अपिपर । पपार पपनु पपु । ऋतोरिड् । प्रियात् पर्ता । हनृत स्यप* (प्र० १
 सू० १०८) परिप्यति अपरिप्यत् अपार्यात् । आहाक् त्यागे । ओकामितौ ।
 जहाति ॥ द्वेस्तौ लोपोऽनुवर्तते इकारश्च । १० । त्रिरुक्तस्य घातो-
 राकारस्य लोपो भवति डिति र्भे इकारश्च डिति हसे परे । जहात् ॥ जहा-
 तेराकारस्य ङिति हसेर्इर्वा वाच्य । ११ । जहित जहति ॥ जहाते-
 र्यादादावालोपो वाच्य । १२ । जघात् जहातु-जहीतात्-जहितात्
 जहीताम् जहिताम् जहतु ॥ ईर्वा हौ । १३ । जहातेर्हौ पर ईकार सिद्ध
 एत् । पक्षे आकारेकारी भवत । जहीहि जहिहि जहाहि अजहात् । अज-
 हिताम् अजहीताम् अजहु । जहौ जहतु जहु । जहिय जहाय । दादेरे (प्र०
 १ सू० १२५) हेया हाता हास्यति अहास्यत् । अहासीत् । ऋ गतौ । ऋभारि
 पूर्वस्य (प्र० ७ सू० ६) ॥ अस्वर्णे स्वरे पूर्वस्य इयादेशो भवति
 । १४ । इयति इयत् इयति । इय्यात् । इयर्तु-इयृतात् इयृताम् इयृत्तु ।
 इयृर्हि-इयृतात् इयृत्तुम् । इयृत् इयराणि इयरात् इयराम । ऐय-ऐयत् ऐयताम्
 ऐयरु । ऐय ऐयर ऐयत्तुम् ऐयृत् ऐयरम् ऐयव ऐयम् । १५ (प्र० १ सू० ६६)
 वृद्धि । आर आरतु आर । गुणोत्तसयोगाद्यो (प्र० १ सू० १३०) अर्यात्
 अर्ता अरिप्यति आरिप्यत् । ऋदृशो पुपादित्वात् ङप्रत्यय । सेरपपाद । गुण
 (प्र० १ सू० ११) आरत ॥ ॥ इति जुहोत्यादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ ७ ॥

॥ अमात्मनेपदिन ॥ ओहाड् गती ॥ भृजा लुकि । १ । डुभृञ् धारण-
पोषणयो ओहाट् गती माह् माने इत्येतेषा पूर्स्याकारस्य इकारो भजति लुकि
सति । द्वेस्ती (प्र० ७ सू० १०) जिहीते जिहात जहते । जिहीत जिहीताम्
अजिहीत जहे हासीष्ट हाता हास्यते अहास्यत । अहास्त अहासाताम् अहासत ।
माह् माने । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीते मिनीताम् आममीत ममे मासीष्ट
माता मास्यते अमास्यत अमास्त ॥ ॥ इति जुहोत्यादिप्यात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ८ ॥

॥ अथोभयपदिन ॥ डुभृञ् धारणपोषणयो । जुजावितौ । विभक्तिं विभृतः
विभ्रति । विभृते विभृयात् विभ्रीत विभर्तुं विभृताम् । अविभ अविभृताम्
अविभर । अविभृत । बभार बभ्रतु बभ्रु । बभर्ध बभ्र विभराश्चकार विभराच्
त्रे विभरामास विभरार्बभ्रु । यादादी । भ्रियात् भृषीष्ट भर्ता । हृत्तः
स्य (प्र० १ सू० १०८) भरिष्यति भरिष्यते अभरिष्यत् अभरिष्यत अभा-
र्षीत् । उ (प्र० ३ सू० ३) अभृत । डुदाञ् दाने । ददाति ॥ दादे । १ ।
द्विरुक्तस्य दाधोराकारस्य लोपो भजति डिति परे । दत्त ददाति । दत्ते ददाते
ददते । दधात् ददात । ददातु दत्ताद् दत्ताम् ददतु ॥ दा हौ । २ । दाधोरा-
कारस्यैकारो भजति पूर्वस्य च लोपो भजति हौ परे । देहि दत्ताम् । अददात्
अदत्ताम् अददु । अदत्त ददौ ददे देयात् दासीष्ट दाता दास्यति दास्यते अदा-
स्यत अदास्यत । दादे पे (प्र० १ सू० ४३) अदात् अदाताम् अटु ॥ दा-
धास्थामित्य सौडित्त्वम् । ३ । डित्त्वात् गुण । लोपो ह्रस्वाहसे (प्र० २
सू० १५) अदित अदिपाताम् अदिपत । डुधाञ् धारणपोषणयो । दधाति ।
ददे (प्र० ९ सू० १) ॥ पूर्वस्य डिति झसे ध । ४ । समासस्य
दधाते पूर्वदकारस्य धकारो भजति डिति झसे परे । धत्त दधाति धत्ते दध्यात्
दधीत दधातु धेहि धत्ताम् अदधात् अदधा अधत्त दधौ दधे धेयात् धासीष्ट
धाता धास्यति धास्यते अधास्यत् अधास्यत । ददे पे (सू० ४३) अधात्
आधेत । णिजिर् शौचपोषणयो । इरित् । आदे ण्य झ (प्र० १ सू० ६६)
॥ निजा गुण । ५ । निज्बिज्बिर्षा पूर्वस्य गुणो भजति लुकि सति । नेनेक्ति
नेनेक्ति नेनिजाति । नेनेक्षि नेनेक्ष्य नेनेक्ष्य । नेनेष्मि नेनिञ् नेनिज्म ।
नेनेक्ते नेनेज्यात् नेनेजीत । नेनेनु नेनेक्तात् नेनेक्ताम् नेनेजतु । नेनेग्धि-
नेनेक्तात् नेनेक्ताम् नेनेक्ता ॥ छे स्वरेऽपि नोपधागुण । ६ । द्विरुक्तस्य
धातोरादि त्रिषवे षिति स्वरे उपधाया गुणो न भजति । नेनिजानि नेनिजात्
नेनिजाम् । नेनेक्ताम् अनेनेत् अनेनेग् अनेनेक्ताम् अनेनेजु । अनेनेक्त
निनेज निनिजे निज्यात् । सिस्यो (प्र० २ सू० २०) निक्षीष्ट नेक्ता नेक्ता
नेक्ष्यति नेरयते अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत अनिजत् अनिजताम् । अनिता नामिगत
(प्र० १ सू० ७२) अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षु । णिजिर् पृथग्भावे । वेनेक्ति
नेनेक्त्वत् । णिल् व्याप्तौ । वेनेष्टि वेनेष्टे वेनेष्यात् वेनेषीत वेनेषु वेनेषाम्

कूपेन । तर्पिता-त्रता-तर्ता । रारोक्षते दशाम् (प्र० १ सू० ११४) तर्पिष्य-
ति-त्रप्स्यति-तप्स्यति । अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत् अतप्स्यत् ॥ स्पृशन्मृशकृश-
दृषां सिवां वक्तव्यः । ६ । रधादित्वाद्देद् । अतर्षीत्-अत्रार्षीत्-अता-
र्षीत् । पुषादित्वात् षः । अतृषत् । एष दृष् हर्षमिमोहनयोः । दृष्यति । मुह वै-
षित्ये । मुहति मुमोह मुह्यात् । द्रुहादीनां घत्वदत्वे वा (वृ० १ प्र० ९ सू० १२)
मोहा मोग्या मोहिता । रधादित्वाद्देद् । मोक्ष्यति-मोहिष्यति-अमोक्ष्यत्-अमोहि-
ष्यत् । पुषादित्वात् षः । अमुहत् अमोहीत् अमोक्षीत् अमुक्षत् । णञ् अदर्शने ।
नश्यति ननाश । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपी । नेशतुः नेशु । नश्यात् ॥ मस्जिन-
शोश्से नुम् वक्तव्यः । ७ । छशपराजादेः पः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३)
नष्टा ॥ नशेः पान्तस्य । ८ । नशेः पान्तस्य पत्व न स्यात् । प्रनेष्टा-नशिता
नश्यति-नशिष्यति । अनशिष्यत्-अनश्यत् । पुषादित्वात् षः ॥ छे नशेरत् एत्वं
षा वाच्यम् । ९ । अनेशत्-अनशत् । शम् दम् उपशमे ॥ शनां दीर्घः । १० ।
शमादीनां शोषो भवति ये परे अबादौ त्रिष्ये च । शाम्यति शाम्येत् शाम्यतु अ-
शाम्यत् । शशाम शोमतु- शोमु । शाम्यात् शमिता शमिष्यति अशमिष्यत् । लितु-
षादेर्दः । अशमतु अशमीदिति केचित् । दम् थम् तम् भ्रम् क्षम् ञम् मद् एते
शमादयः । रूप तद्धत् । त्रिमिदा स्नेहने । आज्ञा इती ॥ मिदेर्ये गुणो वक्तव्यः
। ११ । मेद्यति मेद्येत् मेद्यतु अमेद्यत् । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिद्यात् मे-
दिता मेदिष्यति अमेदिष्यत् अमिदत् । असु क्षेपणे । अस्यति आस असिता अ-
सिष्यति ॥ अस्यतेर्दं ध्रुग्वक्तव्यः । १२ । आस्यत् । इति दिवादिषु परस्मै-
पदिप्रक्रिया ॥ १० ॥

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ॥ जा जनीज्ञोः । १ ।
जनी प्रादुर्भावे ज्ञाऽऽबोधने अनयोर्जादेशो भवति चतुर्षु परेषु । जायते जायेत
जायताम् अजायत । गमां स्वरे (प्र० १ सू० १०७) श्रुत्वम् । जजोर्ज्ञे । (वृ०
१ प्र० ९ सू० २१) जज्ञे जनिषीष्ट जनिता जनिष्यते अजनिष्यत्-अजनिष्ट ॥
पदादेस्तनिकर्तर्यापि स्तेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो घा । २ । पद्
दीप् जन् गुप् पूरि तापि प्यापि एते पदादयः ॥ स्त्रौप । ३ । इण्सयोगे तनो
लोपो भवति । जनिऽध्वोर्न वृद्धिः (प्र० ४ सू० ११) अजनि अजनिपाताम् ।
दीपी दीप्ती । दीप्यते दीप्येत दीप्यताम् अदीप्यत् दिदीपे दीपिषीष्ट दीपिता दी-
पिष्यते अदीपिष्यत् अदीपिष्ट अदीपि । पूरि आप्यायने । पूर्यते पूर्येत पूर्यताम्
क्षपूर्यते पुपूरे पूरिषीष्ट पूरिता पूरिष्यते अपूरिष्यत् अपूरि अपूरीष्ट । पद् गती ।
पूर्यते पूर्येत पूर्यताम् अपूर्यत् पदे पत्सीष्ट पत्ता पत्स्यते अपत्स्यत् । अपादि अ-
पत्साताम् अपत्सत । मुष अगमने । मुष्यते मुष्येत मुष्यताम् अनुष्यत अनुषे
आदिजबानाम् (वृ० १ प्र० १ सू० ७) सिष्योः । (प्र० २ सू० २०) खसे चपा
शसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) भुत्सीष्ट बोद्धा भोत्स्यते । अबुद्ध अभुत्ता-

ताम् अभुत्सत । अबोधि । तायद् पालनसन्तत्योः । तांयते तताये तापिषीष्ट ता-
यिता तापिष्यते अतापिष्यत अतापिष्ट अतापि । ओप्यायिद् वृद्धौ । प्यायते प-
प्याये प्यापिषीष्ट प्यायिता प्यापिष्यते अप्यापिष्यत अप्यापिष्ट अप्यापि अप्या-
पिषाताम् । इमौ द्वौ भ्वादिकौ ॥ इति दिग्दिग्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ११ ॥

॥ अथोभयपदिन ॥ णह बधने । नह्यति नह्यते नह्येत् नह्येत नह्यतु नह्य-
ताम् अनह्यत् अनह्यत । ननाह नेहतु नेहु । नेहिय-ननद्ध । नेहे । नह्यात् नर्त्सीष्ट ।
नहो ध (वृ० १ प्र० १० सू० १) नद्धा नत्स्यति-नत्स्यते अनत्स्यत्-अनत्स्यत
अनात्सीत् अनाद्धाम् अनात्सु अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत ॥ इति दिग्दिग्-
भयपदिप्रक्रिया ॥ १२ ॥ इति यत्रिकरणा दिग्दयो धातव ॥

॥ अथ स्वादय ॥ तत्रादाभयपदिन । पुञ् अभिपरे । ज् उभयपदार्थ ।
आदे ष्ण स्र (प्र० १ सू० ६६) ॥ स्वादेर्नुः । १ । स्वादेर्ग-
णाञ्च प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपपाद ॥ नृप. । २ । पिकरणस्य
नुप्रत्ययस्य उपप्रत्ययस्य च गुणो भ्रति पिति परे । सुनाति सुनुत । नु धातो
(प्र० १ सू० ९४) सुयन्ति । सुनोति सुनुय सुनुय । सुनोमि ॥ ओर्वाभोर्वा
लोपः । ३ । असयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वा लोपो भ्रति वमोः
परयो । सुनुवः-सुन्व सुनुम सुन्म । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात् सुन्वीत् सुनोतु
सुनुताद्वा । सुनुताम् सुन्वन्तु ॥ ओर्वा हेः । ४ । प्रत्ययसंबन्धिन उकाराद्भुत्-
रस्य हर्ल्लम्भवति वामहणात्सयोगान्न । तेन तक्षुहि त्वक्षुहीत्यत्र न । सुनु सुनु-
तात् सुनानि सुनुताम् असुनोत् असुनुत । सुपात्र सुपुवतु । सुपविथ-सुपोथ ।
सुपुवे । सूयात् सोषीष्ट सोता सोप्यति सोप्यते असोप्यत् असोप्यत ॥ स्तुसुधूर्जां
पे सेरिद्धा वक्तव्यः । ५ । असावीत् असौषीत् । दुमुस्तुनुधातूनामिद्धेति
केचित् । असविष्ट असोष्ट । चिञ् चयने । चिनोति चिनुते चिनुयात् चिन्वीत्
चिनोतु चिनुताम् अचिनोत् अचिनुत ॥ चिनोत्तेः सणादौ किञ्च वा धा-
च्यम् । ६ । चिकाय चिकयतु चिकयु । चिचाय चिन्वे-चिन्वे चीयात्
चेपीष्ट चेता २ चेप्यति-चेप्यते अचेप्यत्-अचेप्यत अचैपीत् अचेष्ट । स्तञ्
आञ्जादेने । स्तणोति स्तणुते । तस्तार । गुणोर्तिसंयोगयो (प्र० १ सू० १३०)
तस्तारु तस्तारु । तस्तर्थ तस्तरे स्तर्यात् ॥ सयोगादिभ्रुदन्तवृद्धवृ-
जा सीस्योरात्मनेपदे इद्धा वक्तव्यः । ७ । स्तरिषीष्ट । उ (प्र० ३ सू० ३)
स्तुपीष्ट-स्तर्ता २ स्तरिष्यति-स्तरिष्यते अस्तरिष्यत् अस्तरिष्यत अतापीत्
अस्तरिष्ट अस्तरत् । वृञ् वरणे । वृणोति वृणुत । ववार ववतु ववु । वृणोतेस्य-
पो नित्यमिद् । ववारिथ वव्रथु वव्र । ववार-ववर ववृव ववृम । वव्रे ववृद्धे व्रियात्
वरिषीष्ट । ईटो ब्रह्मम् (प्र० १ सू० १३९) वरीषीष्ट वरिता-वरीता वरिष्यति

वरीप्यति वारिप्यते-वरीप्यते वारिप्यत् वारिप्यत अररीप्यत् अवररीप्यत् । अरा-
रीत् अररीष्ट-अररीष्ट अवृत्ताधूञ् कम्पने । धूनोति धनुते धुनुयात् धन्वति धूनोतु
धुनुताम् अधूनोत् अधुनुत दुघात् दुधुने धूयात् धन्विषीष्ट-धोनीष्ट ॥ स्वरतिस्त्र-
तिस्त्रयतिधूञ् रथादीनां वा । ८ । धग्ता-धोता धग्प्यति-धोप्यति अ-
धग्प्यत्-अधोप्यत् अधागीत् अधग्निष्ट-अधोष्ट । ॥ इति स्वादिपूभयपदप्र-
क्रिया ॥ १३ ॥

॥ अय परस्मैपदिनः ॥ ॥ हि गतौ वृद्धौ च । हिनोति ॥ द्विरुक्तस्य
हिनोतेः कुत्वं वाच्यम् । १ । जिघाय हीयात् हेता हेप्यति अहेप्यत् अहे-
पीत् । शङ् शक्तौ । शङ्गोति शशाक । लोप. पचां नित्ये चास्य (प्र० १ सू० ८०)
शेरुतुः शेरुः । शस्यत् शक्ता शश्यति अशश्यत् । धिनि प्रीती । इदित-(प्र० १
सू० ६३) इति नुम् ॥ धिन्विक्कृण्व्योनों लोपो वाच्यः । २ । चतुर्षु ॥
यवयोर्वसे हकारे च लोप. । ३ । धिनोति धिनुयात् धिनोतु अधिनोत् ।
दिधिन्य धिन्व्यात् धिन्विता धिन्विप्यति अधिन्विप्यत् अधिन्वीत् । वृनि हिंसा-
याम् । कृणोति चकृण्व । धिनोतिनत् । श्रु श्रणे ॥ श्रुवःशु । ४ । श्रुनः शृ
मयति चतुर्षु परेषु । शृणोति शृश्रात् शृश्रोथ श्रुयात् श्रोता श्रोप्यति अश्रोप्यत्
अश्रीषीत् । ॥ इति स्वादिपु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १४ ॥

॥ अयात्मनेपदिनः ॥ ॥ अशूङ् व्याप्तौ । ऊढावितौ । अश्रुते अश्रुतीत्
अश्रुताम् आश्रुत । नुगशाम् (प्र० १ सू० ८२) आश्वोर्णाशौ (प्र० १ सू० ३०)
आनशे । ऊदितो वा (प्र० १ सू० ६९) आशिषीष्ट-अशीष्ट आशिता-अष्ट आशि-
प्यने-अह्यते आशिप्यत-आह्यत । आशिष्ट-आष्ट आभाताम् आशत ॥ इति
स्वादिष्वात्मनेपदप्रक्रिया ॥ १५ ॥ इति नुविकरणा स्वादय ॥

॥ अय रुधादयः ॥ तत्रादानुमयपदिनः । रुधिरारणे । इरित् ॥ रुधादे-
नम् । १ । रुधादेर्गणात्प्रम् प्रत्ययो मर्जति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । मकार.
स्याननियमार्थः । णत्वम् । तयोर्ध (प्र० १ सू० ११) रुग्द्धि । नमसोऽस्य
(प्र० ४ सू० २०) हस्तात्क्षसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्य ॥ २ ॥
रुन्ध रुन्धन्ति । रुग्तिरु रुन्धः रुन्ध । रुग्धिम् रुन्ध्य. रुन्धम् । रुन्धे रुन्धाते
रुन्धते । रुन्धात् रुन्धात रुग्द् रुन्धाम् अरुग्त्-अरुग्द् अरुन्ध ।
रुग्धि रुग्धतु रुग्धु. । रुग्धिय रुग्धे रुग्धाते रुग्धात् रुग्धीष्ट रोद्धा
२ रीत्स्यति रीत्स्यते अरोत्स्यत् अरोत्स्यत । अनित्ये नाम्निपतः (प्र०
१ सू ७२) अरीत्सीत् । सिष्यो. (प्र० २ सू २८) अरुद् अरुत्ताताम्
अरुत्सत । इरितो वा (प्र० १ सू ५८) अरुधत् । उच्युदिर् दीति-

देवयोः । उइरावितौ । छृणत्ति छृन्तः छृन्दन्ति । छृन्ते छृन्त्यात् छृन्दीत् छृन्-
णत्तु छृन्ताम् अछृणत् अछृणद् ॥ दः स्रः । ३ । दकारस्य वा सकारो भवति
सिपि विषये । अछृणः अछृणत् अछृणदम् अछृन्त । चच्छद् चच्छदे छृष्यात्
छृसीष्ट-छर्दिषीष्ट छर्दिता छर्दिष्यति-छर्त्स्यति छर्दिष्यते-छर्त्स्यते अछर्दिष्यत् अ-
छर्त्स्यत् अछर्दिष्यत-अछर्त्स्यत । इरितो वा (प्र० १ सू० ५८) अछृदत्
अछर्दीत् अछर्दिष्ट । उलदिर् द्विसानादरयोः । छृणत्ति छृन्तः छृन्दन्ति छृन्ते छृ-
न्यात् छृन्दीत् छृणत्तु छृन्ताम् अछृणत् अछृन्त तत्तद् तत्तदे त्तथात् छृसीष्ट-त-
दिषीष्ट तर्दिष्यति-तत्त्स्यति तर्दिष्यते-तत्त्स्यते । अतर्दिष्यत्-अतत्त्स्यत् अतर्दिष्यत-
अतत्त्स्यत अलदत् अतर्दीत् ॥ नृत्तदृदृदृत्तदृध्र्योऽस्तेः सादिरिद्धौ
। ४ । अतर्दिष्ट । इति रुधादिप्रथमपदिप्रक्रिया ॥ १६ ॥

॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ शिष्योऽत्रिशेषेण । शिष्यात् शिष्यः शिष्यन्ति । शिष्यात्
शिष्यु अशिष्यद् शिष्येण शिष्यात् शिष्यात् शिष्यात् शिष्यात् शिष्यात् अशिष्यत् अशिष्यत् । हिंसि हिंसा-
याम् । इदितः (प्र० १ सू० ६३) नमः । १ । नमःप्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो
भवति । हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । हिंस्यात् हिनस्तु । घौ सलोपो वा सस्य द
इति केचित् । हिन्धि हिन्ध्वि अहिनत्-अहिनद् ॥ दिपि सस्य दः सिपि वा
। २ । अहिनत् अहिनः जिहिस हिंस्यात् हिंसिता हिंसिष्यति अहिंसिष्यत् अहि-
सीत् । भओ आमर्दने । ओइत् । भनक्ति भक्तः वभञ्ज भञ्ज्यात् भंक्ता भक्ष्यात्
अभक्ष्यत् ॥ स्त्रावनिटो निरयंवृद्धिः । ३ । अनिटो धातोर्निरयं वृद्धिर्भवति
परस्मैपदे सौ परे । अभाङ्क्षीत् अभाङ्काम् अभाङ्क्षुः । अञ्चु व्यक्तिभ्रंशगणा-
न्तिगतिषु । अनक्ति अञ्च्यात् अनक्तु आनक्-आनग् आनञ् अञ्च्यात् । अञ्जिता
अञ्जिता अञ्जिष्यति अञ्जिष्यति अञ्जिष्यत् आञ्ज्यत् ॥ अञ्जेः सौ नित्यमि-
ड्ङाच्यः । ४ । आञ्जीत् ॥ इति रुधादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १७ ॥

॥ अपात्मनेपदिनः ॥ अिङ्धी दीसी । अिर्द् इती । इन्धे इन्धीत् इन्धाम्
ऐन्ध इन्धाञ्क्रे इन्धिषीष्ट इन्धिता इन्धिष्यते ऐन्धिष्यत् ऐन्धिष्ट । इति रुधादि-
धात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ १८ ॥ इति नुम्प्रकरणा रुधादयः ॥

अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः । तनु रिस्तारे ॥ तनादेरुष् । १ ।
तनादेर्गणादुष् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । नूपः (प्र० १३ सू० २)
तनोति तनुते तनुयात् तन्वीत् तनोतु तनुताम् अतनोत् अतनुत् । ततान तेननुः
तेनुः । तेने तन्यात् तनिषीष्ट तनिता २ तनिष्यति तनिष्यते अतनिष्यत् अतनि-
ष्यत अतानीत्-अतनीत् अतनिष्ट ॥ तनादेरकरोतेस्तन्धासोर्वा सिलो-
पो घाच्चः । २ । लोपस्यनुदात्ततनाम् (प्र० ४ सू० ७) अतत अतीयाः

अतनिष्ठा । क्षणु क्षिणु हिसायाम् । क्षणोति क्षणते क्षणुयात् क्षणीत क्षणोतु
 क्षणुताम् अक्षणोत् अक्षणुत । चक्ष्ण चक्षणे क्षण्यात् क्षणिषीक्ष क्षणिता २ क्षणि-
 प्यति क्षणिप्यते अक्षणिप्यत् अक्षणिप्यत इत्यन्तक्षणेति (प्र० १ सू० ९८) न
 श्चिद्वि । अक्षणीत् अक्षणिष्ट-अक्षत अक्षथा-अक्षणिष्ठा ॥ तनादेरुपधाया
 गुणो वा पिति । ३ । क्षिणोति क्षेणोति अक्षणीत् आक्षित-अक्षणिष्ट । षणु
 दाने । सेने सायात् सन्यात् असात् असनिष्ट असाथा असनिष्ठा । ङुङ्ङ् कर-
 णे । ङुङ्ङापितौ । गुण (प्र० १ सू० ११) नृप (प्र० १३ सू० २) । करो-
 ति ॥ द्वित्यदुः । ४ । करोतेरकारस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परत ।
 कुरुत कुरन्ति । करोषि कुरुष कुरुथ । करोमि ॥ कुरुक्षुरोर्न दीर्घ । ५ ।
 कृजो नित्य चमोरुलोपो वाच्य । ६ । कूर्ज कूर्म कुरुते ॥ कृजोये ।
 । ७ । कृञ उत्तरस्य उपप्रत्ययस्य लपो भवति ये परे कुर्यात् कुरीत करोतु
 करवाणि कुरुताम् करवै अकरोत् अकुरुत । चकार चक्रुश्च कृत् । चकर्थ
 चक्रे क्रियात् कृषीष्ट कर्ता करिष्यति अकरिष्यत् अकर्षीत् अकृषाताम्
 अकृषत ॥ सपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणेऽर्थं सुट् । ८ । सस्क्रोति ॥ अट्द्वि
 त्वव्यवधानेऽपि सुट् । ९ । समस्क्रोत् सभस्कार ॥ समुट् कृजो
 णादौ नित्यमिद्वाच्यः । १० । सभस्कारिथ । एवमुपस्क्रुक्ते । मनु अवबोध-
 ने । मनुते मेने मन्ता । वनु याचने । परस्मैपद्यपमित्येके । वनुते ॥ इति तना-
 शुभयपदिप्रक्रिया ॥ १९ ॥ इत्युच्चारणास्तनादय ॥ ३७२२७

अथ तुदादय ॥ तत्रादावुभयपदिन । तुद व्यथने । अकार उभयपदार्थ ॥
 तुदादेर । १ । तुदादेर्गणोद प्रत्ययो भवति चतुर्षु षणुषु । अपोऽपवाद ।
 द्वित्वात् गुण । तुदति तुदते तुदेत् तुदेत तुदतु तुदताम् अतुदत् अतुदत तुतोद
 तुतुद तुयात् तुत्सीष्ट तोत्ता तोत्स्यति तोत्स्यते अतोत्स्यत् अतोत्स्यत । अतौ-
 त्सीत् अतौत्ताम् अतौत्तु । अतुत्त अनुत्साताम् अतुत्सत । अरजो पाके ।
 ओइत् ॥ अन्यत्र सौजः । २ । इत्परत्वाभावे सत्यजो भवति ग्रहां किति
 च (प्र० ३ सू० १२) ॥ अप्रत्ययो द्विद्वत् । ३ । भृज्भि भृजते बभ्रज ।
 ऋ सयोगात् (प्र० १ सू० ६१) इति विद्याभाषात् सप्रसारणम् । बभ्रजतु
 बभ्रजु । बभ्रजिथ बभ्रष्ट बभ्रज ॥ भ्रजते सकाररेफौ टुत्वा रमाग-
 मोऽनपि वा वाच्यः । ४ । बभ्रजे बभ्रजे भृज्यात् भृज्यात् भ्रशीष्ट-भ्रशीष्ट
 भ्रष्टा-भ्रष्टा भ्रक्ष्यति भ्रक्ष्यति अभ्रक्ष्यत् अभ्रक्ष्यत् अभ्रक्षीत् अभ्रक्षीत् अभ्रष्ट-
 अभ्रष्ट । दिश अतिसर्जने । दिक्षीष्ट अदिक्षत् अदिक्षत । क्षिप क्षेणे । क्षिप्सीष्ट
 अक्षिप्त । कृष् विलेखने । कृशीष्ट कृष्टा कर्षा अकाक्षीत्-अकाक्षीत् । अकृक्षत-
 अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत । मिलसगमने । मिमिले अमेलिष्ट । मुच्छ मोक्षणे ॥
 मुचादेर्मुम् । ५ । मुचादीनां मुमागपो भवति अप्रत्यये परे । मुधति मुधते
 मुमोच मुमुचे मुच्यात् । सिष्यो (प्र० २ सू० २०) अनेन । चो

वृ (वृ० १ प्र० ९ सू० ५२) मुक्षीष्ट मोक्ता २ मोक्षयति मोक्षयते अमोक्षयत्
 अमोक्षयत अमुचत् अमुक्त । लुप्त् छेदने । लुम्पति लुप्सीष्ट अलुपत् । विद
 लाभे । विन्दति अविदिष्ट । अनिन्दयमित्येके । वेत्ता । लिप् उपदेशे । मुच् लुप
 विद् लिप् सिच् कृत् पिग् खिद् एते मुचादय । लिम्पति लिलेप अलिपत्
 अलिपत् ॥ लिपिसिचिहयतीनामात्मनेपदे सेडो वा चाच्यः । ६ ।
 अलिप्त । पिच्छ क्षणे । सिध्यति सिद्येच सिध्यत् सिक्षीष्ट सेक्ता २ संश्रयति
 असिचत् अमिचत् असिक्त ॥ ॥ इति तुदादिपूभयपदिमक्रिया ॥ २० ॥

॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने । कृन्तति चकृते कृत्यात् वातर्तौ
 कतिप्पति अकतिप्पत् अकर्तीत् । लुभ विमोहने । लोभिता लोब्धा अलोभित्
 चृती हिंसाग्रयनयो । चर्तियति चर्त्यति अचर्तित् । विध विधाने । वेधिता
 कुट कौटिल्ये ॥ कुटादेर्ङिगद्धर्जं प्रत्ययो द्विद्धत् । १ । चुकोट चुकुटिय
 कुटिता अकुटीत् । शृट् छेदने । श्रुटयति श्रुटति । ओत्रक्ष् छेदने । ओळा
 इती । प्रहा कृति च (प्र० ३ सू० १२) वृश्वाति । वत्रश्च ववृश्चतुः ववृशु ।
 वमश्चिथ वमश्र वृश्वात् । उदितो वा (प्र० १ सू० ६९) व्रश्चिता-व्रष्टा । स्क्वो-
 रायोश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) व्रश्चिप्यति व्रश्यति अत्रश्चीत् अत्राक्षीत्
 अत्राष्टाम् । वृत्रिज्ञेपे । कृत इर् (प्र० १ सू० १३८) किरति चकार चक-
 रतु क्रीरति करिता । ईटो ग्रहाम् (प्र० १ सू० १३९) करीता करीप्यति करि-
 प्यति अकरीप्यत् अकरिप्यत् अकारीत् ॥ उपात्किरते छेदेर्धेसु हाच्यः ॥ २ ॥
 हिंसायां प्रतेश्च । ३ । उपस्किरति उपचस्कार प्रतस्किरति । गृ निगणे ।
 गिरति ॥ गिरते रस्य वा लः स्वरे वाच्यः । ४ । गिलति । जगार-जगाल
 जगरतु-जगलतु जगह जगलु । अगारीत् अगालीत् । स्मृश् स्पर्शने । स्मृशति
 पस्पर्शी स्पृश्यात् स्पष्टा स्पर्शा स्पर्शयति-स्पर्शयति अस्पृश्यात् अस्पृश्यात् अस्पर्शतीत् ।
 रो वा । अस्पर्शतीत् ॥ कृपादीनां वा सिवेस्तव्य । ५ । तत्पक्षे हशपान्ता-
 त्सम् (प्र० १ सू० ११८) अस्पृश्यात् । प्रच्छ झीप्सायाम् । सप्रसारणम् । पृ-
 च्छति । पप्रच्छ पप्रच्छतु पप्रच्छिथ पप्रच्छ पृच्छवात् प्रष्टा प्रक्षयति अमाक्षीत् ।
 ध्रज विसर्ग । ध्रजति ससर्ज सध्रजतु सध्रजु । ससर्जिथ-ससर्ज स्यात् । रारो
 श्शसे दृशाम् (प्र० १ सू० ११४) छष्टा लक्षयति अक्षाक्षीत् । तुमस्जा शुद्धौ ।
 टु ओ इती । अन्यत्र सो ज (प्र० २० सू० २) मज्जाति ममज मज्जा । मस्जि
 नशोर्क्षसे नुम् (प्र० १ सू० ७) मइक्षयति अमाइक्षीत् अमाइक्ताम् अमाइकु* ।
 पिग् प्रवेशने । वेष्टा अविक्षत् । मृश आमर्षणे । अमाक्षीत् अमाक्षीत् अमृक्षत् ।
 पिच्छ गती । आय (प्र० १ सू० ९९) पिच्छायति विच्छायाभकार विपिच्छ
 पिच्छाय्यात् पिच्छ्यात् पिच्छायिता पिच्छिता अपिच्छायीत् । इपु इच्छायाम् ।
 गमा छ (प्र० १ सू० १०५) इच्छात इच्छेत् इयेष एषिता एष्टा । छुप स्पश ।
 छोसा अटौप्सीत् । लिश गती । लेष्टा अलिशत् । खिद परिघाते । खिदति

कम्पने । धुनाति धुनीते दुघाव अघविष्ट- अधोष्ट । ग्रह उपादाने । ग्रहा कृति
 च (म० ३ सू० १२) गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णीते गृह्णीयात् गृहीत । गृह्णातु
 गृह्णीताद्वा गृह्णीताम् गृह्णन्तु ॥ हस्तादान हौ । ८ । हस्तान्तात्त्रयादेर्गणादान
 प्रत्ययो भवति हौ परे । नामप्रत्ययाभाव । गृह्णाण अगृह्णात् जग्राह जगृहे गृह्यात् ।
 ईदौ ग्रहाम् (म० १ सू० १३९) इत् ई । ग्रहीषीष्ट ग्रहीता २ ग्रहीष्यति
 अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत अग्रहीत् अग्रहीष्ट ॥ इति त्रयादिप्रभयपदिप्रक्रिया ॥ २३ ॥

अथ परस्मैपदिन ॥ पुप् पुष्टौ । पुष्णाति पुष्णीयात् । पुष्णातु पुष्णीतात्
 पुष्णीताम् पुष्णन्तु । पुषाण अपुष्णात् पुषोष पुष्यात् पोषिता पोषिष्यति अपो-
 षिष्यत् अपोषीत् । मुष स्तेये । मुष्णाति मुमोष मुष्यात् मोषिता मोषिष्यति
 अमोषिष्यत् अमोषीत् । शृ दिसाप्याम् । शृणाति शशार शशरसुः शशर । शौर्यात्
 शरिता शरिष्यति अशरिष्यत् अशरीत् । ज्या वयोहानौ । ग्रहादित्वात्सप्तारणम् ।
 जीनाति जीनीयात् । जिष्मौ जिष्यतु जिष्यु । जिष्यिथ-जिष्याथ जीयात्
 प्याता जास्याति अप्यास्यत् अप्यासीत् । शा अवबोधने । जाजनिशो (म० ११
 सू० १) जानाति जज्ञौ ज्ञायात् ज्ञेयात् ज्ञाता भज्ञासीत् । लौ स्नेपणे । लिनाति ॥
 लौलिङोरत्वात् वा । १ । ललौ लिलाय लिष्यतुः लाता-लेता अलासीत्
 अलैषीत् । बन्ध् बन्धने । बभ्राति बबन्ध भन्त्स्यन्ति अभान्सीत् । मन्य विलो-
 हने । मभ्राति । कुप् निष्कर्षे । कुष्णाति कुषाण कुषोष कुष्यात् कोषिता
 अकोषीत् । अश भोजने । अश्राति अश्रीयात् अश्रातु अश्रीतात् अश्रीताम्
 अश्रन्तु । अशान आश अशिता आशीत् ॥ इति त्रयादिषु परस्मैपदि-
 प्रक्रिया ॥ २४ ॥

अयात्मनेपदिन ॥ वृह् संभक्तौ ॥ वृणीते वृणीत वृणीताम् अवृणीत वव्रे-
 षरिषीष्ट-वरीषीष्ट ॥ संयोगादिऋदन्तवृत्रां सिस्वोरात्मनेपदे इङ्गा
 वाच्यः । १ । वृषीष्ट । उ (म० ३ सू० ३) अवरिष्ट-अवरीष्ट अवृत् ।
 इत्यादि ॥ इति त्रयादिप्यात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ २५ ॥ इति त्रयादिषु परस्मैपदि-
 प्रक्रिया ॥ २५ ॥

अथ चुरादय ॥ चुर स्तेये ॥ चुरादेः । १ । चुरादेर्गणात् स्वार्थे लि-
 प्रत्ययो भवति । उपघाया गुण । सधातु (म० १ सू० १००) अपगुणादय ।
 चोरयति चोरयेत् चोरयतु अचोरयत् चोरयाधकार चोरयाम्भूव चोरयामात्
 चोरयाधके । ज्ञेः (म० २ सू० ७) चोर्यात् चोरमिता चोरयिष्यति अचोर-
 यिष्यत् । ज्ञेर्ह् द्विश्र (म० २ सू० ६) अडि लघौ ह्रस्व उपघाया (म० २
 सू० ८) लघोर्दीर्घः । (म० २ सू० ९) अचुचुरत् । चिती सज्ञाने । चेतयति
 चिचिचिचत् । चिति स्मृत्याम् । इदितौ नुम् (म० १ सू० ६३) चिन्तयति

लघोरभावात् दीर्घः । अचिचिन्तत् । चुरादेर्जिञिति केचित् । चिन्तति । पीड
 अग्राहने । पीडयति ॥ भ्राजभासभापदीपजीवमीलपीडां चोपधाया
 ह्रस्वो ङपरं औ । २ । अपीपिहत्-अपिपीडत् । प्रय प्रस्थाने । प्रययति ॥
 स्मृद्दत्वरप्रपन्नदस्त्वस्त्रुदां पूर्वस्यातोऽदङ्परं औ । ३ । इत्वापवादः ।
 अपप्रयत् । पूय प्रक्षेपे ॥ उपधाया ऋषणस्याङि ऋ वा वक्तव्यः । ४ ।
 इतरामपवादः । अपीपृषत् अपपर्यत् । ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥ मित्तां
 ह्रस्व । ५ । मित्तां घातुनां ह्रस्वो भ्रजति औ परे । ह्रपयति । चिञ् चयने ।
 चिञ् ॥ चिम्कुरोर्जाघात्स्य वा । ६ । रातो औ पुक् । ७ । ऋ गतारि-
 त्यस्याऽऽकारस्य न पुगागमो भ्रजति औ परे । चपयति-चययति । अर्च
 पूजायाम् । अर्चयति ॥ स्वरादेः परः । ८ । स्वरादेर्घातो परोऽप्यनोऽदि-
 दन्तः सस्वरो निर्भाति । नदराः सयोगादयो न डि (म० ६ मू० १२) इति
 रेफस्य न द्वितम् । आर्चिचत् । कृत स्रान्दे ॥ धातोरुपधाया ऋकारस्य
 ईकारादेशो घाच्यो जिप्रत्यये परे । ९ । क्रीर्तयति अचिकीर्तत् । गण
 सस्थाने । अकारान्तः । अन्नोपस्य स्थानिरग्रात्र वृद्धिः । गणयति ॥ अद्भो-
 पिनो नाङ्कार्यम् । १० । अजगत् । क्यगणयोर्द्वयार्थं चेति केचित् ।
 अजागत् । क्य वाक्यनबन्धे । क्ययति अचक्यत् अचीक्यत् । ऊन परि-
 हाने । ऊनयति ॥ त्रिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् । ११ ।
 इरादेः परः (मू० ८) । अर्षद् यावने । अर्षयने आर्षयत् । सप्रामह् मुद्धे ।
 असस्रामत् । अन्ध दृष्टमुपवाते । आन्दयत् । अङ्क अङ्ग परे लक्षणे च ।
 आङ्कयत् । ॥ इति चुरादिर्भ्रजया ॥ २६ ॥

न्तस्यगुणो वक्तव्यः । ७ । अर्पयति स्वरदेः पर (प्र० २६ सू० ८) धा-
 र्षिपत् । छा गतिनिवृत्तौ । स्थापयति ॥ तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽ
 ङि परे । ८ । ततो द्वित्वम् । अतिष्ठिपत् ॥ पादेर्युक् । ९ । पाशाग्रसाह्वेज्-
 वेजां युगागमो भवति औ परे । पाययति ॥ पिबतेरङि पूर्वस्यैवारोपधा-
 लोपौ वक्तव्यौ । १० । अपीप्यत् । शो तन्करण । सध्यक्षराणामा (प्र० १
 सू० १२१) शाययति अशीशयत् । छे छेदने । अचीञ्चयत् । पोऽन्तकर्मणि ।
 साययति असीपयत् । ह्येञ् स्पर्धायाम् ॥ ह्यतेरङि सप्रसारण युगभावश्च
 वक्तव्यः । कृतसप्रसारणस्य ह्यतेरङि क्रमाद्गुणवृद्धौ वाच्ये । ११ ।
 अनूहायत् अजूहायत् अजूहायताम् । व्येञ् सवरणे । व्यययति अरिध्ययत् । वेञ्
 तन्तुसताने । वाययति अनाययत् ॥ पातेर्जौ लुग्वक्तव्यः । १२ । युकोऽ-
 पवाद । पालयति अपीपलत् । रभ राभस्ये । रभसो वेगहर्षयोः ॥ रभलभोः
 स्वरे णाद्यपौ घिना लुग्वाच्यः । १३ । रम्भयति अररम्भत् । दुलभ्य
 प्राप्तौ । लम्भयति अललम्भत् ॥ प्रीत्रधूञ्चोर्तुक् । १४ । अनयोर्नुगागमो भ-
 वति औ परे । प्रीञ् तर्पण । प्रीणयति अपिप्रीणत् । धूञ् कम्पने । धूनयति अङ्-
 धुनत् । सिद् ईषद्धसने ॥ स्मयतेरात्यात्व औ वाच्यम् । १५ । त्रिस्मा-
 पयते अस्मिपपत् । आति त्रिम् त्रिस्मापयति अस्मिपपत् ॥ रुहेर्जौ पो वा
 वाच्यः । १६ । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहयति । रोपयति अरुरहत्
 अरुरपत् । शृप् सामर्थ्ये । शृपो रो ल (प्र० २ सू० १९) कल्पयति ॥ उप-
 धाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः । १७ । इरारामपवादः । अची-
 ऋपत् अचकल्पत् । वृत्तु वर्तने । वर्तयति अचीवृत्त्त् अचरवत् । मृजूप् शुद्धौ ।
 मार्जयति अमीमृजत् अममार्जत् ॥ इडादेर्जौ पुक् च । १८ । इहमीजिना-
 मात्व भवति औ परे । हीञ्छीतीन्वीक्षमायीनां युगागमो भवति औ परे । इद् अ-
 ध्ययने । अध्यापयति अध्यापिपत् ॥ अह् परे औ इहो गाह् वा वक्तव्यः
 । १९ । अध्यजीगपत् । दुर्वीञ् द्रव्यप्रिमये । ज्ञापयति अचिरपत् । जिजये ।
 जापयति अजीजपत् । ही लजायाम् । ह्येपयति अजिह्येपत् । व्ली वरणे । व्ले-
 पयति अगिलिपत् । रीद् क्षरणे रेपयति अरीरेपत् । न्यूी दुर्गधे ॥ यवयो-
 चंसे हकारे च लौपो वक्तव्यः । २० । श्रोपयति अचुश्रुपत् । श्मायी विभू-
 नने । एक श्मायीत तमन्य प्रेरयति श्मापयति अचिशमपत् । लीद् श्लेपने ॥
 लीयतेर्त्रांवात्व वा । २१ । विलापयति ॥ लीलौः पुग् वक्तव्यः । २२ ।
 विलेपयति । व्यलीलिपत् व्यलील्पत् ॥ लीलौर्जौ क्रमाद्युद्गुवौ वा । २३ ।
 विलीनयति अलीलिनत् । ला मृदने । लापयति अलील्पत् । लालयति अलील-
 लत् अलीललताम् ॥ न स्तितः । २४ । ऋणोरेतोऽनेकस्वरस्य शासत्याङि उर्त्
 फायि न भवति । दौष्ठ गती । दौषयति अदुदौषत् । दुयायु याच्यायाम् । याचयति
 शययाचत् । शामु अनुशिष्टौ । शासयति अशशासत् । ददिदा दुर्गती । ददिपयति
 अददिपत् अददीपद्वाम् । दुः वृष्टये ॥ दुपेर्जौ वा दीर्घा वक्तव्यः । २५ ।

दूषयति दोषयति अदूषयत् । घट चेष्टायाम् ॥ मित्तां ह्रस्वः । २६ । धातुपाठे
मित इत्येव पठिताना धातूना ह्रस्वो भवति औ परे । घटयति अजीघटत् ।
व्यथ दुःखभयचलनयो । व्यथयति अजीव्यथत् । एत्र पञ्चपञ्चाशतो रूपम् ॥
जनोज्ज्वलसुरश्लोऽमन्ताश्च । २७ । एतेऽपि मितः । जनयति अजीजनत् ।
ज्ज्वल वयोदानौ । ज्वलत् । जरयति अजीजरत् । ज्ज्वल हरणदीप्त्यो । ज्ज्वलयति अ-
जिज्वलत् । रञ्ज रागे ॥ रञ्जेज्जो मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः । २८ ।
रजयति मृगान् अरीरजत् । शम दम उपशमने । शमयति अशीशमत् । दमयति
अदीदमत् ॥ जानातेज्जो वा ह्रस्वः । २९ । ज्ञाऽप्रबोधने । एकः जा-
नति तमन्य प्रेरयतीति ज्ञपयति अजिज्ञपत् ॥ ज्वलज्जालास्नाश्च वा मितः
। ३० । ज्जाल दीप्तौ । ज्जलयति ज्जालयति अजिज्वलत् । ग्लै हर्षक्षये । ग्लप-
यति ग्लापयति अजिग्लपत् । ण्णा शीचे । आदे ण्णः स्र (प्र० १ सू० ६६)
घ्रापयति घ्रापयति असिघ्रापत् । ओस्फायी वृद्धौ ॥ स्फायो चकारः स्यात्
ज्जो परे । ३१ । स्फाययति अपिस्फायत् ॥ भियो ज्जो वा पुगात्वे वाच्ये
। ३२ । भीपयति भापयति भापयति अबीभिपत् अबीभपत् अबीभयत् ॥ व्या-
पारमात्रे त्रिर्वक्तव्यः स च द्वित् । ३३ । हल गृह्णातीति हलयति ॥
इति व्यन्तप्रक्रिया ॥ २७ ॥

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ ॥ इच्छायामात्मनः सः । १ । धातोरिच्छाया-
मर्थे स प्रत्ययो भवति सा चेत्यसम्यन्धिनी द्विश्च । भवितुमिच्छति मुभूषति ।
स धातु (प्र० १ सू० १००) धातुत्वादपृतिवादि । अदे (प्र० १ सू० १४) ॥
धुः से । २ । उक्ष आच वृ तस्मात् धुः । उवर्णान्ताद्वर्णान्ताच्च ग्रहगुहोक्ष से
परे इट् न भवति ॥ नानिडि से । ३ । इट्जिते सप्रत्यये परे गुणो न भवति ।
तृ प्लनतरणयो ॥ नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम् । ४ । क्त
इत् (प्र० १ सू० १३८) तरितुमिच्छति तित्तीर्षति अतित्तीर्षति । हु-
कृञ् धरणे । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥ से दीर्घः । ५ । से परे पूर्वस्य दीर्घो
भवति । चिञ् चयने ॥ चिनोतेः सणादौ कित्त्वं वा वाच्यम् । ६ ।
चिञ्जीपति चिञ्जीपति । जि जये । सपरोक्षयोर्जिणि । (प्र० १ सू० ११३) जे-
तुमिच्छते जिगीषति । यु मिश्रणे । युप्यति । हुपचप् पाके । य से (प्र० २ सू०
३) पक्तुमिच्छति पिपक्षति । पानुमिच्छति पिपासति ॥ गौणः प्रवृत्त्यर्थोऽ-
न्यत्र स्यात् । ७ । प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थे प्रधानीभूत् । अत्र सप्रत्यये तु
वैपरीत्य प्रवृत्त्यर्थे प्रधानीभूत् । तेन काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन
सबन्धो न लिच्छया । मृद् प्राणायामे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पोरु (प्र० ७
सू० ७) पृ पालनपूर्णयो । पुर्षति ॥ वृद् इत्यस्य उर्वाच्यः । ८ । वृद्
धरणे । वरितुमिच्छति वुर्षति ॥ रुदविदमुपग्रहिस्वपिमच्छः सः कि-
द्वाच्यः । ९ । रुदिर अष्टुमिषोचने । रुदिगति । विद् ज्ञाने । विविदिपति ।

मुष स्तेये । मुमुषिषति । ग्रह उपादाने । हो ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) आदिजवानां
 (वृ० १ प्र० ९ सू० ७) षटो. क० से (प्र० १ सू० ११६) पत्वम् । क्षः । गृहीतु-
 मिच्छति जिघृक्षति । सुपुप्सति । प्रच्छ शीप्सायाम् ॥ कृगृधृष्टप्रच्छस्मिङ्-
 ज्ज्वशूडर्तिभ्यःसस्येद् वक्तव्यः । १० । पिष्टिच्छति । करितुमिच्छति
 चिकारिषति । जिगारिषति जिगलिषति दिदरिषति दिधरिषति सिस्मयिषति । स्वरदेः
 परः (प्र० २६ सू० ८) अञ्जिषति अञ्जिषते अरिरिषति । अद भक्षणे ।
 सिसयो. (प्र० ४ सू० ४) इति घसादेशः । सस्तोऽनपि (प्र० १ सू० १५१)
 अनुमिच्छति जिघत्सति ॥ हन्तोऽङोः सो णित् । ११ । हन्तोऽङोर्धात्वोः सो
 णिद्भवति । हन् हिसागत्योः । द्वित्वम् । पूर्वस्य हसादिः शेषः (प्र० १ सू० ५७)
 कुहोशुः (प्र० १ सू० ६४) झपानां जवचपा. । (प्र० १ सू० ३२) यः
 से (प्र० २ सू० ३) ह्नो षे (वृ० १ प्र० ९ सू० ३०) अत उपधाया.
 (प्र० १ सू० ७५) नश्चापदान्ते झसे (वृ० १ प्र० ४ सू० २४) स
 धातु. (प्र० १ सू० १००) अप् (प्र० १ सू० १०) अदे (प्र० १ सू० १४)
 हन्तुमिच्छति जिघांसति ॥ इङ्ः से गम् वाच्यः । १२ । अध्येतुमि-
 च्छति अधिजिगांसते ॥ गमेः से इङ्वाच्यः । १३ । गन्तुमिच्छति जिगमि-
 षति । इस्से । १४ । अपितदाधारभूलभूशक्पद्वपतामिमामामाद्मेद्द्विहसार्थराधां
 स्वरस्य से परे इसादेशो भवति पूर्वस्य च लोपः । दित्सति । धित्सति । स्फोर-
 योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) खसे चपा (वृ० १ प्र० ४ सू० १८)
 रिप्सति लिप्सति शिक्षते पित्सते ॥ पतो वेट् । १५ । पित्सति पिपतिषति ।
 इट्पक्षे इस्पूर्वलोपो न भवतः । मीञ् हिसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपे । मित्सति ।
 माद् माने । मेद् शोधने । मीत्सते । राष् ससिद्धौ । तित्सति ॥ आप्रोतेरीः ।
 । १६ । आप्रोतेराकारस्येकारो भवति से परे पूर्वस्य च लोपः । आप्ल्ठ ध्याती ।
 ईप्सते ॥ अशोरनायो वा । १७ । अशेरिच्छायां सस्थाने वा अनाय प्रत्ययो
 भवति । भशानाषति अशिशिषति ॥ पततनदरिद्राभ्यः से वा इङ्वाच्यः ।
 । १८ । तितनिषति तितसति ॥ तनेः से वा दीर्घः । १९ । तितांसति
 दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति ॥ वेडिस्से दीर्घता च । २० । दम्भित्प्योर्धा-
 र्थोर्गा इट् भवति सप्रत्यये परे । यद्दानेट् तदा किम् । अनयोर्दीम्भित्प्योर्धात्वो-
 सानुस्वारस्य स्वरस्य इस् भवति इकारस्य दीर्घता दम्भेरिकारस्य वा दीर्घता ।
 चकारारपूर्वस्य लोपः । दम्भदम्भने । आत्मनः दम्भितुमिच्छति दिदम्भिषति ।
 द्वित्वम् । इस् । आदिजवानाम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ७) खसे चपा झसानाम्
 (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) स्फोरयोश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) वा
 दीर्घता । धीप्सति-धिप्सति । हाऽरवोधने । इच्छायामाऽमनः स. (प्र० २८ सू०
 १) द्विथ (प्र० १ सू० २८) हृथ. (प्र० १ सू० ३१) पूर्वस्य हसादिः
 शेष. (प्र० १ सू० ५७) यस्से (प्र० २ सू० ३) वा इट् गुणः (प्र० १ सू०
 ११) एअप् (वृ० १ प्र० २ सू० ९) स्वरदीनम् (वृ० १ प्र० २ सू० ४)

भवम् । स घातुः (प्र० १ सू० १००) तिप् । अप् (प्र० १ सू० १०) अदे
(प्र० १ सू० १४) आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति जिज्ञापयिषति । पञ्चे । जि-
ज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । ज्ञेः (प्र० २
सू० ७) स्तोराद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) ङीप्सति । ङप ज्ञानज्ञापनयोः ।
जिज्ञापयिषति । मित्ता ह्रस्वः (प्र० २६ सू० ५) जिज्ञपयिषति ङीप्सति ॥
इति सप्रक्रिया ॥ २ ॥

अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ अतिशये ह्रसादेर्यङ् द्विश्च । १ ।
ह्रसादेरेकस्वराद्घातोर्गतशयेऽयं यङ् प्रत्ययो भवति तस्मिन्सति घातोर्द्धित्वम् ॥
यङि । २ । यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति । सवातुः (प्र०
१ सू० १००) डिच्चादात्मेनेपदम् । अप् (प्र० १ सू० १०) अतिशयेन भव-
तीति बोभूयते बोभूयेन बोभूयताम् अबोभूयत बोभूयांचक्रे बोभूयिषीष्ट बोभूयिता
बोभूयिष्यते अबोभूयिष्यते अबोभूयिष्ट । बोभूयन्ते ॥ अनपि च ह्रसात् । ३ ।
ह्रसादुत्तरस्य यदो लुग्भाति अनपि णिपये ॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधा-
तुके परे तन्नमित्तेसमाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये । ४ । बोभु-
जाचक्रे । मुह वैचिष्ये । मोमुह्यते । लिह आस्वादने । लोलिह्यते । हु दानादनयोः ।
जोह्यते । निद ज्ञाने । वेनिच्यते ॥ आतः । ५ । यङि लुकि च सति पूर्वस्य
अकारस्य आकारो भवति अकिति । पापच्यते । पठ व्यक्त्यायां वाचि । पाप-
च्यते ॥ सूचिसूत्रिमृष्यस्वत्यर्थाभूणोतिभ्यो यङ् वाच्यः । ६ । सोसू-
च्यते सोसूच्यते सोमूच्यते । गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् । स्वरादेः परः (प्र० २६
सू० ८) अट गतौ । यङ्सहितस्य द्वित्वम् । अत्र द्व्य इति स्थिते । पूर्वस्य
ह्रसादिः शेषः (प्र० १ सू० ५७) आतः (प्र० २९ सू० ५) इति पूर्वस्थात्वम्
कुटिल अटतीति अटाच्यते अटाटांचक्रे अटाटिषीष्ट । व्रज गतौ । कुटिल
व्रजतीति वाव्रज्यते । अश् भोजने । अशास्यते । ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णाभूयते ।
नदगः सयोगाद्यो ङिर्न (प्र० ६ सू० १२) गुणोर्तिसयोगाद्योः (प्र० १
सू० १३०) ॥ यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम् । ७ । अरार्थते ॥
लुपसदचरजपजभदहृदशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् । ८ ।
गर्हित लुप्पतीति लोटुप्यते । सासच्यते ॥ जमजपां लुक् । ९ । जमान्तस्य
जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति ।
जप् जम् दहृ दश् भञ्ज् पञ् एते जपादयः । जद्भ्यते बम्भ्रम्यते । अङ्गस्तेऽ-
प्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । ययम्यते । कण शब्दे । चङ्ग्यते ।
तन्तन्त्यते । जप मानसे च । जपतीति जअप्यते । जभ गावृनिनामे । जभतीति
जअभ्यते । दह भस्मीकरणे । दन्द्यते । नो लोपः (प्र० १ सू० ६०) दन्द-
इते । बम्भ्रज्यते । पश्यतीति पम्पश्यते । पञ् बाधनप्रत्यययोः ॥ चरकलोरु-
च्चास्य । १० । अनयोर्षङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो भवति पूर्वोत्तरस्य

अकारस्य उकारः । चञ्चुर्यते । फल निष्पत्तौ । पम्पुल्यते ॥ बलयान्तस्य
 वा लुक् । ११ । मय स्थाल्ये । ममव्यते-मामव्यते । चल कम्पने । चञ्चन्यते-
 चाचल्यते । दयद् दाने । दन्दव्यते-दादव्यते ॥ रीगृहुपधस्य । १२ । ऋ-
 कारोपधस्य धातोर्यडि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति । कित्प्रदाकाराभावः ।
 वृत्तौ मात्राक्षेपे । अतिज्ञेयेन नृत्यति नरीनृत्यते नट ॥ भत्र णत्वाभावो
 वाच्यः । १३ । वृत्तु वर्तने । वरीवृत्यते । ग्रह उपादाने । जरीगृह्यते ॥ ऋत्वतो
 रिग्वाच्यः । १४ । औत्रश्चु छंदने । वरीवृभ्यते । प्रच्छ झीप्सामाम् । परीपृच्छव-
 ते । वृषु सामध्ये । वृषो रो ल । (प्र० १ सू० २०) ऋद् । चरीहृष्यते ॥ च-
 शैर्यडि न सप्रसारणम् । १५ । वागश्यते ॥ पदस्रसुध्वसुध्रसुदशुक-
 स्वञ्चुपतस्कन्दां यडि लुकि च सति पूर्वस्य लुगागमो वाच्यः
 । १६ । पनापद्यते । नो लोपः (प्र० १ सू० ६०) ससु धसु अध पतने ।
 सनीसस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । वधु वधने । धनीच्यते दनीदस्यते
 चनीवस्यते पनीपन्यते चनीस्कथते ॥ ऋत्वोरिः । १७ । ऋकारस्य रिगदेशो
 भवति यडि सति । ततो द्वित्वम् । ये (प्र० १ सू० ९७) चेक्रीयते चेत्रीर्या-
 चक्रे जेहीयते ॥ दादीरिः । १८ । अपिदाधामाडोहाक्पिक्सोस्थानामिजारो
 भवति किति डिति हसे परे । देदीयते देदार्याचक्रे । ये (९७) देधीयते ममी-
 यते जेगीयते जेहीयते पेपायते सेपायते तेटीयते ॥ घ्राभोरी । १९ । अनयो-
 रीजारो भवति यडि सति । जेगीयते देधायते ॥ हन्तोहिलाया घ्री वा
 वाच्यः । २० । जेगीयते । जमजपा नुरू (प्र० २९ सू० ९) ॥ द्विरुक्त-
 स्य हन्तेः कुत्व वाच्यम् । २१ । जघन्यते ॥ चायो यडि को वाच्यः
 । २२ । चायु सतानपालनयो । चेकीयते ॥ कवतेर्यडि चुत्वाभावो
 वाच्यः । २३ । कु शब्दे । चोस्यते ॥ शांडोऽयद् कृति ये वक्तव्यः
 । २४ । शाशयते । डौरु गतौ । डोडौस्यते । सौकृ गतौ । तोत्रास्यते इति
 यद्प्रक्रिया ॥ २९ ॥

चान् ॥ ट्रे । ३ । द्विरुक्तस्य षिति सर्वाधातुके स्रोत्रेऽपि नोपधाया गुणः । मो-
 भुजानि-बोभोनि अबोभुजात् अबोभोर् वायदनि-वायति जाघटीति-जाघटि ॥
 ऋकारान्तानामृदुपधानां च यद्भुक्ति च सति पूर्वस्य रुकारिक्-
 रीक् भागमा यक्तव्याः । ४ । रः (प्र० १ सु० ८६) हुट्त् परणे । च-
 र्चरोति-चारेचरोति चरीचरोति । चर्चति-चरिचर्ति-चरीचर्ति चर्चत-चरिचृत-
 चरीचृत चर्चति-चरिचरोति-चरीचरोति अचर्कारीन्-अचरिचारीत् अचरीचारीत्
 चर्चतीनि-चरिचृतीति-चरीचृतीति । चर्चति चरिचर्ति-चरीचर्ति । अवर्च-
 तान्-अचरिचृतीत्-अचरीचृतीत् ॥ रात्सस्य । ५ । रेकादुत्तरस्य स-
 स्यैव लोपो नान्यस्य । अर्चति-अर्चति-अर्चति । अर्चताम्-अर्चिताम्
 अर्चिताम् । चर्चतीवकार-चरिचर्तीवकार-चरीचर्तीवकार । चर्चति
 चर्चति । मो लोप (प्र० १ सु० ६०) चर्चति-चर्चति । जद्भ्रमीति
 जद्भ्रन्ति । लोपस्त्वनुदात्तताम् (प्र० ४ सू० ७) जद्भ्रत-चर्चति (प्र० १
 सु० १०७) जद्भ्रन्ति । घातुमृगोक्त यद्भुक्ति वेति केचित् । जद्भ्रति जद्भ्र-
 मीति ॥ मो नो धातोः । ६ । घातोर्मकारस्य नकारो भवति श्मे पदान्ते
 घमयोश्च । जद्भ्रन्ति-जद्भ्रन्ति-जद्भ्रन्ति ॥ द्विरुक्तस्य दन्तेः पुत्र्यं घान्यम्
 । ७ । जद्भ्रतीनि-जद्भ्रन्ति-जद्भ्रन्ति । जाहेति-जाहाति जाहीतः जाहति ।
 पूय दाधेत्यादि । दाधेति-दाधाति दत्त-दादति दादेत् दादेयात् अदादत् । पूय
 धेत् । दाधेति-दाधाति दाद्धः दाधति । दाधेयात् अदाधामीत् अदाधात् अदाधत् ।
 धात् । दाधाति घत्त । पिठोरनु दाधेति दादीत् । दादीहि दादायात् अदादासीत् ।
 जहातेः पूर्याय दीधेति केचित् । जहाति ॥ ॥ इति यद्भुक्तिप्रक्रिया ॥ ३० ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ नाम्नी य ई चान्या । नाम्न र्चान्यमर्थे यः
 प्रत्ययो भवति तत्सन्निभेण वाच्यस्य ईकारः । आत्मन पुत्रनिच्यतीति पुत्री-
 यति । पुत्रीयेत् पुत्रीयत् अपुत्रीयत् इत्यादि ॥ यार्त्ता प्रत्यये भोग्यकार-
 योरयाया यक्तव्या । २ । गानिच्यतीति गयति । नागनिच्यतीति नागति ।
 त्रयति मयति । सुमयति । अगमयति । घनीयति ॥ चान्यम् ॥ ३ । पुत्रनि-
 च्यति पुत्रकाम्यति गन्धकार ॥ चकारस्यानपि या लोपो घाच्यः । ४ ।
 गार्गीकार गन्धत् गन्धिना-गौरता । अगर्गीत् अगर्गीत् अगर्गीहाम्-अगर्-
 हाम् अगर्गीयुः अगर्गीयुः । नाग्यात् नागिना-नागिता अनाग्यीत् अनाग्यीत् ॥
 हस्तात्तद्धितस्य लोपो ये । ५ । गार्गीयति चान्यति ॥ हस्ताद्यस्य लोपो
 घातपि । ६ । समिधियत् समिधिल ॥ मान्ताप्ययाभ्यां यो न । ७ ।
 विनिच्यति इदिच्यति ररिच्यति ॥ चरणे च । ८ । नप्तः चरणेऽर्थे यः
 प्रत्यये भवति । चण्ट् चरोतीति चण्टन्ति चमन्ति चण्टन्ति चण्टन्ति ।
 चण्टन् चण्टन् इत्यर्थे ॥ क्षारिलयणयोर्मृगणायां यः मुट् ॥ ९ । क्षि-
 त्

अकारस्य उकारः । चञ्चुर्यते । फल निष्पत्तौ । पम्फुल्यते ॥ बलपान्तस्य वा नुकृ । ११ । मय स्थौल्ये । ममव्यते-मामव्यते । चल कम्पने । चञ्चल्यते-चाचल्यते । दयङ् दाने । दन्दप्यते-दादप्यते ॥ रोगृदुपधस्य । १२ । ऋकारोपधस्य धातोर्षडि सति पूर्वस्य रोगागमो भवति । कित्त्वादाकाराभावात् । नृत्तौ गात्रिक्षेपे । अतिक्षेपेन नृत्यति नरीनृत्यते नट ॥ अत्र णत्वाभावो वाच्यः । १३ । धृत्तु वर्तने । वरीवृत्यते । प्रह उपादाने । जरीगृह्यते ॥ ऋवृत्तौ रिवाच्यः । १४ । ओत्रश्च छेदने । वरीवृध्यते । प्रच्छ ज्ञाप्यायाम् । परीपृच्छयते । कृषू सामर्थ्ये । शृषो रौ ल । (प्र० १ सू० २०) ऋट् । चरीकृष्यते ॥ व-शैर्षडि न संप्रसारणम् । १५ । वाग्दयते ॥ पदस्रंसुध्वंसुध्रंसुदशुक-स्वञ्चुपतस्कन्दां यडि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः । १६ । पनीपद्यते । नो लोपः (प्र० १ सू० ६०) समु ध्वमु अध. पतने । सनीस्रस्यते । दनीध्रस्यते । वनीध्रस्यते । वधु वधने । वनीच्यते दनीदस्यते चनीकस्यते पनीपत्यते चनीस्फद्यते ॥ ऋतोरिः । १७ । ऋकारस्य रिरादेशो भवति यडि सति । ततो द्वित्वम् । यि (प्र० १ सू० ९७) चेक्रीयते चेक्रीर्षा-चक्रे जेहीयते ॥ दादेरिः । १८ । अपिदाधामाडोहारूपिवसोस्थानामिन्तारो भवति किति डिति हसे परे । देदीयते देदीर्षाचक्रे । ये (९७) देधीयते मेमी-यते जेगीयते जेह्मीयते पेपीयते सेपीयते तेठीयते ॥ प्राध्मोरी । १९ । अनयो-रीन्तारो भवति यडि सति । जेध्रीयते देध्रीयते ॥ हन्तेर्हिंसायां प्रा वा वाच्यः । २० । जेध्रीयते । जमजपा नुरू (प्र० २९ सू० ९) ॥ द्विरुक्त-स्य हन्तेः कुत्स वाच्यम् । २१ । जघन्यते ॥ चापो यडि का वाच्यः । २२ । चापु सन्तानपालनयोः । चेक्रीयते ॥ कवतेर्षडि चुत्वाभावो वाच्यः । २३ । कु शब्दे । चोभ्र्यते ॥ शौडोऽयङ् कृति ये वक्तव्यः । २४ । शाशप्यते । शौङ् गतौ । शोडान्यते । शौष्ट् गतौ । शोत्रान्यते इति यत्प्रक्रिया ॥ २९ ॥

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ वान्यत्र लुगनुवर्तते । १ । अन्यत्रेत्यचप्रत्ययसंयोगे प्रितापि वायडो लुग्भवति ॥ लुकि सति पितित्स्मि वा इकारो वक्तव्यः । २ । बोभ्रति बोभोति बोभुतः बोभुर्नात् । यङ्लुगन्त परस्मैपद ह्लादिञ्च द्रष्टव्यम् । ह्लादित्वात्प्रा लुक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम् । बोभुयात् । बोभ्रितु बोभोतु-बोभूतात् बोभूताम् बोभुतु । अबोभ्रितु । अबोभोत् । अबोभूताम् अबोभुतु । बोभ्राचकार बोभ्रयात् बोभ्रिता बोभ्रिष्यति अबोभ्रिष्यत् । दादे पे (प्र० १ सू० ४३) गुणं बाधत्वा नित्यत्वादुक् । अबो-भ्रितु-अबोभोत् अबोभूताम् अबोभुतुः । पापचीति-पापक्ति पापत्त. पापचित । पापच्यात् पापचीनु-पापक्तु । शसाद्धिर्हे (प्र० ४ सू० २) पापमिध अपापचीत् अपापन् पापचाचकार पापच्यात् पापचिता पापचिष्यति अपापचिष्यत् अपाप-

धीत् ॥ द्वे । ३ । द्विरुक्तस्य पिति सावधातुके स्वरेऽपि नोपधाया गुणः । बो-
 भुजीति-बोभोक्ति अबोभुजीत् अबोभोक्त् वापदीति-वापत्ति जाघडोति-जाघटि ॥
 ऋकारान्तानामृदुपधानां च यद्ब्लुकि च सति पूर्वस्य रुक्कुरिक्-
 रीक् आगमा वक्तव्याः । ४ । रः (प्र० १ सु० ८६) हुट्ठ् करणे । च-
 र्वरीति-चरिक्करीति चरीक्करीति । चर्कति-चरिक्कति-चरीक्कति चर्कत-चरिक्कतः
 चरीक्कत चर्कति-चरिक्कति-चरीक्कति अचर्करीत्-अचरिक्करीत् अचरीक्करीत्
 चर्वतीति-चरिक्कतीति-चरीक्कतीति । वर्ति वरिक्कति-वरीक्कति । अवर्त-
 तीत्-अवरिक्कतीत्-अरीक्कतीत् ॥ रात्सस्य । ५ । रेफादुत्तरस्य स-
 स्यैव लोपो नान्यस्य । अर्षत्-अरिक्कत्-अरीक्कत् । अवर्षताम्-अरिक्कताम्
 अवरिक्कताम् । वर्षतीचकार-वरिक्कतीचकार-वरीक्कतीचकार । वनीषति
 वनीषति । नो लोप (प्र० १ सु० ६०) वनीषक्तः वनीषति । जङ्गमीति
 जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्तताम् (प्र० ४ सू० ७) जङ्गत् गर्मां स्वरे (प्र० १
 सु० १०७) जङ्गन्ति । धातुमहणोक्त यद्ब्लुकि वेति केचित् । जङ्गमति जङ्ग-
 मीति ॥ मो नो धातोः । ६ । धातोर्मन्त्रस्य नकारो भवति क्षमे पदान्ते
 वमयोश्च । जङ्गन्मि जङ्गन्व् । जङ्गन्म ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम्
 । ७ । जङ्गनीति-जङ्गन्ति जङ्गत् । जङ्गति । जाहेति-जाहाति जाहीत् । जाहति ।
 एव दाधेत्यादि । दादेति-दादाति दत्त दादति दादेतु दादेयात् अदादात् । एव
 धेत् । दाधेति-दाधाति दाद्धः दाधति । दाधेयात् अदाधासीत् अदाधात् अदाधत् ।
 धात् । दाधाति धत्तः । पितोस्तु दादेति दादीत् । दादीहि दादायान् अदादासीत् ।
 जहाते. पूर्वस्य दीर्घो वेति केचित् । जहाति ॥ ॥ इति यद्ब्लुक्प्रक्रिया ॥ ३० ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ नाम्नो य ई च्यास्या । नाम्न इच्छायामर्थे यः
 प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे चाकारस्य ईकारः । आत्मन पुत्रमिच्छतीति पुत्री-
 यति । पुत्रीयेत् पुत्रीयतु अपुत्रीयत् इत्यादि ॥ याद्वा प्रत्यये भोकारौकार-
 योरवावा वक्तव्यौ । २ । गामिच्छतीति गम्यति । नावमिच्छतीति नाव्यति ।
 त्वघति मघति । युष्मद्यति । अस्मद्यति । घनीयति ॥ काम्यश्च । ३ । पुत्रमि-
 च्छति पुत्रकाम्यति गम्याधकार ॥ यकारस्यानपि वा लोपो वाच्यः । ४ ।
 गरां चकार गम्यात् गम्यिता-गरिता । अगम्यात् अगवीत् अगम्यिताम्-अगमि-
 टाम् अगम्यितुः अगम्यितुः । नाज्यात् नाज्यिता-नायिता अनाज्यात् अनायीत् ॥
 हस्तात्तद्धितस्य लोपो ये । ५ । गमीयति वाच्यति ॥ हस्ताद्यस्य लोपो
 चाऽनपि । ६ । समिधिता समिधिता ॥ भान्ताव्ययाभ्यां यो न । ७ ।
 धिमिच्छति इधिमिच्छति स्वरिच्छति ॥ करणे च । ८ । नाम्नः करणेष्वे यः
 प्रत्ययो भवति । कण्ट् फरोतीति कण्ट्क्यति नमस्यति तपस्यति धिपस्यति ।
 गुरुन् शुश्रूषत् इत्यर्थे ॥ क्षीरलक्षणयोः स्वरिच्छायां यः मुट्च । ९ । क्षीर-

स्यति ल्वणस्यति ॥ शब्दादिभ्यो यङ् । १० । ये (प्र० १ सू० ९७)
 शब्दायते वैरायते फलहायते अभ्रायते मेघायते कष्टायते ॥ ऊष्मबाष्पाभ्या-
 मुद्रमने यङ् वाच्यः । ११ । ऊष्माणमुद्रमति ऊष्मायते बाष्पायते ॥
 जिडित्करणे । १२ । नाप्नो जि. प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च डित् ।
 अकार उभयपदार्थ । घट करोतीति घटयति । अग्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अज-
 घटत् । महान्त करोतीति महयति । अममहत् ॥ जाविष्टवर्कार्यम् ॥ १३ ॥
 पृथ्वादेर. । १४ । पृथ्वादेर्ङ्कारस्य रो भवति औ परे । पृथु करोति प्रथयति
 अदयति द्रढयति । स्थल करोति स्थापयति । अङ्गि लघौ ह्रस्व उपधाया (प्र०
 २ सू० ८) अतिस्थवत् । दवयति अदीदवत् । प्रिय करोति प्राययति । गुह
 करोति गरयति । स्थिर करोति स्थापयति । ऊढि करोतीति ऊढयति । अेरङ्
 द्विश्च (प्र० २ सू० ६) व्यः (प्र० २ सू० ७) स्वरादे परः (प्र० २६ सू०
 ८) अङ्पूर्वस्य ढस्य वा जः । औडिदत् औजिदत् ऊढ करोतीति ऊढयति ॥

वहः कृतक्तौ कृतसप्रसारे होढस्तथोर्धः पुभिना ढिढश्च ॥

ऊढिश्च जिडित्करणे स धातुर्जेरङ् स्वरादेर्देज औजदञ्च ॥ १ ॥

औजदत् ॥ कर्तुर्यङ् । १५ । कर्तुरूपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति ।
 श्येन इय आचरतीति श्येनायते काक । पण्डितायते मूर्ख ॥ यङ्गि सलोपो
 वाच्यः । १६ । पयसस्तु विभापया । १७ । अप्सरायते ओजायते पया-
 यते पयस्यते सुमनायते ॥ नाम्न आचारे क्तिप् वाच्यः । १८ । कृष्ण इय
 आचरति कृष्णति । क्तिपो लोप ॥ आचार उपमानात् । १९ । कर्माधार-
 योरुपमानात् य प्रत्ययो भवति आचारेऽर्थे । अकारस्येकार । पुत्रीयति शिष्य-
 मुपाध्याय । प्रासादीयति कुट्याम् ॥ भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङ् वाच्य
 । २० । अभृशो भृशो भवतीति भृशायते । श्यामायते इत्यादि ॥ अश्ववृषयो-
 र्मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययः सुगागमश्च । २१ । अश्वस्यति वड्या । वृष-
 स्यति गौ ॥ सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ् । २२ । सुख ज्ञापयति सुखायते ।
 इति नामधातुमक्रिया ॥ ३१ ॥

अथात्मनेपदव्यवस्था ॥ निविशादे. । १ । नीत्याद्युपसर्गपूर्वकादिशादेर्धा-
 तोरात्मनेपद भवति । निविशते ॥ विपराभ्यां जेः । २ । विजयते पराजयते ॥
 समो गमादिभ्यः । ३ । समच्छते ॥ गमः परौ स्त्रियौ आत्मनेपदे वा
 कितौ वाच्यौ । ४ । लोपस्त्वनुदात्तनाम् (प्र० ४ सू० ७) समसीष्ट सम-
 सीष्ट । लोपो ह्रस्वाङ्गसे (प्र० २ सू० १५) समगत समगस्त । ऋच्च गतीन्द्रि-
 यप्रलयमूर्तिभाषेषु । समृच्छते । सपृच्छते । स्त्वं शब्दोपतापयो । सस्वरत्तेऽसृष्टीष्ट
 संस्यरिपीष्ट । समिवृते सगृणुते सवित्ते सविदते ॥ वित्तेरन्तो वा हृत् आति
 । ५ । सविदते सविदते सपश्यते गम ऋच्च प्रच्छ स्त्वं ऋश्च विद दृश एते गमा-

दयः ॥ आहो दोनास्यविहरणे । ६ । आहपूर्वाद्ददातेरात्मनेपद भवति सु-
खमसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते । मुख व्याददाति अत्र न । क्रीडोऽनुसंपरि-
भ्यश्च । ७ । अनुसपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपद स्यात् । क्रीड विहारे शब्दे च ।
अनुक्रीडते सक्रीडते परिक्रीडते ॥ शब्दे तु न । ८ । सक्रीडति चक्रम् ॥
समवप्रोप्राविभ्यः स्य' । ९ । एभ्योस्तथेतेरात्मनेपद भवति । सन्तिष्ठते अ-
तिष्ठते प्रतिष्ठते उपातिष्ठते पितिष्ठते ॥ आहो यमहनः । १० । आहपरयोर्-
महनोरात्मनेपद भवति । आयच्छते । आहते । अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्वा -
आपच्छते पाणिम् । आहते शिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति ॥
हन्तेरात्मनेपदे सिः क्तिच्चाच्यः । ११ । नो लोपः (प्र० १ सू० ६०)
आहत् । लोपस्त्वनु (प्र० ४ सू० ७) ॥ हन्तेः स्याशीर्षादचोर्वंधादेश
भवति वा । १२ । आधिष्ठ ॥ उद्भिभ्यां तपः । १३ । उद्भिभ्यां परस्याक-
र्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य वा तपतेरात्मनेपद भवति । उत्तपते पितपते पाणिम् ।
अन्यथा महो नितपत्यर्कः ॥ उद्गश्चरत्स्यगो । १४ । उत्पूर्वाच्चरतेस्यागोऽर्थे
आत्मनेपद भवति । धर्ममुच्चरते त्यजतीत्यर्थः । त्यागे किम् । मन्त्रमुच्चरति ॥
समस्तृतीयापुक्ताच्च । १५ । सपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपद
भवति । अश्वेन सचरते ॥ व्यवपरिभ्यः क्रीडः । १६ । एभ्यः शोणातेरात्म-
नेपद भवति । विक्रीणीते अत्रक्रीणीते परिक्रीणीते ॥ शप उपालम्भे । १७ -
उपालम्भेऽर्थेशपतेरात्मनेपदं भवति । याचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । निप्राय श-
पते । निप्रशरीर स्पृशति शपथं करोतीत्यर्थः । उपालम्भे किम् दुष्ट शपात् । शप
ददातीत्यर्थः । ज्ञाशुस्मृद्दशां सान्तानामात् । १८ । सप्रत्ययान्तानामेवामा-
त्मनेपद भवति । यः सं (प्र० २ सू० ३) जिज्ञासते शुश्रूषते सुस्पृपते दिदक्षते
अनुपसर्गाज्जानातेरात्मगामिनिफले आत्मनेपदं वाच्यम् । १९ ।
गां जानीते ॥ कर्मव्यतिहारोऽन्यत्र हिंसादिरात् । २० । कर्मव्यतिहारोऽर्थे
याच्चे हिंसार्थान्गत्यर्पान्पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे स,
वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परपरमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा
भास्तक्यनुद्भिः । श्रद्धा व्यतिभवते । परस्पर भवतीत्यर्थः । व्यतिस्ते । निवदन्ते
वादिनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिगच्छन्ति व्यतिगच्छन्ति व्यतिपठन्ति व्यतिजल्प-
न्ति व्यतिहसन्ति । इतरेतर परस्पर अन्योन्य वा व्यतिवृणन्ति ॥ भुजो भो-
जने आत्मनेपदं वाच्यम् । २१ । भुङ्क्ते ओदनम् । भुनक्ति महो वृषः ॥
इत्यात्मनेपदव्ययस्थाप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

अय भावकर्मणोर्यकिः प्रक्रिया ॥ यक् चतुर्षु । १ । धातोर्भावे कर्मणिच
यक् प्रत्ययो भवति चतुर्षु पूर्वोक्तेषु परतः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थं ॥ आह
भुधि कर्मणि । २ । अकर्मकेभ्यो भुनि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपद

भवति । ये कर्मनिरपेक्षा क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः भृष्युःशास्त्राद्भृष्यतयः ।
तदुक्तम् ॥

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभ-
यर्जीवितमरणम् ॥ शयनक्रीडारुचिदी-
त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥ १ ॥

भाष्यैकत्वादेकरचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य । भूयते भवता । भूयेत
भूयताम् अभूयत बभूवे ॥ स्वरान्तानां हन्ग्रहदृशां च भावकर्मणोः
सिखतासीस्यपामिट् वा इण्वद्धक्तव्यः । ३ । वाशब्दात्सेटां धातूनां
नित्यमिट् स विकल्पेन गित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इट् स नित्य गित् ।
एव च ह्रस्वशोरनिटोर्णां इट् स च नित्य गित् । ग्रहधातुस्तु सेट् । ततः परो
नित्यमिट् स च वा गित् । गित्वाद्वाद्भिः । भाषिषीष्ट । गित्वाभावे । भाषिषीष्ट
भाषिता-भाषिता भाषिष्यते-भाषिष्यते अभाषिष्यत-अभाषिष्यत ॥ इण् तन्य-
कर्त्तरि । ४ । धातोस्तानि परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भवति । सेरपगादः ।
णोवृद्धत्यर्थः ॥ लोपः । ५ । इण्सयोगे तनो लोपो भवति । अभाषि । अकर्म-
कोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ॥

विहारहारसंहारप्रतिहारप्रहारवत् ॥ २ ॥

धात्वर्थं बोधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते ॥

विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गंगतिस्त्रिधा ॥ ३ ॥

सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्यर्भाव भजे भवता । अन्वभाषिषाताम् अन्वभाषि-
षाताम् अन्वभाषिषत । अन्वभाषिषत ॥ शीङ्गोऽयद् किति ङिति ये
वक्तव्यः । ६ । शय्यते शिष्ये शायिषीष्ट शायिषीष्ट अशायि । अन्वशायि अन्व-
शायिषाताम् अन्वशायिषाताम् अन्वशायिषत-अन्वशायिषत । ये कर्मसापेक्षां
क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । अयकि । घट् । क्रियते देवदत्तेन । त्व दृ खी क्रियसे
रागैः । विरागैः सुप्यह क्रिये । चक्रे कारिषीष्ट-कृषीष्ट कारिता-कर्ता कारिष्यते
करिष्यते अकारिष्यत-अकरिष्यत । अकारि अकारिषाताम् अकृषाताम् अकृ-
षित-अकृषत । चिञ् चयने । चीयते चिच्ये चायिषीष्ट-चेषीष्ट चायिता-चेता
चायिष्यते-चेष्यते अचायिष्यत अचेष्यत । अचायि अचायिषाताम्-अचेषाताम् ।
दादोरिः (प्र० २९ सू० १८) दीयते । ददे ददाते दादरे ॥ भातो युक् । ७ ।
आकारान्ताद्भातोर्धुगागमो भवति ऋति णिति च परे । दायिषीष्ट-दासीष्ट
दायिता-दाता दायिष्यते-दास्यते । अदायि अदायिषाताम् । दाधास्थामित्वम्
अदिषाताम् । धीयते अधायि अधायिषाताम् । अधिषाताम् । स्वीयते अस्थायि ।
स्तूयते तुष्टुवे अस्तापि अस्तापिषाताम्-अस्तोषाताम् हरिहरौ भक्तेन । हन्यते ।

ह्नो भ्रे (वृ० १ प्र० ९ सू० ३०) जन्ने घानिपीष्ट ह्नीष्ट ॥ हन्ते स्याशी-
यांदाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः आति वा । ८ । वधिपीष्ट घानिता-हन्ता
घानिप्यते-हनिप्यते अघानिप्यत-अहनिप्यत अघानि अघानिपाताम् ॥ हन
आत्मनेपदे सिः किद्धाच्यः । ९ । लोपस्त्वनुदात्तताम् (प्र० ४ सू० ७)
अहसायी अघानिप्यत-अहसत अघाधि अघाधियाताम् । ग्रहां द्विति च (प्र० ३
सू० १२) गृह्यते जगृहे ग्राहिपीष्ट ईटो ग्रहाम् (प्र० १ सू० १३९) ग्रहिपीष्ट
ग्राहिता-ग्रहिता ग्राहीप्यते-ग्रहीप्यते अग्राहीप्यत-अग्रहीप्यत अग्राहे अग्राही-
पातां-अग्रहीपाताम् । दृश्यते ददृशे दर्शिपीष्ट-दृशीष्ट दर्शिता-दृष्टा दर्शिप्यते-दृश्यते
अदर्शि अदर्शियाताम्-अदृशाताम् । चुपचव् पाके । पच्यते पेचे पक्षीष्ट पक्ता पश्यते
अपश्यत अपाचि अपक्षताम् ॥ तनेतेनो वा । १ । तनेतेनकारस्य वा
आकारो भवति यकि परे । तापते तन्यते तेने अतानि अनानिपाताम्-अतनि-
पाताम् । भञ्जो आमर्द्दने । नो लोपः (प्र० १ सू० ६०) भन्यते । अफित्पाद्
वभञ्जे भक्षीष्ट भङ्गा भक्ष्यते ॥ भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः । ११ ।
अभञ्जि-अभाजि । शम उपशमे । शम्यते मुनिना । घातोः प्रेरणे (प्र० २७ सू०
१) मितां ह्रस्वः (प्र० २६ सू० ५) ज्ञेः (प्र० २ सू० ७) शम्यते मोहो
हरिणा । शमयांचके ॥ ज्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धि-
र्वाच्या णिदिटि जिलोपश्च । १२ । अशामि अशामि अशामिपाताम्-अशामि-
पाताम् । णिदिदिडभापञ्जे अशमयिपाताम् । गुणोर्तिसयोगाद्योः (प्र० १ सू०
१३०) अर्पते स्पर्षते । यत्कर्म गुणसयोगात्कर्तृत्वेन निगृह्यते स कर्मकर्ता ।
तदुक्तम् ॥

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्धयति ॥

सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तव्यं तद्विदुः ॥ ४ ॥

तत्राप्येतदेतदाहरणम् ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय । १३ ।
कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मङ्गति । ल्यप्ते केदारः स्वयमेव । तु-
ल्ये अलापि अलापिपाताम् । पच्यते ओदनः स्वयमेव । भिदिर् विदारणे । भि-
द्यते काठं स्वयमेव । अभेदि ॥ बुहस्त्रुनमां कर्मकर्तव्यं यगिणौ न । १४ ।
दुग्धे रनुते गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अदुग्ध अश्लोष्ट अन्नापिष्ट-अ-
नस्त ॥ अथ द्विकर्मकाः ॥

दुग्धाच्चपचदण्डरुधिप्रविञ्चित्रशासुजिमयमुषाम् ॥

कर्मयुक् स्यात्कथितं तथा स्यान्नोद्वृष्टवहाम् ॥ ५ ॥

भ्यादयो ज्यन्तनिष्कर्मण्यर्था मुह्यकर्मणि ॥

मत्पयं यान्ति दुग्धादिर्गोणैर्ज्ये तु यथारुचि ॥ ६ ॥

निन्ये विजनमगारे रजनीमगमिमदमयाचि सभोगम् ॥
गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥ ७ ॥

कर्तुरिष्टतम प्रधान कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगर नीयते नागरिकैर्वनेचर ।
भोजन कर्म । भोजन याच्यते यजमानां याचकेन । पृष्ठयते पन्थान पथिकेन
पान्थ । शिष्येणाचार्यस्तत्र पृष्ठयते । वटश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यत (प्र० १
सू० ११) वेत्तभूयते । अनपि च हस्तात् (प्र० २९ सू० ३) पापच्यते तेन ।
पापचिता अपापचि इत्यादि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ ३३ ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ लट पीन पुन्ययोर्लेष्मिध्यमपुरुषैश्चचनान्तता निपा-
त्यते सर्गकाले सर्वेषुपिपय अतीते काले ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दन मुपाण रत्नानि
हरामराङ्गनाः ॥ विगृह्य चक्रे नमुचिद्विपा व-
शां य इत्थमस्वास्थ्यमहनिश दिवः ॥ १ ॥

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या ॥ २ ॥
आह स्म हारीत । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥ वैचित्यापह्नवयोरल्पकालेऽपि
णादिवक्तव्यः । २ । सुतोऽह किल मिललाप । नाह कलिङ्गाअगाम ॥ या-
वत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थं तिवादयः लट् । ३ । पुरा करोति ।
यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥ स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थं लट् । ४ । स्मर-
सिमित्र यदुपकरिष्यसि । उपकुरुथा इत्यर्थः ॥ ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ ३४ ॥

धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा ॥
अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातख्यापनैरलम् ॥ २ ॥
इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सार-
स्वतीप्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

इति द्वितीया वृत्तिः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

निजजनैर्वाधिना निखिलापदो ज्ञातिरि यो
विनिवर्तयति स्मृतः ॥ जलधिजापरिरम्भण-
लालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ॥ ॥ कृत्कर्तरि च । १ । वक्ष्यमा-
णा. प्रत्ययाः कृत्संज्ञास्ते च कर्तरि च भवन्ति । चकाराद्भाष्यकर्मणोरपि ॥
स्वतन्त्रः कर्ता । २ । क्रियार्थां स्वातन्त्र्येण विरक्षितोऽर्थः कर्तास्यात् । शुद्धो
धात्वर्थो भावः । कर्तुरीप्सिततमं कर्म । ३ । कर्तुः क्रियया आतुमिष्टतम
कारक कर्मसज्ञ स्यात् ॥ तथायुक्त चानांप्सितम् । ४ । ईप्सिततम-
दनीप्सितमपि कारक कर्मसज्ञ स्यात् । रिप भुङ्क्ते देवदत्तः । अन्न भुङ्क्ते
देवदत्तः ॥ वृषुणौ । ५ । धातोःस्युणौ प्रत्ययौ भवतः । वृषचय् पाके । पचु
वृ इति म्यिते । घोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५२) पचु वृ इति स्यिते ।
वृत्तद्वितसमासाश्च । प्रातिपदिकसज्ञा इति कोचिवृ । इति नामत्वम् ।
नामसज्ञायां स्याद्विभक्तिर्भवति । स्तुरार् (वृ० १ प्र० ६ सू० ६७) सेरा (वृ०
१ प्र० ६ सू० ६२) पचतीति पक्ता । पकारः पकारः पकारम् पुंलिङ्गे पक्ता ।
प्लिनः (वृ० १ प्र० १४ सू० १४) प्लियां पक्त्री । नपुंसके पक्व पक्वणी पक्व-
णि इत्यादि । वृष्ट् करणे । करोतीति कर्ता । हन् हरणे । हरतीति हर्ता ।
मृद् प्राणत्वान्ते । म्रियते इति मर्ता । मृष्ट् धारणपोषणयोः । विभतीति भर्ता ॥
कृतः । ६ । सेट्धातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्य वसादेरिडागमो भवति । कृत इदं
सूत्रम् सेट्धातुप्रियम् ॥ स्वृसूतिसूयतिधूञ्चरधादीनां इडा वक्तव्यः ॥ ७ ॥
पुञ् प्राणिप्रसवे । मृते वा मृतेऽसौ मोता-सविता । सृ शब्दे । रुग. (वृ० २
प्र० १ सू० ११) वा इट् । स्वरतीति स्वरिता-स्वर्ता । वृञ् स्तुता । स्तौतीति
स्तोता । वृञ् वृद्धा । प्थतेऽसौ एथिता । यु मिश्रणे । यीतीति यथिता । वृ श-
ब्दे । रीतीति रथिता । णु स्तुती । नीतीति नीथिता । भू सनायाम् । भवतीति
भथिता । गुप् रक्षणे ॥ ऊदितो वा । ८ । ऊदितो धातोरिडा भवति । गो-
पायतीति गोपिता-गोपायिता-गोता । रिप् शास्त्रे माद्वान्ये च । सेथिता-सेद्धा ॥
इषुसहृष्टुभरिषरुपामनपि नम्येड्वा भवति । ९ । इषु इच्छायाम् । इ-
चतीति एथिता-एद्धा । लुम् विमोदने । लुम् गाहने । लुम्पनीति लोभिता ।
दृढभाषणे । श्वे जवाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३) तयोर्थः. (वृ० २ प्र० १ सू० ७१)
लुम्पतीति लोभ्या । रिप् बन्धने । रेपतीति वा रिप्यतीति रेथिता । रेष्टा । एष क्रोधे ।
रेपतीति रोथिता । रोष्टा । पृ मरणे । आदेः ष्णः षः (वृ० २ प्र० १ सू० ६६) हो षः
(वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तयोर्थः (वृ० २ प्र० १ सू० ७१) वृभिः वृः । (वृ० १ प्र० ४
सू० ८) डि ढो लोपः (वृ० २ प्र० १ सू० १२०) ॥ सहिवहोरौदवर्ण-
स्य । १० । सहिवहोरौदवर्णस्य ओरारो भवति । सहवेऽसौ सोढा । यद्

घ्रापणे । वहति इति बोद्धा ॥ युवोरनाकौ । ११ । यु वृ इत्येतयोरनक इ-
त्येतादृशौ भवत यथासरयेन । णित्वाद्भ्रि । अत उपधाया । (वृ० २ प्र० १
सू० ३५) पचति वा पाचयतीति पाचकं पाचकीं पाचका देवशब्दप्रत् । प-
ठति वा पाठयतीति पाठक । एष याचते वा याचयतीति याचक । भ्रति वा
भाषयतीति भाषक । लुनाति वा लापयतीति लापक । पुनाति वा पापयतीति
पापकः । श्रुञ् श्रणे । शृणोति वा श्रापयतीति श्रावक । यु मिश्रणे । औ
आर् (वृ० १ प्र० २ सू० १६) यौति वा यावयतीति यावक । वध हिंसा-
याम् । वधतीति वधक । हनो घत् (वृ० २ प्र० २७ सू० ५) हन्ति वा घात-
यतीति घातक । जायते वा जनयतीति जनक । जनिप्रधोर्न वृद्धि (वृ० २
प्र० ४ सू० ११) मित्ता ह्रस्व । (वृ० २ प्र० २६ सू० ५) घटते वा घटयती-
ति घटक ॥ आतो युक् । १२ । आकारान्ताद्वातोयुगागमो भ्रति जिति णि-
ति च परे । हुदाञ् दाने । ददाति वा दत्तेऽसौ दायक । दैप् शोधने । सध्यक्ष-
रणामा (वृ० २ प्र० १ सू० १२१) दायतीति दायक ॥ वुण्स्सयुटौ हित्वा दरि-
द्रातेरनप्यालोपो लुडि वा वक्तव्य । १३ । दरिद्रा दुर्गतौ । दरि-
द्रति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायक । दरिद्रिता । वृत्तिखनिरक्षिभ्यो बुर्नक्तव्य ।
वृती गात्रिक्षेपे । उपधालघो (वृ० २ प्र० १ सू० ५३) राद्यपो द्वि (वृ०
१ प्र० २ सू० ५) नृत्यतीति नर्तक । नदादे (वृ० १ प्र० १४ सू० १८)
नर्तकी । खनक खनकी ॥ रञ्जेर्नलोपो घा । १४ । रञ्जक -रजकः रजनी-
युवोरनाकौ इति तद्धितयुप्रत्ययस्य नेति वक्तव्यम् तेन ऊर्णासु ॥ नाम्युप।
धारकः । १५ । नाम्युपधाद्वातो क प्रत्ययो भवति । ककारो गुणाभाजार्थ ।
क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः । छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति छिद । भिदिर्
विदारणे । भिनत्तीति भिद । दुह प्रपूरणे । द्रवद्रव्यभागानुकूलो व्यापार प्रपू-
रणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुघा ॥ दुह के वा घो वाच्य । १६ ।
तेन कामदुहा । दुह -दुघ । तुद् व्यधने । तुदतीति तुद । विद ज्ञाने । वेतीति
विद । द्विप् अप्रीतौ । द्वेष्टीति द्विप । पुर ऐश्वर्यदीप्त्यो । सुरतीति सुर । शुभ्
शोभायाम् । शोभते तत् शुभ कल्याणम् ॥ जानातेश्च । १७ । जानातेर्धा-
तोरपि क प्रत्ययो भवति । जानातेश्चेति चकारारूगृदृधृप्रीत्रुवामपि क प्रत्ययो
भवति । कृ विक्षेपे ॥ ऋत् इर् । १८ । दीर्घम्कारान्तस्येर् नान्यस्य । किर-
तीति किर । धृञ् धारणे । धरतीति ध्र । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणाति वा प्रीणी-
तेऽसौ प्रिय । नु घातो (वृ० २ प्र० १ सू० ९४) गृ निगरणे । गिरतीति
गिर ॥ स्वरे परे गिरस्य लत्व वा वाच्यम् । १९ । गिले परेऽगि-
लस्य । २० । गिलशब्द विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्य । तिभि गिलतीति
तिभिगिल । अगिल्स्येति किम् । गिलगिल । ऋञ् व्यक्तायां वाचि । नु घातो ।
(वृ० २ प्र० १ सू० ९४) त्रयीतीति त्रयः । अपिशब्दात्कर्तरि ग्रहेरपि क
प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दारा ॥ पचि-

नन्दिग्रहांदर्युणिनि । २१ । पचादेर्नन्दादेर्यहादेश्च अ युणिनि इत्येते
 प्रत्यया भवन्ति ययासस्येन । पचतीति पच । वक्तीति वच । वेत्तीति वेद ।
 वपतीति वप ॥ चरिच्चलिपतिहनिवदीना वा द्विरथ पूर्वस्याऽगाग-
 मश्च । २२ । अप्रत्यये परे । हसादि शेषाभावः । चर गतिभक्षणयो । चरतीति
 चराचर-चर । चल चलने । चलतीति चलाचल-चल । पल पत्तने । पत-
 तीति पतापत-पत । वदतीति वदावद-वद ॥ हन्तेर्घनश्च । २३ । हन्तीति
 घनाघन-हन । चकाराद्धन शब्दे । घनतीति घनाघन-घनः इत्यादि । णद
 अत्यन्ते शब्दे । नदतीति नद । पुङ् गतौ । पुङ्गतेऽसौ पुङ्ग । चरतेऽसौ चर ।
 क्षमुष् सहने । क्षमतेऽसौ क्षम । पचादिषु देवत् नदत् इति टकारानुबन्धत्वादीप ।
 दीव्यतीति देवी । पितु तनुसताने । वेष्ट सेवने । सेवतेऽसौ सेव । सीव्यतीति
 सेव । व्रण क्षते । व्रण रुजि । व्रण शब्दे । व्रगतीति व्रण । अन प्राणने ।
 प्राणित्तीति प्राण । वृशिर् मेक्षणे । पश्यतीति दर्श । छ्ण्ट गतौ । सर्पतीति
 सर्प । भृञ् भरणे । भरते वा भरतीति भर । ह्रभृञ् धारणपोषणयो । धिभति
 वा निभृतेऽसौ भर । सहतेऽसौ सह । पचादिराट्टतिगण । पचादेरप्रत्ययो निरु
 पपदस्यैव ज्ञातव्य ॥ इति पचादि ॥

अथ नन्दादिनिरूप्यते ॥ टुणदि समृद्धौ । इदितो नुम् (वृ० २ प्र० १
 सु० ६३) नन्दति वा नन्दयतीति नन्दन । नन्दतीति नन्दक । रमु क्रीडा-
 याम् । रमतेऽसौ रमण । राम क्रम सहर्ष । वामतीति वामन । रामतीति
 व्रमण । वाष् शब्दे । वासयतीति वासन । मित्ता ह्रस्व (वृ० २ प्र० २६
 सु० ५) गदि ह्रस्व । माद्यतीति वा मदयतीति मदन । हुप वैष्टत्ये ॥ हुप्यजो
 वृत्ति च दीर्घो वक्तव्य । २४ । वृष्यतीति वृषण । राष् साष् ससिद्धौ ।
 राध्यतीति वा राधयतीति राधन साधन । वृषुद् वृद्धौ । वर्धयतीति वर्धन ।
 व शब्दे ॥ रोयुण् । २५ । व शब्द इत्येतस्माद्वातो णु प्रत्ययो भवति । री-
 ति वा रात्रयतीति रात्रण ॥ रुशब्दात् सुरापि वक्तव्यः । २६ । तेन र-
 वण ॥ ऋषारान्ताच्च । २७ । ऋषारान्ताद्युपुगुप्रत्ययो भवति । कगेतीति
 वा कारयतीति कारण कारक । शुभ् शोभने रोचने च । शोभयतीति शोभन ।
 रुच दीप्तौ । रोचयतीति रोचन । विभीषयतीति विभीषण । णश् अदर्शने । चित्तं
 विनाशयतीति चित्तविनाशन । युध्यते इति योधन । एते व्यन्ता । सहतेऽसौ
 सहन । तपतीति तपन । प्लल दीप्तौ । प्ललतीति प्ललन । शम् दम् उप-
 शमे । शाम्यतीति शमन । दाम्यतीति दमन । जल्पतीति जल्पन । छप् प्रीणने लृप्प-
 तीति तर्षण । रमण । हृप् सदर्पे । हृप्यतीति दर्पण । अद् आनन्दने । अदि आह्वाने
 रोदने च । सप् सत्र दति वा सत्र दयतीति सत्रदन । छप् निष्कर्षे । छप् आम-
 र्षणे । सत्रर्षतीति सत्रर्षण । अर्द मर्द अर्दने । अर्द गतौ याचने च । जनान्
 अर्दयतीति जनार्दन । मर्दयतीति मर्दन । घृष सदर्षण । सधर्षतीति सधर्षण ।

पुनातीति पन । पनतेऽसौ पन । पृक्षरणे पृक्ष निवर्हणे सूदी हिंसायाम् । मधु
 मुदयतीति मधुमुदन । लुनातीति लग्न । अत्र णत्व निपात्यते । शत्रून् दाम्य-
 तीति वा दामयतीति शत्रुदमन ॥ इति न-दादि ॥ अथ ग्रहादिरूप्यते ॥ ग्रह
 उपादाने । इनां शौ सौ (वृ० १ प्र० ९ सू० २९) हसेष सेलोप (वृ० १
 ९ प्र० ६ ३६) णिनिप्रत्ययान्ता. सर्वे दण्डवत् । गृह्णातीति ग्राही उत्साही । आस्
 उपवेशने । उदास्तेऽसौ उदासी । दास दाने । उत्पूर्वः उदासी । भास्य दीप्तौ ।
 उद्गास्तेऽसौ उद्गासी । आतो युक् (प्र० १ सू० १२) छो छेदेनोच्छतीति छापी ।
 तिष्ठतीति स्थायी । मत्रि गुप्तभाषणे मत्रि अघारणे । मन्त्रयतीति मन्त्री । मृद
 मर्दने । मर्द आमर्दने । मृदु आर्जये । समर्दति वा समर्दयतीति समर्दी । निस्तौ-
 तीति निस्तावी । निशणोतीति निश्रापी । रक्ष पालने । निरक्षतीति निरक्षी ।
 वस् निवासे । निवसतीति निवासी । टुवप् चीजसन्ताने । निवपतीति निवापी ।
 शो तनूकरणे । निश्यतीति निशायी ॥ नञ्पूर्वभ्यः कृत्तणीयाचृवदिभ्यो
 णिनिश्च । २८ । न करोति वा कुरुतेऽसौ अकारी । इना शौ सौ (वृ० १ प्र०
 ९ सू० २९) न हरतीत्यहारी । णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनापी । न याचतेऽसौ
 अयाची । न वदतीत्यवादी । रध हिंसायाम् । णिानश्चेति चकारादपात्रपरिणिभ्यो
 णिनि । अपराध्यतीत्यपराधी । रुधिरारणे । अवहणद्धीत्यारोधी । परिभरतीति
 परिभात्री । विपूर्ण विचरतीति विचारी । विशेषेण रीतीति विरावी ॥ इति ग्रहा-
 दय ॥ अथ दशादिरूप्यते ॥ दशादेः शः । २९ । दृग् हन् धेद् ध्मा प्रा
 पा दा धा धिद् एभ्य श प्रत्ययो भवति । शकार शिति चतुर्वत्कार्यार्थ ॥
 शिति चतुर्वत् । ३० । शिति प्रत्यये परे तिबादिषु परेषु यत्कार्यमुक्त तद्भव-
 वति । दशादे पश्यति (वृ० २ प्र० १ सू० १२८) अप् । अदे (वृ० २ प्र०
 १ सू० १४) पश्यतीति पश्य । उत्पूर्वः उत् ऊर्ध्वं पश्यतीति उत्पश्य । हन्
 हिंसागत्यो । अप् । अदे (वृ० २ प्र० १ सू० १४) अदादित्वादपो लुक् । अ-
 पित्तादिर्दित् (वृ० २ प्र० १ सू० १२) गर्मा स्थरे । (वृ० २ प्र० १ सू० १०७)
 हनो घ्रे (वृ० १ प्र० ९ सू० ३०) गां हन्तीति गोघ्न । पापघ्न । घेद् पाने
 अप् । अद (१४) धयतीति धय । ध्मा धमादेश । धमतीति धम । उद्धम-
 तीति उद्धम । घ्रा जिघ्रतीति जिघ्र । पा पाने । पिबादेश । पिबतीति पिब ।
 अप् । अदे (१४) हार्दिद्विश्च (वृ० २ प्र० ७ सू० १) दादे (वृ० २
 प्र० ९ सू० १) इत्याकारलोप । ददाति वा दत्तेऽसौ दद । दधाति वा धत्तेऽसौ
 दध । मुचादिर्मुम् (वृ० २ प्र० २० सू० ५) तुदादेर (वृ० २ प्र० २० सू०
 १) त्रिद्व लाम्भे । गा विन्दताति गोविन्द ॥ ज्वलादेर्णः । ३१ । ज्वलादे-
 र्गणात् ण. प्रत्ययो भवति । ज्वलादेणो वेति केचित् । पक्षे पचादित्वाद । ज्वल
 दीप्तौ । ज्वाल ज्वल । तपतीति ताप तप । पथि गतौ । चुरादि । इदित्
 पान्ययतीति वा पान्यतीति पान्य पथ. । अत्र वृद्धवनन्तर नुमागम । ज्वला-
 दिगणपाठसामर्थ्यात् । पत्त्वं गत्यैश्चर्ययो । पततीति पात-पत । कथ पचने ।

क्रेयतीति क्रायः-क्यः । पय गत्याम् । पयतीति पायः-पयः । मय गाहे । मय-
 तीति मायः-मयः । सहतेऽसौ साह-सहः । ॥ इति ज्वलादिः ॥ अयाऽण् ॥
 कायेंऽण् । ३२ । घातो. कर्मणि प्रयुज्यमाने अणु प्रत्ययो भवति । द्रान्या पि-
 बतीति द्विपः । द्वी वारी जायतेऽसौ द्विजः । गृह्दीरैः सह तिष्ठतीति गृहस्थ. ।
 गिरिः । शीद् स्वप्ने ॥ पादैः पिबतीति पादपः । द्रु गतौ । शुच द्रवतीति शूद्रः ॥
 शुचः शूद्रे । ३३ । शुचः शूरादेशो भवति द्वे परे ॥ उरसः सलोपो
 मुम्बा । ३४ । उरस. सकारस्य लोपो भवति डप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमश्च
 वा । उरसा गच्छतीत्युरगः उरद्गः सर्पः ॥ विहायसो विहश्च । ३५ ।
 विहायसशब्दस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्बा डान्ते गमौ । विहायसि
 आकारो गच्छतीति विहागः विहद्गः ॥ भुजस्य च मुम्बा डप्रत्य-
 यान्ते गमौ । ३६ । भुजो वक्रार्थे । भुज वक्र गच्छतीति भुजगः भुजद्गः ।
 विहायसो विहश्चेति चकारात् तरसस्तुरादेशः । मुम्बेति अनुवर्तनीयम् । तरस-
 स्तुरादेशः तुरस्य मुम्बा डान्ते गमौ । तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः-तुरद्गः ॥
 अटौ । ३७ । नास्ति कायें च उपपदे सति अटौ प्रत्ययो भवतः । अस्थि
 हरतीति अस्थिहरः कः श्वा । काचं हरतीति काचहरः कुमारः । धृञ् धारणे ।
 धनुर्धरतीति धनुर्धरः क्षत्रियो वा राजा । चर गतौ । कुरुषु देशेषु चरतीति
 कुरुचर. । ट ईवर्थः । द्वित. (वृ० १ प्र० १४ सू० १४) धी चेत् कुरुचरी
 मरीचरी सेनाचरी भिक्षाचरी दीक्षाचरी । अमृत्ययः सर्पघातुसाधारण. । टप्रत्य-
 यस्तु चरादेशेव भवति । शोरु करोतीति शोरुकरी कन्या । यशः करोतीति
 यशस्करी प्रिया । घ गतौ । पुरः सरतीति पुरःसरः । अमे सरतीति अमेसरः ।
 पार्श्वे शेतेऽसौ पार्श्वशयः । तथैव पृष्ठे शेतेऽसौ पृष्ठशयः । उदराशय. । उत्तानादिषु
 कर्तृषु । उत्तान. शेतेऽसौ उत्तानशयः । स्तम्भे रमतेऽसौ स्तम्भेरमः हस्ती ।
 जप जन्प व्यक्तायां वाचि । कर्णेजप. । ग्रह उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः ।
 लाङ्गलग्रहः पृथिग्रह. अंशुशग्रहः सोमग्रह. घटीग्रह. धनुर्ग्रहः सूत्रग्रहः पुष्पग्रहः
 फलग्रह. कामग्रहः मधुग्रहः । शूर्पः शृञ् । श मुख वा कल्याण करोतीति
 शकरः । शपदः भारग्रहः । अत्र कर्मणि अणपि वक्तव्यः । भारग्रहः श्वेतग्रहः
 इत्यादि ॥ इत्यरि । ३८ । घातोर्नास्ति कायें च सति इ स लि प्ते प्रत्यया
 भवन्ति । खकारः खिति पदस्येति सूत्रस्य विशेषार्थः ॥ खिति पदस्य । ३९ ।
 खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याज्यपरजितस्य मुमागमो भवति । तेन दोषामन्यमहः ।
 आत्मान दोषा मन्यते तद्दोषामन्ये अहः ।

शकुरस्तम्भात्कृत्रः फले रजामलाद्ग्रहो त्वजः ॥

दृतिनायाद्वययातादापः कर्तरि वाच्य इः ॥ १ ॥

वत्सव्रीचोरेव । डुटञ् करणे । शकुरतीति शकुरतिः फः वत्सः ।
 स्तम्भं करोतीति स्तम्भकरिः फ. ग्रीहिः । फले गृह्णातीति फलेग्रहिः वा
 फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः वृभुः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । रजो गृहा-

तोति रजोग्रहिः मलग्रहिः । वृत्ति हरतीति वृत्तिहरिः । नाथहरिः । आप्लव्यासौ ।
देवान् आमोतीति देवापिः वातं आमोतीति वातापिः ॥

करीषकूलसर्वाभ्रात्कपः प्रियवशाद्ददः ॥

ऋतिमेघभपात्कृजः क्षेममद्रप्रियात्तु घा ॥ २ ॥

कप निष्कर्षे । करीष कपतीति करीषकपः । करीष शुष्कगोमपमित्यमरः ।
कूलं कपतीति कूलंकपः । सर्वा कपतीति सर्वाकपः । भ्र्रा कपतीति अभ्र्रकपः ।
खकारो मुमागमार्थः । घद व्यक्ताशां वाचि । प्रिय घदतीति प्रियदः, वशादः ।
ऋति करोतीति ऋतिकरः मेघकरः भयकरः । त्रिकल्पपक्षे काये अण् । क्षेम
करोतीति क्षेमकरः-क्षेमकारः । मद्र कपोतीति मद्रकरः-मद्रकारः । प्रिय करोतीति
प्रियकरः-प्रियकारः ॥

आशिताच्च भुषो भावे करणे च तुराद्भुजात् ॥

विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् प्लवात् ॥३॥

गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भुजो धातोस्तु खिर्भवेत् ॥

आत्मन्कुक्ष्युदेरेभ्यः स्युस्तथा वाच्यमादयः ॥ ४ ॥

आशितेन भूयते इति आशितभयम् । भावे नपुसकता वाच्या । आशितो
भरत्यनेनेति आशितभयः ओदनः । तुर गच्छतीति तुरगमः भुजगमः त्रिहगमः
सुतगमः उरगमः हृदयगमः जनगमः । प्लवेन गच्छतीति प्लवगमः । हुभृञ्
धारणपोषणयोः । आत्मान विभर्तीति आत्मभरिः कुक्षिभरिः उदरभरिः । लुप्त-
त्रिभक्तेश्च पदान्तत्वं विज्ञेयम् । अत पर वाचयमान् कथयति । वाचयमादयो
निपात्याः । वाच यच्छतीति वाचयमः । अत्र अकारो निपात्यते । वृ निदाणे ।
पुर दापयतीति पुरदरः । तप सतापे । द्विप तापयतीति द्विपतपः । परतपः ।
सर्वं सहतेऽसौ सग्सह । विश्व विभर्तीति विश्वभरः । भगं दापयतीति भगदरः ।
तृ प्लवनतरणयोः । रथ तरतीति रथतरः । वृज वरणे । पति वृणोतीति
वा वृणुते सा पतिंरसा । जि जये । धन जयतीति धनजयः । धृञ्
धारणे । वसुनि वा वसु धरति वा धरतेऽसौ वसुधरा । शत्रु सहतेऽसौ श-
त्रुसहः । अरि दाम्पयतीति अरिदमः । शत्रुतपः । एते वाचयमादयः ॥ एजां खश्
। ४० । एजृ कपने । इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति । खकारो मुमागमार्थः ।
शकारः शिति चतुर्वत्कार्यायं । धातोः प्रेरणे (वृ० २ प्र० २७ सू० १)
इति जिः प्रत्ययः । जनान् एजयतीति जनमेजयः ॥

ध्वन्तैर्जेर्मन्यतेमुञ्जकूलास्यपुष्पतो धये ॥

भाडीमुष्टिशुनापाणिकरस्तनात्सनासिकात् ॥ ५ ॥

मनु अवयोषणे । दिरादिर्यः (वृ० २ प्र० १० सू० १) आत्मानं पठितं म-
तते स पठितमन्यः । घेद् पाने । मुञ्जं धयतीति मुञ्जधमः कूलास्यः आरपधयः

पुष्पधयः । ध्माधेटोस्तुलोपपदत्व हेयम् । ध्मा शब्दाऽभिसययोगयोः । नाडी धय-
तीति नाडिधयः नाडिधमः ॥ खशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाच्यः । ४१ ।
मुष्टिधयः मुष्टिधमः गुनिधयः गुनिधमः पाणिधयः पाणिधमः करधयः करधमः
स्तनधयः स्तनधमः । नासिकाधयतीति नासिकधयः नासिकधमः ॥

ध्मा खारीवातघटीतो रुजघर्हो तु कूलतः ॥

अरुर्विधुतिलात्तुद् स्यादसूयोगाद्वाशिस्तापिः ॥ ६ ॥

ललाटतो बह्नाभ्राल्लिह मितमाननखात्पचिः ॥

चातादजिरिराया मद् जहातिः शर्धतस्तथा ॥ ७ ॥

खारी धमतीति खारोधमः । वातधमः घटधमः । रुजो भङ्गे । वह प्रापणे उत्तू-
र्वः । कूलमुद्गजतीति कूलमुद्गजः । कूलमुद्गहतीति कूलमुद्गहः । अरुः क्रि । मर्मस्या-
नम् । अरस्तुदतीति अरस्तुदः । पिप्लुतुदः तिलतुदः । द्यशिशु प्रेक्षणे । न सूर्ये पदयेतीति
असूर्यपदयाः के राजदाराः । उग्रम्पश्यः ललाटतपः । लिह आस्वादाने । वहं ले-
दीति बहंलिहः अभ्रंलिहः । मित पचतीति मितपचः । प्रस्थपचः मानपचः । न-
खपचः । अज गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति वातमजः । मदी गर्भप्रयनयोः । इ-
रया माघतीति इरमदः । ओहार् त्यागे । शर्ध जहतीति शर्धजहा मायाः ॥
इति सप्तप्रत्ययः । स्युट् करणे । धातोः करणेऽर्थे स्युट् प्रत्ययो भवति ॥ अभू-
तवद्भावे । ४२ ॥ आढचसुभगस्यूलपालितनग्नान्धमियेषुकृजः
ख्युट् वाच्यः । ४३ । अनाद्यः आद्यः क्रियतेऽनेनेति आद्यकरण द्युतम् ।
सुभगरकरणम् । स्यूलकरण किं दधि । पालितकरण किं शीतपस्तुसोपनम् । अनम-
नमः क्रियते अनेनेति नमकरण द्युतम् । अन्धकरण किं सूर्यालोकनमसदृशम् ।
अप्रियः प्रियः क्रियते अनेनेति प्रियकरण मध्यम् । दार्पाहो अणु वक्तव्यः ॥
तकारस्य च टः ॥ यदादेशो वक्तव्यः । ४४ । उवम् (वृ० १ प्र० २ सू०
६) दाघ आहन्तीति दार्पाघाटः ॥ चार्पावा । ४५ । चारु आहन्तीति चार्पा-
घाटः-चार्पाघातः कर्मणि ॥ संपूर्वाच्च । ४६ । वर्णान् सहन्तीति वर्णसघातः ॥
जायापत्योऽष्टकृ । ४७ । जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेऽष्टप्रत्ययो भवति लक्षणमिति
कर्त्तरि । जायां हन्तीति जायाघ्नः ना । पिति हन्तीति पतिघ्नी स्त्री ॥ अमनुष्यक-
र्त्तके च । ४८ । जायाघ्नः तिलकालकः कपाले भ्रमरः । पतिघ्नी पादरेखा ॥
पाणिघताडधौ शिल्पिनि निपात्यते । ४९ । राजघ उपसंख्यानम्
। ५० । भजां विण् । ५१ । भजसहजहा कर्त्तरि विण् प्रत्ययो भवति । णकारो
ब्रह्मवर्ष ॥ वे । ५२ । वेत्तरेणे भवति । भज हेमयाम् । अर्थे भजतीति अर्थ-
भाक् । चोः कृः । (वृ० १ प्र० ९ सू० ५२) मुखभाक् दुःखभाक् । सह म-
र्षणे । हो ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) वाससाने (वृ० १ प्र० ९ सू० ८)
सहादेः सादिः (वृ० १ प्र० १६ सू० ४१) इति सूत्रेण त्वरायास्तुरादेशः । त्वरां
शत्रूणां वेग सहतेऽसौ तुरापाह् ॥ सहैः पः साडि । ५३ । सहैः सकारस्य
पकारो भवति साडि सति । तुरासाहो तुरासाहः । वह प्रापणे । भारं वहतीत्या

भार्याद्-भार्याद् भार्याही भार्याहः । भार्याद् भार्याही ॥ चाहो यौ । ५४ ।
 याहो यात्रारस्य औकारादेशो भवति शस्रादी सरे परे । भारीहः । भारीहा भार-
 वाभ्याम् भार्याद्भिः इत्यादि ॥ वृच्छतेविङ् । ५५ । तरं वृच्छतीति तर-
 पाद् । अम्बुनि वहतीति अम्बुपाद् । शस्रादी तु अम्बुहः ॥ अन उः । ५६ ।
 अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उः स्यात् शमाही सरे परे । शालिपाद् शा-
 ल्युहः ॥ शमेरपि विष् वक्तव्यः । ५७ । मो नो धातोः । ५८ ।
 मान्तस्य धातोर्मकारस्य नकारो भवति धातोर्ज्ञेते परे नाम्नश्च स्ते परान्ते च ।
 दाम दम उपशमने । प्रकौषेण साम्यतीति प्रशान् प्रशानौ प्रशानः ॥ अभूत-
 तद्भावे कृभ्यस्तियोगे नाम्नश्चिवः । ५९ । अभूततद्भावेऽपि कृ भू अम्
 इत्येतेषु नाम्नाभिः प्रत्ययो भवति ॥ संपद्यकर्तरीति घक्तव्यम् । ६० ।
 तेन अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चकारभ्यो दीर्घ इति विभक्त्यर्थः वा
 चकारः प्रत्ययभेदापनार्यः । वेः (प्र० १ सू० ५२) ॥ च्यौ दीर्घ ई
 चास्य । ६१ । चो प्रत्यये परे आकारस्य ईकारादेशो भवति अन्यस्य रारस्य
 दीर्घो भवत्यज्यवर्जितस्य । अभियुन मिथुन सपद्यमान तथाकारण इति मिथुनी-
 कारणम् किं वागिमहणम् । च्यन्तत्वादज्यपताम् । अज्यपतादिभित्तुम् (वृ० १
 प्र० १३ सू० २५) असहायः सहायः सपद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायीस्यात् ।
 अकृष्णः कृष्णः यथा सपद्यमानस्तथा करोतीति कृष्णोऽकरोति । हेतुदत्तम् ।
 अज्यपस्य न दीर्घताम् । अरारित रारित यथा सपद्यमानस्तथा स्यादिति
 रारितस्यात् । संपद्यकर्तरी विम् । अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । अलृक्
 क्विप् (वृ० १ प्र० १६ सू० ८४) इति विभक्त्यर्थः ॥ च्यौ सलोपश्च ।
 । ६२ । मनम् महम् रजम् इत्यादीनां सञ्चारस्य लोपो भवति स्त्री प्रत्यये परे ।
 स्त्री नस्त्री मष्टत्पर्यनुसत्तः । उतुक् मनो यस्यास्ती उन्मना । न उन्मनाः
 अनुन्मना । अनुन्मनाः उन्मनाः सपद्यमानस्तथा भाव इति उन्मनीभावः ।
 रिगत्तं मनो यस्यास्ती रिमनाः । न रिमनाः अरिमनाः । अरिमना रिमनाः
 सपद्यमानः तथा भाव इति रिमनीभावः । न रिमते मनो यस्यास्ती अमनाः । न

भूरिदिश । घृतं पिबतीति घृतशीरा । धनदिया मलक्षिया मार्गस्थिया धनधीरा
 मुगीरा दोषहीरा ॥ क्वनिप् क्वचिदन्येभ्योऽपि दृश्यते । ६६ । सुटु
 करोतीति मुकुर्मा । सुटु शृणोतीति मुशर्मा । अन प्राणने । अत्र क्विप् । प्राण-
 तीति भ्राण् मागौ प्रागः । हेमाण् ॥ अनः । ६७ । पदान्ते वर्तमानस्यापि अतो
 नस्य णत्वं स्यात् । अधौ इति विशेषणान्नलोपो न शङ्कनीयः । ह्रस्वस्य पिति
 कृति तुक् । ६८ । ह्रस्वस्य पिति वृति परे तुगागमो भवति । इण् गतौ ।
 प्रातरतीति प्रातरित्वा ॥ वनिपि जमस्याऽऽर्धं वाच्यम् । ६९ । जनी
 प्रादुर्भावे । रिजायतेऽसौ रिजाया । केऽलेभ्योऽपि वनिप् । ओगृ अपनयने ।
 ओगतीति अयाया अयायानौ ॥ इपि वनो नस्य रो वाच्यः । ७० ।
 म्रग ईप् (वृ० १ प्र० १४ सू० ६) ओगति सा अयायरी । पार पश्यतीति
 पारदृश । पार पश्यतीति सा पारदृशरी । केऽलेभ्योऽपि क्वनिप् । पुन् अभिपरे ।
 पूद् प्राणिगर्भप्रिमोचने । सुनोतीति सुनोतीति सुत्वा । तुक् । घेद् पाने । धय-
 तोति धाया । गै शब्दे । गायतीति गीशा । जहातीति हीया । पीवा ॥ क्विप् ।
 । ७१ । उपपदे सति असति च सर्गवतुभ्यः ऋण् प्रत्ययो भवति । ऋणः
 सर्गिणहारित्वाङ्गोपः कपापितौ । वेः (प्र० १ सू० ५२) ह्रस्वस्य पिति कृति
 तुक् (६८) कर्म करोतीति कर्मकृत् । आर्ध चिनोतीति अग्निचित् । देवान्
 स्तौतीति देवस्तुत् । सोम पिबतीति सोमपाः । सर्ग पश्यतीति सर्गदृक् । दिशाम्
 (वृ० १ प्र० १० सू० ११) इति कुत्वम् । दिश आतिसर्जने । दिशतीति
 दिश ॥ क्विप् वचिप्रच्छचायतस्तुकटमुद्जुश्रीणां दीर्घः । संप्रसारणा-
 भावश्च वक्तव्यः । ७२ । वक्ष्यनया सा वाक् वा उच्यते अनया स
 वाक् । प्रच्छ झीप्सायाम् । तत्प्रपूर्ः । तत्प्र पृच्छतीति तत्त्वमाट् । छशपराजादेः
 षः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३) ॥ द्यौः शऊ वाच्यौ किति द्विति झसे
 परेऽनुनासिके ङौ च । ७३ । तेन तत्प्रमाशौ तत्प्रमाशः । एउञ् स्तुतौ ।
 आयत स्तौतीति अयतसूः । पुद् गतौ । कट प्रवतेऽसौ कटप्रः । जु गतौ ।
 जपतेऽसौ जू । सुटु श्रयतीति सुश्रीः । वा सुटु श्रीयस्याऽसौ मुश्रीः । श्रयन्ते
 जना यामिति श्रोः ॥ नद्विवृतिव्यधिवृषिश्चिसहितनिपु क्विबन्तेषु
 पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः । ७४ । णह् बन्धने । आदेः णः
 झः (वृ० २ प्र० १ सू० ६६) नहो षः (वृ० १ प्र० १० सू० १) उप समोपे
 नद्वतीति उपानत् । नितरां वर्ततेऽसौ नीवृत् । व्यध ताडने । प्रहां द्विति च
 (वृ० २ प्र० ३ सू० १२) मर्माण विध्यतीति मर्मावित् । शृष वृथै । प्रकषेण
 वर्षतीति प्रावृट् । रुचि दासौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरुक् ॥ गम्यमूनमूहन्-
 तनादीनां क्विपि जमस्य लोपो वाच्यः कयपि वा । ७५ । तुक् परितः
 तनोतीति परितत् । कट चिर्षतीति कटचिकी । चिर्षतेः क्विप् । यतः
 (वृ० २ प्र० १ सू० १०१) इत्यकारलोपः । दोषाम् (वृ० १ प्र० ९
 सू० ६५) इति पस्य रेफः । तिलोपो दीर्घश्च (वृ० १ प्र० ५ सू० १४) इति

भार्वाद्-भार्वाद् भार्वाही भार्वाहः । भार्वाह भार्वाही ॥ वाहो वा ॥ ५४ ॥
 वाहो वाकारस्य औकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे । भारीह । भारीहा भार-
 वाङ्भ्याम् भार्वाङ्गिः इत्यादि ॥ पृच्छतेविण् ॥ ५५ ॥ तत्त्वं पृच्छतीति तत्प्र-
 माद् । अम्बुनि वहतीति अम्बुवाद् । शसादौ तु अम्बूहः ॥ अन उः ॥ ५६ ॥
 अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उः स्यात् शसादौ स्वरे परे । शालिगद् श-
 ल्यहः ॥ शमेरपि विण् वक्तव्य । ५७ ॥ मो नो धातोः । ५८ ॥
 मान्तस्य धातोर्मकारस्य नकारो भवति धातोर्ज्ञसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।
 शम दम उपशमने । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः ॥ अभूत-
 तद्भाषे कृभ्वस्तिर्योगे नाम्नश्चिवः । ५९ ॥ अभूततद्भाषेऽर्थे कृ भू अस्
 इत्येतेषु नाम्नश्चिवः प्रत्ययो भवति ॥ संपद्यकर्तरीति वक्तव्यम् । ६० ॥
 तेन अगृहे गृहे भरतीति गृहेभरति । चकारश्चौ दीर्घ इति विशेषणार्थः वा
 चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । वेः (प्र० १ सू० ५२) ॥ च्वौ दीर्घ ई
 चास्य । ६१ ॥ चो प्रत्यये परे आकारस्य ईकारादेशो भवति अन्यस्य स्वरस्य
 दीर्घो भरत्यव्ययवर्जितस्य । अमिधुन मिधुन सपद्यमान तपाकरण इति मिधुनी-
 करणम् कि पाणिग्रहणम् । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अव्ययत्वाद्भिभक्तेर्लुक् (वृ० १
 प्र० १३ सू० २५) असहायः सहायः सपद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायीस्यात् ।
 अकृष्णः कृष्णः यथा सपद्यमानस्तथा करोतीति कृष्णीकरोति । हेतुकृतम् ।
 अन्यपस्य न दीर्घत्वम् । अस्वस्ति स्वस्ति यथा सपद्यमानस्तथा स्यादिति
 स्वस्तिस्यात् । सपद्यकर्तरी किम् । अगृहे गृहे भरतीति गृहेभरति । अलुक्
 क्वचित् (वृ० १ प्र० १६ सू० ८४) इति विभक्तेरलुक् ॥ च्वौ सलोपश्च ।
 । ६२ ॥ मनस् महस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य लोपो भरति चो प्रत्यये परे ।
 द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थमनुसरतः । उत्सुक मनो यस्यासौ उन्मना । न उन्मनाः
 अनुन्मनाः । अनुन्मनाः उन्मनाः सपद्यमानस्तथा भाव इति उन्मनीभावः ।
 विगत मनो यस्याऽसौ विमनाः । न विमनाः अविमनाः । अविमना विमनाः
 सपद्यमानः तथा भाव इति विमनीभावः । न विद्यते मनो यस्यासौ अमनाः । न
 अमनाः अनमनाः । अनमनाः अमनाः सपद्यमानस्तथा भाव इति अमनीभावः ।
 तथा सुमनीभावः सुचेतीभावः महीकरोति अरूकरोति चक्षुकरोति ॥ डाच्
 क्वचित्कृतव्यः । ६३ ॥ अभूततद्भाषेऽर्थे क्वचित् डाच् प्रत्ययो भरति ।
 अदुःखं दुःखं सपद्यते तत् करोतीति दुःखाकरोति । तथा भद्राकरोति ॥ आतो
 मनिप्क्वनिप्क्वनिपः । ६४ ॥ प्रादी नाम्नि च प्रयुज्यमाने आकारान्ताद्वा-
 तोर्मनिप् क्वनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भरन्ति । मुहु ददातीति मुदामा ।
 राजन्शब्दाद्गुप् । खसे चपा ज्ञसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) अत्रे
 तिष्ठतीति अश्वर्यामा ॥ स्थामी । ६५ ॥ इश् ईश् ई । दासोमास्या इश्
 इकारो भरति । धागैहाप्पिबतीनां दीर्घ ईकारो भरति तत्प्रादादौ क्विति हसे
 परे न क्वपि क्विपि वा । क्वनिप्प्रत्ययः । मुहु पिबतीति मुपीमा । भूरि ददातीति

भूरिदिवा । घृतं पिबतीति घृतपीया । घनदिवा मलसिवा मार्गसिवा यनधीना
 मुगीरा दोषहीना ॥ क्वनिप् क्वचिदन्येभ्योऽपि दृश्यते । ६६ । सुटु
 करोतीति मृरुर्मा । सुष्टु शृणोतीति सुशर्मा । अन प्राणने । अत्र क्तिप् । प्राण-
 तोति भाण् प्राणौ प्राणः । हेमाण् ॥ अनः । ६७ । पदान्ते वर्तमानस्यापि अतो
 नस्य पत्नं स्यात् । अवी इति विशेषगात्रलोपो न शङ्कनीयः । ह्रस्वस्य पिति
 कृति तुक् । ६८ । ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति । इण् गतौ ।
 प्रातोतीति प्रातरिवा ॥ वनिपि जमस्याऽऽर्धं वाच्यम् । ६९ । जनी
 प्रादुर्भावे । रिजायतेऽसौ रिजाया । केरलेभ्योऽपि वनिप् । ओगृ अपनयने ।
 शोणतोति अयाम् अयामनौ ॥ इपि घनी नस्य रो वाच्यः । ७० ।
 व्रण ईप् (वृ० १ प्र० १४ सू० ६) ओगति सा अयारो । पारं पश्यतीति
 पारदृश्वा । पारं पश्यतीति सा पारदृश्वती । केरलेभ्योऽपि क्वनिप् । पुन्र अभिपये ।
 पूद् प्राणिगर्भनिमोचने । सुनोतीति सुनोतीति सुत्वा । तुक् । घेद् पाने । घय-
 तीति धाया । मै शब्दे । गायतीति गौश । जहातीति हीया । पीया ॥ क्तिप् ।
 । ७१ । उपपदे सति असति च सर्गवातुभ्यः ऋिप् प्रत्ययो भवति । ऋिपः
 सर्गपरिहायाद्योपः कपारितौ । वेः (प्र० १ सू० ५२) ह्रस्वस्य पिति कृति
 तुक् (६८) कर्म करोतीति कर्मट् । आम् चिनोतीति अमिचित् । देनाम्
 स्तीतीति देस्तुत् । सोमं पिबतीति सोमपाः । सर्गं पश्यतीति सर्गदृक् । दिशाम्
 (वृ० १ प्र० १० सू० ११) इति पुलम् । दिश अतिसर्जने । दिशतीति
 दिश् ॥ क्तिप् चचिभच्छायातस्तुकटमुद्जुश्रीणां दीर्घं । संप्रसारणा-
 भावश्च वक्तव्यः । ७२ । वक्तयनया सा वार्क् वा उच्यते अनया स
 वार्क् । प्रच्छ क्षीप्सायाम् । तत्प्रभृः । तत्प्र पृच्छतीति तत्त्वमाट् । छशपराजदः
 वः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३) ॥ लोः शक वाच्यौ किति किति झसे
 परेऽनुनासिके छौ च । ७३ । तेन तत्प्रमाशौ तत्प्रमाशः । पुत्र् स्तुतौ ।
 आपत स्तौतीति अपतस्त्रः । मुद् गतौ । कट प्रवतेऽसौ कटम् । जु गतौ ।
 जरतेऽसौ जूः । मुदु श्रयतीति मुश्रीः । वा मुदु श्रैत्यस्याऽसौ मुश्रीः । श्रयन्ते
 जना यामिति श्रीः ॥ नदिनृतिव्यधिवृषिद्विस्तहितनिपु क्विचन्तेषु
 पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः । ७४ । णद् भन्वने । आदेः प्णः
 छः (वृ० २ प्र० १ सू० ६६) नहो घः (वृ० १ प्र० १० सू० १) उप समोपे
 नद्यतीति उपानत् । नितरां वर्ततेऽसौ नोद्वत् । व्यथ ताडने । मर्हा इति च
 (वृ० २ प्र० ३ सू० १२) मर्माण रिध्यतीति मर्मावित् । वृत् कुशे । मर्कर्वेण
 वर्ततीति मारुट् । दनि दोसौ । नितरां रोचतेऽसौ नोद्वत् ॥ गम्पमूनम्हन्-
 तनादीनां क्विपि जमस्य लोपो वाच्यः कयपि वा । ७५ । तुण् परितः
 तनोतीति परीतत् । कटे चिर्गर्भतीति कटोचिकी । चिर्गर्भतेः क्विप् । यतः
 (वृ० २ प्र० १ सू० १०१) इत्यनारलोपः । दोषाम् (वृ० १ प्र० ९
 सू० ६५) इति षम्य रेफः । रिलोपो दीर्घश्च (वृ० १ प्र० ५ सू० १४) इति

मध्यमरेफस्य लोपः ननु सयोगान्तस्य लोपः । रसे पदान्ते चीत चकारात् ॥
 रास्सस्य । ७६ । रेफादुत्तस्य सस्यैव लोपो भवति नान्यहसस्य । स्त्रीसिर्गः
 (वृ० १ प्र० ६ सू० ४) कटचिकीर्षी कटचिकीर्षः । वह प्रापणे । यर्जा ययरा-
 णाम् (वृ० २ प्र० १ सू० १४९) अनो वहतीति अनद्वात् ॥ क्विबन्ते
 वह्ननसो डान्तादेशो वाच्यः । ७७ । अनद्वाहौ अनद्वाहः । राजृ दीतौ ॥
 क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्याऽनुस्वाराभावो वाच्यः । ७८ ।
 तेन सम्पञ्च राजतेऽसौ सम्राट् । ध्ये चिन्तायाम् । ध्यायतेः क्विपि संप्रसा-
 रणं दीर्घता च वक्तव्या । ७९ । सुदु ध्यायतीति सुधीः ॥ द्युतिगमिजु-
 ह्योतीनां क्विपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम् । ८० । हसादिः शेषाभाः ॥
 द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि संप्रसारणं वाच्यम् । ८१ । द्योततेऽसौ
 दियुत् । गच्छति उत्पत्तिस्थितिलयान् प्राप्नोतीति जगत् । जुहोतेदीर्घश्च जुहोत्य-
 नया सा जुहूः ॥ दृशेष्टस्सकौ चोपमाने कार्ये । ८२ । दृशेर्घातोः सर्वा-
 दिषु टस्सकौ प्रत्ययौ भवतः उपमाने कार्ये साति । चकारात् त्रिषु वक्तव्यः ॥
 आ सर्वादिः । ८३ । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादिः पूर्वस्य टेरात्व भवति । द-
 शिरू प्रेक्षणे । अन्य इव दृश्यतेऽसौ अन्यादृशः । छशनराजादेः षः (वृ० १ प्र०
 १ सू० ४३) षोः कः से (वृ० २ प्र० १ सू० ११६) त्रिवलात् (वृ० १
 प्र० ६ सू० २१) अन्यादृशः अन्यादृक् । स इव दृश्यतेऽसौ तादृशः-तादृक्ष-
 तादृक् । य इव दृश्यतेऽसौ यादृशः-यादृक्षः-यादृक् । एव इव दृश्यतेऽसौ एता-
 दृशः-एतादृक्षः-एतादृक् ॥ किमिदमः कीदृशैर्दृशौ । ८४ । किमृशब्दस्य इद-
 मृशब्दस्य च कीदृश इत्येतादृशौ भवतः टकारादिषु प्रत्ययेषु परेषु । श-
 कार सर्वादृशार्थः । फ इव दृश्यतेऽसौ फीदृशः-फीदृक्षः-फीदृक् । अयमिव द-
 श्यतेऽसौ ईदृशः-ईदृक्षः-ईदृक् । ईदृशीपार्ता । सर्वादित्वाट्टेरात्वम् । भ्रादादिषु द-
 शेष्टकारादयः पूर्वस्य टेदीर्घता च वक्तव्या । भगानिव दृश्यतेऽसौ भवादृशः-भ-
 वादृक्षः-भवादृक् । चकारात् एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानशब्दस्य सो वाच्यः ।
 समान इव दृश्यतेऽसौ सदृशः-सदृक्षः-सदृक् ॥ अदसोऽमू आदेशः । ८५ ।
 अदसृशब्दस्य दगादिषु सत्सु अमृआदेशो भवति किति परे । असारिव दृश्यतेऽ
 सौ अमृदृशः-अमृदृक्षः-अमृदृक्-म् ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युष्यदम्भ-
 दोरेकत्वे त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः । ८६ । त्वमिव दृश्यतेऽसौ
 त्वादृशः-त्वादृक्षः-त्वादृक्-म् । अहमिव दृश्यतेऽसौ मादृशः-मादृक्षः-मादृक्-
 म् । नपतेष्टेस्त्वप्यैः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५५) इत्पत्तारः । युष्पीमः
 दृश्यतेऽसौ युष्पादृशः-युष्पादृक्षः-युष्पादृक् । ययमिव दृश्यतेऽसौ अस्मादृशः-
 अस्मादृक्षः-अस्मादृक् । टकारानुबन्धन्यादीषु । तादृशी यादृशी एतादृशी
 त्वादृशी मादृशी अन्यादृशी युष्पादृशी अस्मादृशी भ्रादादृशी इत्यादि णिनि-
 र्ताते । ८७ । घातोर्लाने काले शीलेषु च णिनिप्रत्ययो भवति ॥ घरणे ङ-
 पपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः ॥ ८८ ॥ इनां शौ सो (वृ० १ प्र० ९ सू० २९) अमिष्टोमेन

इषाज इति वा अग्निष्टोमेन अयाक्षीत् इति अग्निष्टोमेषाजी । वा अग्निष्टोमं यदुं
 शीउ यस्य सः अग्निष्टोमेषाजी । अथाद्भुक्ते इत्येवशीलः अथाद्भुजो ।
 अर्थं भुक्त इत्येवशीलः अर्थभोजी । भुजभोजी । उष्ण भुक्ते इत्येवशीलः वा
 भुक्तवान् इति उष्णभोजी । हनो घत् (वृ० २ प्र० २७ सू० ५) ॥ हन्तेर्नि-
 न्दायां णिनिर्वाच्यः । ८९ । पितरं जघान वा अर्धात् इत्येवशीलः
 पितृघाता । दण्डिन्शब्दरूपेण ज्ञेयम् ॥ कर्तयुपमाने णिनिर्वाच्यः । ९० ।
 अथ इव पततीति अथ्रपाती । मत्त इव करोतीति मत्तकारी । हंस इव गच्छ-
 तीति हंसगामी । ह्यं चेत् हंसगामिनी । ईप् ॥ क्विप् क्वनिप् टा इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥
 घातोर्त्तीते काले शीलेऽर्थे च क्विप् क्वनिप् टा इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥
 क्विप् । ९२ । वृत्र ब्रह्म भ्रूण एतत्पुत्रादेव हन्तेः क्विप् स्यात् । अतीते ण ।
 वृत्र हतगानिति वृत्रहा । ब्रह्मरा । भ्रूणहा । अन्यत्र शत्रुघातात्यत्र णिनिः ।
 शत्रु हन्तीत्येवशीलः शत्रुघाता । मुद्रु करोति स्माऽसौ मुद्रुत् । कर्मवृत्त पापवृत्त
 पुण्यवृत्त शास्त्रवृत्त । सोमं मुनोति स्माऽसौ सोममुत् । अग्निं चिनोति स्माऽसौ
 अग्निचित् । इत्येते क्विबन्ताः । क्वनिप् । युधि सप्तहारे । राजानं युध्यतेस्माऽसौ
 राजयुध्या । राजानं करोतीत्येवशीलः राजवृत्ता । सह युध्यते स्माऽसौ सह-
 युध्या । सहवृत्ता । पुत्रं प्रागिदमसरे । क्वनिप् तुक् । किरणद्गुणभायः । मुनोति
 स्माऽसौ मुतवान् इति मुत्या । स्तुत्या । यजतिस्माऽसौ यज्या । पारमदाक्षीत्
 इति पारदृथा । इत्येते क्वनिबन्ताः । जनीं प्रादुर्भावे ॥ सप्तम्यां जनेर्दः ।
 । ९३ । सप्तम्यां जनेर्घातोर्दः प्रत्ययो भवति अतीते काले । सरसि जायते स्म
 तत् सरसिजं पद्मम् । अलुक् क्वाचित् (वृ० १ प्र० १६ सू० ८४) सरसि
 जातं सरोजम् । सरकारजः प्रजा अजः द्विजः । परितः खाता इति परिखा ।
 प्रकंपय जायते स्मेति प्रजा । सर्गं गतवान् इति सर्गम् । वा सर्गं गच्छति स्माऽसौ
 सर्गम् । गी शब्दे । सामं गीतवान् गायति स्माऽसौ सामम् ॥ इति षट्प्रत्ययान्ताः ॥
 इति यत्रैवप्रक्रिया ॥ १ ॥

॥ अथ निष्ठाप्रक्रिया ॥ क्तक्तवत् । ? । घातोर्त्तीते काले क्तक्तवत्
 प्रत्ययो भवति । भाग्यार्थयोः क्तः । क्तक्तुः कर्तयैव । उक्तापिती । उर्नुमर्थः ।
 प्ना शीचे । ध्यायेत्स्म तत् खातं तया । आगम्येन स्म तत् आगतम् । स्वीयेते
 स्म तत् स्थितं देवदत्तेन । भाग्यैरत्वादेकराज्येन नपुंसकत्वं च । भारे
 नपुंसकान्ताः ॥

अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वयंरूपे च मनोहरे ॥

धातवर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिर्धायते ॥ १ ॥

क्विप्नेस्माऽसौ वृत्तः कट्टनेन । स यं वृत्तवान् । करोति स्माऽसौ वृत्तवान्
 वृत्ता सर्गं वृत्तवान् । विभो नुन् (वृ० १ प्र० ९ सू० ६०) इति नुनागमः ॥
 गतयथाद्यकर्मकाद्या कर्त्तरि क्तः । १० । गन्धर्वादिर्मराद्य कर्त्तरि क्तः प्रत्ययो

भवति चाङ्गकर्मणोरपि । लोपस्तनुदात्तनाम् (वृ० २ प्र० ४ सू० ७) गच्छति स्म इति गत । स्थामी (प्र० १ सू० ६५) तिष्ठति स्म इति स्थिन । कृत (प्र० १ सू० ६) अटति स्म इति अटित । शम दम उपशमे ॥ जमान्तस्य ङ्ङिति झसे दीर्घ । ३ । अमान्तस्य धातोदार्षो भ्रति ङ्ङिति झसे परे क्विपि वा । शम्यति स्म इति शान्त । दाम्यति स्म इति दान्त । टुवम् उद्गिरण । वमति स्म इति वान्त ॥ यस्य क्वचिद्विकल्पेनेट् तस्य निष्ठाया नेट् वाच्य । ४ । अधिशीङ्स्थाऽऽसा कर्म । ५ । अधिपूर्वाणामेपामाधार कर्मसङ्ग स्यात् ॥ श्लिष्शीङ्स्थाभास्त्रिवस्वजनरुहजीर्यतीनासोपसर्गत्वेन सकर्मकाणामपि कर्तरि क्तो वाच्य । ६ । रमामाश्लिष्यात् स्मेति आश्लिष्ट क हरि । हरोरमामाश्लिष्ट । शेषमधिशिष्य इति अधिशायित को विष्णु । शेषमधिशायितो विष्णु । स्वर्गमधितथायित्यधिष्ठित स्वर्गमधिष्ठित उपासाचक्रे इति उपासित भक्तो हरिम् । भक्तो हरिमुपासित । आश्रयतिस्म इति आश्रित । एकादशीमुपोवास इति उपोषित वा हरिदिनमुपोवास इति उपोषित ॥ वसिष्ठुभ्योरिट् । ७ । आभ्या नित्यमिट् स्यात् । घसादे ष (वृ० २ प्र० १ सू० १५०) राममनुजङ्घे इति अनुजातोऽच्युत तमनुजात । वृषमारुरोह इति आरूढ शिव । जृप् वयोहानौ । ऋत इर् (वृ० २ प्र० १ सू० १३८) व्योर्विहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७) जगत् अनुजजार इति अनुजाणाऽच्युत । जगदनुजीणा वासुदेव ॥ ८ । ८ । रेफादुत्तरस्य क्तस्य नो भ्रति । णत्तम् । पक्षे तेन रमाऽऽश्लिष्टा हरिणा इत्यादिज्ञेयम् ॥ क्तो वा सेट् । ९ । उकारोपधान्मृपश्च पर सेट् क्त प्रत्यय किद्वा भ्रति ॥ शीङ्स्विदिमिदि-
 श्विदिधृपपूड क्षेमाथे । १० । एभ्य परौ सेटौ क्तकवत् प्रत्ययौ कितौ न भवत । दिद्युते तत् श्रुतितम् । द्योततेस्म तत् द्यातितम् । प्रकर्षेण दिद्युतेस्माऽसौ प्रद्युतित । प्ररुषेण द्यूत प्राप्त वा प्रद्योततेस्माऽसौ प्रद्योतित । मृष क्षान्ती । सपूर्व सम्यक् ममृषे तत् समृषित-समार्षितम् । उदय प्राप्त उद्यतेस्माऽसौ उदित । रोदन प्राप्त रोदित वा रोदिति स्माऽसौ रोदित रुदित । मुष्यते स्माऽसौ मोषित मुषित । ग्रहां ङ्ङिति च (वृ० २ प्र० ३ सू० १२) गृह्यते स्माऽसौ गृहात । नुच्यते स्म इति नौदित नुदित । वेदित विदित ॥ पूढो वा क्त सेट् । ११ । पूड परस्य क्तप्रत्ययस्येद्वा भ्रति । पूड शोधने । पुषुवेऽसौ पणित पूत । शिष्येऽसौ शयित ॥ कित । १२ । उवगातात् क्रमणां तात् श्विश्रियश्च धातो परस्य नित्प्रत्ययस्य वसादे रिट् न भवात् । बभूवेत्यसौ वा भ्रति स्म इति भूत् । णु स्तुतौ । नीति स्म इति नुत् । वृन् वरणे । वगार इति वृत् । टुआश्रिमतिवृद्धयो । शिश्रायेति श्वित । श्रयते स्म इति श्रित ॥ श्वयते स-
 प्रसारणस्य दीर्घ । १३ । अशिश्रियदिति श्रत् ॥ आदीदित । १४ । आदित ईदितश्च परस्य क्तस्येट् न भवति ॥ औता तक् वर्तमानेऽपि । १५ । औतां धान्तां मतिबुद्धिपूजार्थानां च वर्तमानेऽपि तक् प्रत्ययो भ्रति । अपिशब्दा-

तु भारकर्मणोऽपि ॥ दस्तस्य नो दश्च । १६ । दकारादुत्तरस्य कितस्तस्य
नत्वं भवति । चकारादकारस्य नकारो भवति । त्रिमिदा स्नेहे ॥ आदितः क-
र्मणि निष्ठा कर्तारि च वाच्या । १७ । मिद्यते तत् मित्रं मित्रमत्र तैलेन वतंते ।
भावे कर्तारि चादितः क्तस्येद्वा वाच्यः । १८ । मिदेगुणः । १९ ।
मेद्यतेऽसौ मेदितः मिद्यते तत् मेदितम् । ह्याद् आह्लादने ॥ निष्ठायां ह्रस्वो
वाच्यः । २० । ह्यादतेऽसौ ह्यत्रः । त्रिष्विदा गात्रमक्षरणे ह्यादने च । आयासेन
प्रस्विद्यतेऽसौ प्रस्विन्नः प्रस्वेदितः स्वेदितं तेन । त्रिष्विदा संचूर्णने । स्विद्यतेऽ
सौ स्विग्गः । स्विद्यते तत् स्वेदितं तेन । त्रिष्विदा प्रागल्भ्ये । स्वादिपु । षृष्णी-
तीति धर्षितः-षृष्टः । मन्द्यतेऽसौ मत्तः । मुद्य अयगमने । मुध्यतीति मुद्गः । पुज
अर्चयाम् । पूजतीति पूजितः सः । जीतां तन् वृत्तमानेऽपि इत्यपिशब्दात् शार्च-
च्छार्चशीलादेस्तक् । हा अवबोधने । अर्च पूजयाम् । इषु इच्छयाम् । शील स्वभावे ।
एतेषां तन् भवति । हातः । अर्चितः । इष्यतेऽसौ एषितः । शील्यतेऽसौ शीलितः
क्तस्य च वर्तमाने । २१ । वर्तमानार्थस्य क्तस्य योने षठी स्यात् । तेन
रातां पूजितः । पूज पूजने । अन्यत्र कार्ये क्तः सामान्यः । दस्तस्य नो दश्चेति
चकारान्भेदेनेति वाच्यम् । तेन माद्यतीति मत्तः । मदी हर्षे ॥ अदो जघुः
। २२ । अदो जघुरादेशो भवति पिठ्यायां किति तकारे षो कयापि च उकार उच्चा-
रणार्थः ॥ क्तक्तवत् निष्ठा । २३ । एतौ प्रत्ययौ निष्ठासङ्गौ स्तः । तयोर्धः
(वृ० २ प्र० १ सू० ७१) श्वे जषाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३) अद् भक्षणे ।
अद्यते स्म तत् जघ् क्वि अन्नम् । रः (प्र० २ सू० ७) कृ विदारणे । कृ हिं-
सायाम् । कृ निक्षेपे । ऋत् इत् (वृ० २ प्र० १ सू० १३८) व्योपिहसे (वृ० १
प्र० १० सू० ७) विकीर्यते स्माऽसौ विकीर्णः । जूषू वयोहानौ । पकारः पिद्धि-
दामद् इत्यस्य विशेषणार्थः । जीर्यते स्म तत् जीर्णम् किं शरीरम् । गर्णिते स्म तत्
गीर्णम् । पूरी पूर्ता । पूर्यतेस्माऽसौ पूर्णः ॥ र इति सूत्रं न पिपतैः ॥ २४ ।
पोद् (वृ० २ प्र० ७ सू० ३) पिपतिस्म इति पूर्तः ॥ ल्वाद्योदितः । २५ ।
ल्वादेरोदितश्च घातोः कितस्तो नो भवति । लृच् छेदने लृयते स्माऽसौ लूनः ।
प्या वयोहानौ । प्रहां कित्त च (वृ० २ प्र० ३ सू० १२) जीनातिस्माऽसौ जीनः ।
भुजो कौटिल्ये । चोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५२) भुज्यते स्माऽसौ भुजः । ओ-
हात् त्यागे । स्माभी । इश्च ईश्च ई (प्र० १ सू० ६५) हीयतेस्माऽसौ हीनः । पूह्
दृह् डीह् घीह् रीह् मीह् शीह् लीह् व्रीह् एते नव ओदितः । पूह्पाणिप्रसवे । सूयते
सूनः । दृह् परित्यागे । दृह् दुःखे । दृयतेस्माऽसौ दूनः । डीह् विहायसा गती ॥
डीह् इडभावः । २६ । डीयते स्माऽसौ डीनः । घीह् धारणे । धीह् सामर्थ्ये ।
धीयतेस्माऽसौ धीनः । रीह् क्षरणे । गीह् स्रवणे । रीयतेस्माऽसौ रीणः । मीह्
प्राणवियोगे । मीह् हिसापाम् । मीयतेस्माऽसौ मीनः । दीह् क्षये । दीयतेस्माऽ
सौ दीनः । लीह् आश्लेषणे । लीह् विलपने । लीयतेस्माऽसौ लीनः । व्रीह्
घरणे । व्रीयतेस्माऽसौ व्रीणः । एते ओदितः । ओप्यायी वृद्धौ ॥ प्यायः पी-

दुग् धीजठन्तुसन्ताने । उच्यतेस्म तत् उच्यम् । वह प्रापणे । हो ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्धः (वृ० २ प्र० १ सू० ७१) डि दो लोपो दीर्घश्च (वृ० २ प्र० १ सू० १२०) उच्यतेस्माऽसौ ऊटः भारः । ऊटोऽनहुहापद्भुः । वेञ् तेन्तुसन्ताने । ऊच्यतेस्माऽसौ उक्तः । व्यञ् सगरणे । सनीयतेस्माऽसौ सनीतः । हेञ् स्पर्शायाम् । हेञ् आव्हाणे । हेञ् कौटिल्ये । सप्तसारणम् दीर्घः । आहृयतेस्माऽसौ आहृतः । वद व्यक्तायां वाचि । सप्तसारणम् । उच्यते स्माऽसौ उदितः । वच परिभाषणे । उच्यतेस्माऽसौ उक्तः । वसिभुधोऽिट् (प्र० २ सू० ७ वस् निरासे । उच्यते स्माऽसौ उचितः । घसादे. षः (वृ० १ प्र० १ सू० १५०) क्षुष् सुभुक्षायाम् । क्षुष्यते स्माऽसौ क्षुषितः । जिष्ण्व् शये । सुष्यते स्माऽसौ मुत्तः । ओत्रशू छेदने ॥ वैटो निष्ठायां इट् न । ४१ । स्फोरायोश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) सप्तसारणम् । ल्याघोऽदितः (प्र० २ सू० २४) इति नत्वम् । णत्वम् । चोः कु' (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) प्रवृष्यतेस्माऽसौ प्रवृष्यणः ॥ जनेर्जा निष्ठायाम् । ४२ । जनेर्घातोर्जा आदेशो भवति निष्ठायां परतः । जन जनने । जन्यते स्माऽसौ जातः ॥ रनेराद्य निष्ठायाम् । ४३ । खन खनने । खन्यते स्माऽसौ खातः ॥ पचो वः । ४४ । पचेः परस्य कस्य वो भवति निष्ठायाम् । पच्यते स्माऽसौ वा पाकत्रियया निर्वृत्तः पकः । पचति स्माऽसौ पकवान् ॥ क्षायो मः । ४५ । क्षायः परस्य कस्य मो भवति निष्ठायाम् । क्षे क्षये । सध्यक्षराणाम् (वृ० २ प्र० १ सू० १२१) क्षायतेस्मासौ क्षामः ॥ शुषे. कः । ४६ । शुषे. परस्य कस्य को भवति । शुष् शोषणे । शुष्यते स्माऽसौ शुष्कः ॥ स्फायः स्फोः । ४७ । स्फाय. स्फोरदेशो भवति निष्ठायां परतः । ओस्फायो वृद्धौ । स्फायते स्माऽसौ स्फोतः । धेद् पाने । धीयतेस्म तत् धीतम् । स्थायी (प्र० १ सू० ६५) गै शब्दे । गीयते स्म तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स्म तत् पीतम् । दो अररण्डने । दीयतेस्म तत् दित्तम् । योऽन्तकर्मणि । सीयते स्म तत् सितम् । माद् माने । मीयते स्म तत् मित्तम् । सेटि निष्ठायां जेर्लोपो वाच्यः । ४८ । चौर्यतेस्माऽसौ चौरितः । याच्यते स्माऽसौ याचितः ॥ कृत्वत् निष्ठासज्ञौ ॥ ॥ इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ २ ॥ .

अथ कःस्वादिप्रक्रिया ॥ कःसुकानौ णवेवत् । १ । घातो. कःसुकानौ प्रत्ययो भवतः अतीते काले वाच्ये सति तौ च ण् एत् परस्मैपदात्मनेपदे भवतः । णवादित्वाद्द्वैचने न तु णो णित्वाद्द्वैरित्याशयः । यथा च ण् परस्मैपदे तथा कमु. । मया आत्मनेपदे ए तथा कान. । फकारो गुणप्रतिषेधार्थः । उकारो नु-भियधानार्थः । दुक्कञ् करणे । चकार इति चट्वान् । म्रितो नुम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ६०) हे चरुन् चरुणोसौ चरुणोसः । चरुणासम् चरुणासौ । गतोर्भङ् (वृ० १ प्र० ९ सू० ७१) चरुणः । चरुण । वसां रसे (वृ० १ प्र० ९ सू०

। २७ । व्याप. पी आदेशो भवति निष्ठायाम् । व्यापते स्मासौ पीनः । क्षि क्षये ॥
 क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो वाच्यः । २८ ॥ दीर्घादेव क्षियो निष्ठा-
 यास्तस्य नो वाच्यः । २९ । क्षीयते स्मासौ क्षीण । क्षीणान् । भाव-
 कर्मणोस्तु क्षीयते स्म तत् क्षित तेन । क्षित कामो मया वा कर्ण । यरलघ-
 संयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः । द्रा स्वप्ने । द्रायतेस्मासौ
 द्राण । ग्लै म्ला हर्षक्षये । ग्लायतेस्मासौ ग्लान । म्लान । हि
 गतौ । हीयतेस्मासौ हित । व्रीड् पालने ॥ त्राणाद्या वा । ३१ । त्राणादीना
 नत्व वा निपात्यते । त्रायते स्मासौ त्राण-त्रात । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति
 स्मासौ घ्राण-घ्रात । ह्री लज्जायाम् । हीयते स्मासौ हीत-हीण । नुद्
 प्रेरणे । नुद्यतेस्मासौ नुद्-नुत् । विद् विचारणे विद्यतेस्मासौ विद्-वित्तः ॥

चेति रूपं विद् ज्ञाने विन्दते विद्दिद् विचारणे ॥

विद्यते विद् सत्तायां विद्वल् लाभे च विन्दति ॥ २ ॥

उन्दी ह्येदे । उद्यतेस्मासौ उक्तः उन्तः । वा गतिगन्धनयोः । निर्गतिस्म वा
 निर्गयते स्मासौ निर्गणः-निर्गत । विद् सत्तायाम् । विद्यतेस्मासौ विद्-वित्त ।
 एते त्राणाद्या ज्ञेयाः । सपरिउपपन्न्य परस्य करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे शोभने
 ऽर्थे च वाच्ये सति सुद् प्रत्ययो भवति । ३२ । टिच्चादादी । संस्क्रियते
 स्मासौ सस्कृतः । परिष्क्रियते स्मासौ परिष्कृत । उपस्क्रियते ऽसौ उपस्कृत
 यदा सस्कृतिर्न तदा सस्क्रियतेस्मासौ सकृत । परिष्क्रियतेस्मासौ परिष्कृत
 उपकृत । भावे घञ् । सस्क्रियतेऽसौ सस्कार अलाक्रियतेऽसौ अलकार
 निद् ज्ञाने । विद्यतेस्मासौ विदित ॥ द्दो दन्ति । ३३ । दा इत्यस्य दद्भवति
 किति परे । दीयतेस्मासौ दत्त । ददाति स्म इति दत्तान् । त्रितो नुम् (वृ०
 १ प्र० ९ सू० ६०) ॥ स्वरान्तो वा । ३४ । स्वरान्तस्य दा इत्यस्य वा तो
 भवति किति तकि परे । प्रकरोषण दीयते स्मासौ प्रत्त प्रदत्त । अवदयितेऽना-
 ऽसौ अवदत्त-अवत्त ॥ नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति । ३५ ॥ ददाते-
 स्तो वाच्यः । ३६ । नितरां दीयते स्म तत् नीत्त निदत्तम् । पर्याप्तमन्ताद्वा-
 येन दीयतेस्म तत् परीत्तम् परिदत्तम् ॥ द्धातोर्हिनिष्ठायां वाच्यः । ३७ ।
 धीयतेस्मासौ हितः । दधाति स्मासौ हितान् ॥ जहातेश्चकिति । ३८ ।
 जहातेर्धातो किति प्रत्यये परे हिरादेश स्यात् । तेन पूर्ण हित्वा । हीयतेस्मासौ
 हित । अहासीदिति हितान् ॥ ध्याख्यापृमूर्च्छिमदां क्तस्य नरवाभावो
 वाच्यः । ३९ । धै चिन्तायाम् । ध्यायतेस्मासौ ध्यातः । स्या प्रकथने ।
 ख्यायतेस्मासौ ख्यात । पृ पालने । पूर्यते स्मासौ पूर्त । पोहृ (वृ० २ प्र०
 ७ सू० ७) ख्योर्गिहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७ (मूर्च्छा मोहसमुच्चययोः ॥
 राल्लोपभ्रष्टोः । ४० । रेफादुत्तरयोऽङ्गोर्लोपो भवतिकिति तकारे परे । मूर्च्छर्थ-
 ते स्मासौ मूर्तः । मदी ह्ये । मद्यतेस्म इति मतः । यज देवपूजासगतिकरणदा-
 नेषु । यजेः क्तः । पत्यम् ह्युत्वम् । सप्तसारणम् । इज्यते स्म तत् इष्टम्-इष्टवान् ।

दुग्ं बीजतन्तुसन्ताने । उष्यतेस्म तत् उष्यम् । वह प्रापणे । हो ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तयोर्घः (वृ० २ प्र० १ सू० ७१) डि वो लोपो दीर्घश्च (वृ० २ प्र० १ सू० १२०) उच्यतेस्माऽसौ कङ्कः भारः । ऊढोऽनहुहापहुः । वेञ् तन्तुसन्ताने । ऊच्यतेस्माऽसौ उक्तः । व्यञ् सराणे । सरीपतेस्माऽसौ सरीतः । हेञ् स्पर्शायाम् । हेञ् आऽहाने । हेञ् कर्माट्ये । सप्रसारणम् दीर्घः । आहूयतेस्माऽसौ आहृतः । वद व्यकार्या वाचि । सप्रसारणम् । उच्यते स्माऽसौ उदितः । वथ परिभाषणे । उच्यतेस्माऽसौ उक्तः । यत्तिशुध्योरिट् (प्र० २ सू० ७ वस् निवासे । उष्यते स्माऽसौ उषितः । घसादेः षः (वृ० १ प्र० १ सू० १५०) क्षुध वृभुक्षायाम् । क्षुध्यते स्माऽसौ क्षुधितः । जिष्णु शये । मुष्यते स्माऽसौ मुतः । ओत्रथू छेदने ॥ वेटो निष्ठायां इट् न । ४१ । स्योराघोश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) सप्रसारणम् । ल्याघोदितः (प्र० २ सू० २४) इति नत्वम् । णत्वम् । चोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) प्रवृध्यतेस्माऽसौ प्रवृक्ष्यः ॥ जनेर्जा निष्ठायाम् । ४२ । जनेर्धातोर्जा आदेशो भवति निष्ठायां परतः । जन जनने । जन्यते स्माऽसौ जातः ॥ खनेरात्थ निष्ठायाम् । ४३ । खन खनने । खन्यते स्माऽसौ खातः ॥ पचो वः । ४४ । पचेः परस्य कस्य वो भवति निष्ठायाम् । पच्यते स्माऽसौ वा पाकक्रियया निर्बृतः पकः । पचति स्माऽसौ पकान् ॥ क्षायो मः । ४५ । क्षायः परस्य कस्य मो भवति निष्ठायाम् । क्षे क्षये । सध्यक्षराणाम् (वृ० २ प्र० १ सू० १२१) क्षायतेस्मासौ क्षामः ॥ शुषेः कः । ४६ । शुषिः परस्य कस्य को भवति । शुष् शोषणे । शुष्यते स्माऽसौ शुष्कः ॥ स्फायः स्फाः । ४७ । स्फायः स्फीरादेशो भवति निष्ठायां परतः । ओस्फायो वृद्धौ । स्फायते स्माऽसौ स्फीतः । धेट् पाने । धीयतेस्म तन् धीतम् । स्थामी (प्र० १ सू० ६५) गै शब्दे । गोयते स्म तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स्म तत् पीतम् । दो अखण्डने । दीयतेस्म तत् दि-
तम् । पोऽन्तकर्मणि । सीयते स्म तत् सितम् । माट् माने । मीयते स्म तत् मि-
तम् । सेटि निष्ठायां जेर्लोपो वाच्यः । ४८ । चोर्यतेस्माऽसौ चोरितः ।
याच्यते स्माऽसौ याचितः ॥ कक्तयत्तु निष्ठासंज्ञी ॥ इति निष्ठाधिकार-
प्रक्रिया ॥ २ ॥ .

अथ कस्वादिप्रक्रिया ॥ कसुकानो णञेवत् । १ । धातोः कसुकानो प्र-
त्ययो भवतः अतीते काले वाच्ये सति तौ च ण् एत् परस्मैपदात्मनेपदे भवतः ।
णवादित्वाद्धिर्वचने न तु णो गित्वाद्धित्वाशयः । यथा च ण् परस्मैपदे तथा
कमुः । यथा आत्मनेपदे ए तथा कानः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । उकारो मु-
न्विधानार्थः । हुञ्कारणे । चकार इति चञ्कारम् । भित्तो मुम् (वृ० १
प्र० ९ सू० ६०) हे चञ्चन् चञ्चासौ चञ्चासः । चञ्चासम् चञ्चासौ । वसोर्
उः (वृ० १ प्र० ९ सू० ७१) चञ्चः । चञ्चा । वसो रणे (वृ० १ प्र० ९ सू०

। २७ । प्यायः पी आदेशो भवति निष्ठायाम् । प्यायते स्मासी पीनः । क्षि क्षये ॥
 क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो वाच्यः । २८ ॥ दीर्घादेव क्षियो निष्ठा-
 यास्तस्य नो वाच्यः । २९ । क्षीयते स्माऽसी क्षीणः । क्षीणान् । भाव-
 कर्मणोस्तु क्षीयते स्म तत् क्षित तेन । क्षितः कामो मया वा कर्णः । यरलय-
 संयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः । द्रा स्वप्ने । द्रायनेस्माऽसी
 द्राणः । ग्लै म्ला हर्षक्षये । ग्लायतेस्माऽसी ग्लानः । म्लानः । हि
 गतौ । हीयतेस्माऽसी हितः । ग्रीड् पालने ॥ त्राणाद्या वा । ३१ । त्राणादीर्वा
 नत्व वा निपात्यते । त्रायते स्माऽसी त्राण-त्रातः । प्रा गन्धोपादाने । जिप्रति
 स्माऽसी प्राणः-प्रातः । ह्री लज्जायाम् । ह्रीयते स्माऽसी ह्रीतः-हीणः । नुद्
 प्रेरणे । नुद्यतेस्माऽसी नुन्नः-नुत्तः । विदिर् विचारणे विद्यतेस्मासी विन्नः वित्तः ॥

चेत्ति रूपं धिद् ज्ञाने विन्दते विदिद् विचारणे ॥

विद्यते विद् सत्तायां विद्ल् लाभे च विन्दति ॥ २ ॥

उन्दी ह्लेदे । उद्यतेस्माऽसी उत्तः उन्तः । वा गतिगन्धनयोः । निर्गतिस्म वा
 निर्गयते स्माऽसी निर्गणः-निर्गतः । विद् सत्तायाम् । विद्यतेस्माऽसी विन्नः वित्तः ॥
 एते त्राणाद्या ज्ञेयाः ॥ संपरिउपण्यः परस्य करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे शोभने
 ऽर्थे च वाच्ये सति सुट् प्रत्ययो भवति । ३२ । टित्यादादी । संस्त्रियते
 स्माऽसी संस्कृतः । परित्रियते स्माऽसी परिष्कृतः । उपस्त्रयते ऽसांउपस्कृतः
 यदा संस्कृतिर्न तदा संस्क्रियतेस्माऽसी संस्कृतः । परित्रियतेस्माऽसी परिष्ठृतः
 उपस्कृतः । भावे घञ् । संस्क्रियतेऽसी संस्कारः अलक्रियतेऽसी अलंकारः
 निद् ज्ञाने । विद्यतेस्माऽसी विदितः ॥ दो दत्ति । ३३ । दा इत्यस्य दद्गति
 किति परे । दीयतेस्माऽसी दत्तः । ददाति स्म इति दत्तान् । त्रितो नुम् (४०
 १ प्र० ९ सू० ६०) ॥ स्वरात्तो वा । ३४ । स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो
 भवति किति तकि परे । प्रकृषेण दीयते स्माऽसी प्रत्तः प्रदत्तः । अवदयितेऽरा-
 ऽसी अयदत्तः-अयत्तः ॥ नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति । ३५ ॥ द्दाते-
 स्तो वाच्यः । ३६ । नितरां दीयते स्म तत् नीत्त निदत्तम् । पर्यासमन्ताद्वा-
 वेन दीयतेस्म तत् परीत्तम्-परिदत्तम् ॥ द्धातेर्हिनिष्ठायां वाच्यः । ३७ ।
 धीयतेस्माऽसी हितः । दधाति स्मासी हितान् ॥ जहातेर्श्चकिति । ३८ ।
 जहातेर्धातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् । तेन पूर् हित्वा । हीयतेस्माऽसी
 हितः । अहासीदिति हितान् ॥ ध्याख्यापृमूर्च्छिमदां क्तस्य नत्वाभावो
 वाच्यः । ३९ । धी चिन्तायाम् । ध्यायतेस्माऽसी ध्यातः । स्या प्रकृषणे ।
 छ्यायतेस्माऽसी स्यातः । पू पालने । पूर्यते स्माऽसी पूतः । पोरर् (४० २ प्र०
 ७ सू० ७) व्योर्हिसे (४० १ प्र० १० सू० ७) (मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥
 राह्योपग्लोः । ४० । रेफादुत्तरयोर्द्वौर्लोपो भवति किति तकारे परे । मूर्च्छ-
 ते स्माऽसी मूर्त्तः । मदी हर्षे । मद्यतेस्म इति मत्तः । यज देवपूजासंगतिपरणश-
 नेषु । यजेः क्तः । यजम् हुत्वम् । संयसाणम् । इयते स्म तत् इष्टम्-इष्टान् ।

द्वृष् बीजतन्तुसन्ताने । उष्यतेस्म तत् उष्यत् । वह प्रापगे । हो ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तयोर्धः (वृ० २ प्र० १ सू० ७१) ङि ङो लोपो दीर्घश्च (वृ० २ प्र० १ सू० १२०) उच्यतेस्माऽसौ ऊढः मारः । ऊढोऽनुहापद्गुः । वेञ् तेन्तुसन्ताने । ऋयतेस्माऽसौ उत्त । व्येञ् सप्रणगे । सग्यतेस्माऽसौ सर्गातः । हेञ् स्पर्धायाम् । हेञ् आब्दाने । हेञ् कर्णिक्ये । सप्रसारणम् दीर्घः । आहृयतेस्माऽसौ आहृतः । वद व्यक्तायां वाचि । सप्रसारणम् । उच्यते स्माऽसौ उदितः । वच परिभाषणे । उच्यतेस्माऽसौ उक्तः । वसिष्ठुध्योरिट् (प्र० २ सू० ७ वस् निगसे । उष्यते स्माऽसौ ऋषितः । घसादे. फः (वृ० १ प्र० १ सू० १५०) क्षुच वृमुक्षायाम् । क्षुच्यते स्माऽसौ क्षुधितः । त्रिष्णप् शये । मुष्यते स्माऽसौ मुतः । ओत्रश्च छेदने ॥ वेटो निष्ठायां इट् न । ४१ । स्फोराचोश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) सप्रसारणम् । त्याचोदितः (प्र० २ सू० २४) इति नत्वम् । णत्वम् । चोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) प्रवृष्यतेस्माऽसौ प्रवृक्कणः ॥ जनेर्जा निष्ठायाम् । ४२ । जनेर्धातोर्जा आदेशो भजति निष्ठायाम् परतः । जन जनने । जन्यते स्माऽसौ जातः ॥ खनेरात्त्व निष्ठायाम् । ४३ । खन खनने । खन्यते स्माऽसौ खातः ॥ पचो वः । ४४ । पचेः परस्य कस्य वो भजति निष्ठायाम् । पच्यते स्माऽसौ वा पारुत्रियया निर्धृतः पक्कः । पचति स्माऽसौ पक्कान् ॥ क्षायो मः । ४५ । क्षायः परस्य कस्य मो भजति निष्ठायाम् । क्षे क्षये । सन्धक्षराणाम् (वृ० २ प्र० १ सू० १२१) क्षायतेस्माऽसौ क्षामः ॥ शृषेः कः । ४६ । शृषे. परस्य कस्य को भजति । शृष् शोषणे । शृष्यते स्माऽसौ शृष्कः ॥ स्फाय. स्फाीः । ४७ । स्फाय. स्फोरदिशो भजति निष्ठायाम् परत । ओस्फायो वृद्धी । स्फायते स्माऽसौ स्फातः । धेट् पाने । धीयतेस्म तत् धीतम् । स्यामी (प्र० १ सू० ६५) गै शब्दे । गीयते स्म तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स्म तत् पीतम् । दो अग्रण्डने । दीयतेस्म तत् दितम् । पोऽन्तरुर्मणि । सीयते स्म तत् सितम् । माट् माने । मीयते स्म तत् मितम् । सेटि निष्ठायां जेलोपो वाच्यः । ४८ । चोर्षनेस्माऽसौ चोरितः । याच्यते स्माऽसौ याचितः ॥ क्तकत्त् निष्ठासदी ॥ ॥ इति निष्ठाधिशा-
रप्रक्रिया ॥ २ ॥

अथ कस्वादिप्रक्रिया ॥ कसुकानो णवेचत् । १ । धातोः कसुकानो प्र-
त्ययौ भजतः अतीते काले वाच्ये सति सौ च णप् एत्त् परस्मैपदात्मनेपदे भजतः ।
णवादित्वाद्द्विर्चने न तु णपो णित्वाद्द्विर्लियाशयः । यथा च णप् परस्मैपदे तथा
कमु. । यथा आत्मनेपदे ए तथा कान. । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । उकारो नु-
न्विधानार्थः । डुकृञ् कण्णे । चकार इति चकृवान् । मितो नुम् (वृ० १
प्र० ९ सू० ६०) हे चकृञ् चकृगांसौ चकृवांस. । चकृवांसम् चकृगांसौ । उसोरि
ट्ः (वृ० १ प्र० ९ सू० ७१) चकृपः । चकृपा । वसां रसे (वृ० १ प्र० ९ सू०

४) चक्रवद्भ्याम् चक्रवद्भिः इत्यादि । चक्रे इति चत्राण । खोलिङ्गे चक्रुषी । नपुंसके चक्रुवः चक्रुषी चक्रुवसि । भिदिर्विदारणे । विभेद इति विभिदान् विभिदांसौ विभिदांस । विभिदांसम् । विभिदांसौ । वसोर्वे उः (वृ० १ प्र० ९ सू० ७१) विभितुषः । विभितुषा । वसा रसे (वृ० १ प्र० ९ सू० ४) विभिद्भ्याम् विभिद्भिः इत्यादि । विभिदे इति विभिदानः । भञ्जो आमर्दने । बभञ्ज इति बभञ्जान् । बभञ्जे इति बभञ्जानः । जागृ निद्राक्षये । जजागार इति जजागृवान् जजागर्मान् इत्यापि भवति ॥ जागर्तः किति गुणो वक्तव्यः । २ । तेन जजागृषः ॥ कृतद्वित्रवानामेकस्वराणामाबन्तानां च घसेरेव क्सोरिङ्गाच्यो नान्येषाम् । ३ । बभूव इति बभूवान् । ऋ गती । आर इति आरिगान् । पपी इति पपिगान् । अद भक्षणे । आद इति अदिगान् । तस्थौ इति तस्थिगान् । बभौ इति बभिगान् । ययौ इति ययिगान् । या प्रापणे । दरिद्रातेरनपि नित्यालोपित्त्वेनेद् । दरिद्रौ इति दरिद्रिगान् ॥ वृणुस्वयुटौ द्वित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो वाच्यो लुङि वा । ४ । दक्षष्टिप । डुदाञ् दाने । ददौ इति ददिगान् ददुषः । घस्त्व अदने । जघास इति जक्षिगान् । कुहो-शुः (वृ० २ प्र० १ सू० ६४) झपानां जवचपाः (वृ० २ प्र० १ सू० ३२) गर्मां स्वरे (वृ० २ प्र० १ सू० १०७) खसे चपा झसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) क्लिवात् (वृ० १ प्र० ६ सू० २१) वस्योत्वे कृते इडभायः । जक्षुषः ॥ गम्हन्घिद्घिश्छशां क्सोर्वेद् । ५ । गम्ह गती । जग्मि इति जग्मि-वान् जगन्वान् । मो नो धातोः (प्र० १ सू० ५८) द्विरुक्तस्य हन्तेर्हकार-स्य घत्वं वक्तव्यम् । ६ । जघान इति जग्मिगान्-जघन्वान् । निद ज्ञाने । निदेद इति निदिगान्-निदिदान् । निश प्रवेशने । निवेश इति निविशि-वान्-निविश्वान् । दृशिर् प्रेक्षणे । ददर्श इति ददृशिगान् ददृश्वान् । इण् गती ॥ इणो दीर्घता क्सौ वक्तव्या । ७ । इयाय इति ईयिगान् । उपेयाय इति उपेयिगान् लोपः पर्चा कि (वृ० २ प्र० १ सू० ९) पपाच इति पेचिगान् ॥ शतृशानौ तिसेघत् क्रियायाम् । ८ । क्रियापदे मन्यमाने सति धातोः शतृशानौ प्र-त्ययौ भरत । वर्तमानेऽर्थे तौ च तिप्तेवत् परस्मैपदात्मनेपदयोर्भरतः । अदे (वृ० २ प्र० १ सू० १४) पचतीति पचन् आस्ते ॥ ऋकारानुबन्धस्य नुमा-गम एव भवति न दीर्घता वक्तव्या । ९ । पठतीति पठन् । तिष्ठतीति तिष्ठन् । गायतीति गायन् । गच्छतीति गच्छन् । पिबतीति पिबन् ॥ सुगानेतः । १० । अकारस्य आने स्ते नुमागमो भवति । अस्तेऽस्ती श्वभानः स्थिति जा पठति । यज देवपूजा । यजतेऽस्ती यजमानः स्तीति । मन ज्ञाने । मन्यतेऽस्ती मन्यमानः । मनु अग्रबोधने । तनादेरु (वृ० २ प्र० १९ सू० १) मनुतेऽस्ती मन्यानः परागच्छति । कुरोतीति कुरन् सः । हित्यदुः (वृ० २ प्र० १९ सू० ४) कुरुतेऽस्ती कुराणः क्रियतेऽस्ती क्रियमाणः ॥ उपसर्गस्थानिमित्तात् नकार-स्य णो घाच्यः । ११ । मपीयतेऽस्ती मपीयमाणः ॥ भासेरान ई । १२ ।

आसर्षतोः परस्य आन आकारस्य ईकारादेशो भवति । आम् उपदेशने । आस्ते
 सौ आसीनः ॥ वादापोः शतुः । १३ । अर्णात्परस्य शतप्रत्ययस्य वा नु-
 मागमो भवति ईकारे ईपि च परे । तुद् व्ययने । तुदतीति तुदन् । तुदन्तौ तु-
 दन्तः । खोलिङ्गे तुदति सा तुदन्ती तुदती तुदन्त्या-तुदत्यौ तुदन्त्य-तुदत्यः ।
 नपुसके तुदतीति तुदत् तुदती-तुदन्ती तुदन्ति इत्यादि ॥ अन्ययोरान्नित्यम् ।
 १४ । अप्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनः अकारात्परस्य शतुर्नित्य नुमागमो भवति ईपोः
 परलः । भवति इति भवन् भवन्ती भवन्तः । भवति सा भवती भवन्त्या भ-
 वन्त्यः । भवति तत् भवत् भवन्ती भवन्ति । पचतीति पचन् पचन्ती स्त्री ।
 नपुंसके पचति तत् पचत् पचन्ती पचन्ति । दिव्यतीति दिव्यन् दीव्यतीति दी-
 व्यन् । दीव्यन्ती स्त्री । नपुंसके दीव्यति तत् दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । पठती-
 ति पठन् पठन्ती स्त्री । पठत् पठन्ती पठन्ति । हसतीति हसन् । हसन्ती स्त्री ।
 हसत् नपुंसके । श्लिष्यतीति श्लिष्यन् श्लिष्यन्ती श्लिष्यत् । जयतीति जयन् ज-
 यन्ती जयत् ॥ वादापोः शतुर्नित्यत्र वाशब्दात् द्विरुक्तानां जक्षादी-
 नां च शतुर्नित्यं नुमप्रतिषेधो वक्तव्यो नपुंसके शौ वा । १५ ।
 ददातीति ददत् ददत् ददातीति ददन्ति-ददति । जक्ष भक्षदसनयोः । जक्षतीति जक्षत्
 जक्षती जक्षति जक्षन्ति कुलानि । जाष्ट निराश्रये । जागतीति जागत् जागती ।
 जागन्ति जागति । दरिद्रा दुर्गता ॥ दरिद्रातिरालोपो वक्तव्यः । १६ ।
 दरिद्रातीति दरिद्रत् दरिद्रन्ती दरिद्रती दरिद्रन्ति । चकास्तीति चकासत् चका-
 सती चकासन्ति-चकासति । शास्तीति तत् शासत् । अनुशास्ति तत् अनुशासत् ।
 दादेः (७० २ प्र० ९ सू० १) ददत् ददती ददन्ति-ददति । दधत् इत्यादि ॥
 विदेर्वा वसुः । १७ । विदेर्षतोः शतुर्नित्ये वा वसु प्रत्ययो भवति । वे-
 त्तीति विद्वान्-विद्वन् ॥ भविष्यद्ध्ये तिभेवत् शतुर्नित्यं भवतः । १८ ।
 भवभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्याथे निपात्यते । १९ । पूजाथं पाठ । अत्र-
 भवन्तो भवन्तिश्चः । तत्रभवद्भिर्भगवत्पादैर्भगितम् । शीले ढन् । २० । घातोः शीले
 प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे । नकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । करोतीत्येऽशीलः
 कर्ता । विचरतीत्येऽशीलः विचरिता । णीञ् प्रापणे नयतीत्येऽशीलः नेता । पती
 भ्रियते इत्येऽशीलः मर्ता । विभर्तीत्येऽशीलः भर्ता । शयिता इत्यादि ॥ इति
 कश्चादिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

अथ शीलार्थप्रक्रिया ॥ इण्युस्रुकुः । १ । घातोः शीले स्वभावेऽर्थे इण्यु षु क्तु
 इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अलपूर्वः ॥ अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पन् उत्पत्
 उत्पद् अस् उन्मद् रुच् अपन्नप् वृत् वृधु सद् चर भ्रान् व्यन्तदभ्य
 इण्युः । २ । अलकरोतीत्येऽशीलः अलकरिण्यु । निराकरिण्यु । प्रजायते इत्ये-
 यशीलः प्रजनिण्युः । उत्पचतीत्येऽशीलः उत्पचिण्युः । पत् पतने । उत्पततीत्ये-
 यशीलः उत्पतिण्युः । पद गती । उत्पद्यते इत्येऽशीलः उत्पदिण्युः । मत् अदने ।

अस्तीत्येशील प्रसिष्णु । उमाद्यतीत्येशील उन्मदिष्णु । रुचि दीप्तौ । रोचतीत्ये
 वशील रोचिष्णु । अण् लजायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्येशील अपत्रपिष्णु ।
 वृत्तु वर्तन । वर्तते इत्येशील वतिष्णु । वृषुरु वृद्धी । वर्धते इत्येशील वर्धिष्णु ।
 सहति सहते वेत्येशील सहिष्णु । चरतीत्येशील चरिष्णु भ्रिष्णु । भ्राज्
 दीप्तौ । भ्राजते इति भ्राजिष्णु ॥ इष्णुप्रत्यये परे ज्यन्ताना जिलोपा-
 भावो वाच्य । ३ । कारयतीत्येशील कारयिष्णु ॥ एते इष्णुप्रत्ययाः ता ॥
 ग्ला जि स्था भू म्ला क्षि पच् यज् परिमृज् एभ्य स्तु । ४ ।
 ग्लै हर्षक्षय । ग्लायतीत्येशील ग्लास्तु । जयतात्येशील जिष्णु । भयतीत्ये-
 वशील भूष्णु ॥ जिभ्वौ लौ गुणाभावो न इट । ५ ॥ क्षेश्च तथा ।
 । ६ । तिष्ठतीत्येशील स्थास्तु । क्षि क्षये । क्षयतीत्येशील क्षिष्णु । पचती-
 त्येशील पक्षु । यजतीत्येशील यक्षु । मृजुष् शुद्धौ ॥ मृजेर्गुणानि
 मित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्य । ७ । परिमाद्यतीत्येशील परिमार्षु ॥
 विष् व्रस् गृध् धृष् क्षिप् एभ्य ऋ । ८ । णिष् व्याप्तौ । वेवेष्टि इत्ये-
 शील णिष्णु । व्रसा उद्गमे । व्रसी भये । व्रस्यतीत्येशील व्रस्तु । गृधु अभिर्वा-
 क्षायम् । दिनादि । गृध्यतीत्येशील गृधु । जिघृषा प्रागल्भ्ये । स्वादि । घृ-
 ण्णोतीत्येशील घृष्णु । क्षिप् प्ररणे । क्षिपतात्येशील क्षिप्सु । ककारो गुण-
 निषेधार्थ ॥ पाकोकण । ९ । धातो शीलऽर्थे पाक उ उकण् इत्यते प्र-
 त्यया भवन्ति ॥ जल्प भिक्ष कुट्टुण्ट् वृट् एभ्य षाक प्रत्ययो
 भवति । १० । जल्प व्यक्ताया वाचि । जल्पतात्येशील जल्पाक् । भिक्ष
 याच्ञायाम् । भिक्षतीत्येशील भिक्षाक् । कु ताडने छेदन वा । कुतत्ये-
 शील कुताक् । लुण्ठ चौप । लुण्ठ येवशील लुण्ठाक् । वृट् सभक्तौ । वृट्
 सरणे । वर निवारणे । वृणुत वा वरतीत्येशील वा वृणीत इत्येशील वराक्
 प ईवर्थ । वराकी ॥ सान्ताशस् भिक्ष एभ्य उ प्रत्ययो भवति । ११ ॥
 सान्ताशसयोश्च । १२ । सप्रत्ययात्तादाहपूर्वात् शसु स्तुताप्रित्यस्माद्धातोश्च
 शीलार्थं णिनापि उ । प्रत्ययो भवति । वच परिभाषणे । निवृत्ताति निवृत्तु ।
 इच्छायामात्मन स (वृ० २ प्र० २८ सू० १) द्वित्वम् । पूर्वस्य हसादि शेष
 (वृ० २ प्र० १ सू० ५७) ऋत इत् (वृ० २ प्र० १ सू० १३८) व्याहंस
 (वृ० १ प्र० १० सू० ७) कुट्टोश्चु (वृ० २ प्र० १ सू० ६४) चिकीर्षती-
 त्येशील चिकीर्षु जिघृक्षतीत्येशील जिघृक्षु । आपूर्ण शसु स्तुतौ शस
 कयने । आशसतीत्येशील आशसु । भिक्षतीत्येशील भिक्षु । पिपासतात्येशील
 पिपासु । तितीर्षतीत्येशील तितीर्षु ॥ लप तप पद भिक्ष स्था भू वृष
 हन् वम् गम् शृ एभ्य उष्ण् प्रत्ययो भवति । १३ । लप पातौ ।
 लपतीत्येशील लापुष् । पततीत्येशील पापुष् । भिक्ष याच्ञायाम् । भि-
 क्षतीत्येशील भिक्षुष् । पद गतौ । णित्पाट्टि । पद्यतीत्येशील पादुक् ।
 तिष्ठतीत्येशील स्थाद्युष् । भयतीत्येशीलः वा भवितुं शि

वृष वृष्टौ । वृषु सेषने । वर्षतीत्येशीलः वर्षुः । हन्तीत्येशीलः घातुः ।
 कमु कान्तौ । कामयते इत्येशीलः वा कर्गिनु शीलमस्यास्तीति कामुः ।
 गच्छ गतौ । गच्छतीत्येशीलः गामुः । गृहिषायाम् । गृणातीत्येशीलः शा-
 रुकः ॥ शृग्वन्द्योराहः । १४ । शृग्वन्द्योर्घात्तोराहः प्रत्ययो भवति । शराहः ।
 वन्द्याहः ॥ स्पृहि गृहि पति शीङ् एभ्य आलुर्वाच्यः । १५ । स्पृह ईप्सा-
 याम् । ईप्सा इच्छा । गृह ग्रहणे । पत ऐश्वर्यं । त्रयश्चुरादयोऽदन्ताः ॥ आलौ
 त्रिलोपाभावो वाच्यः । १६ । सृहपतीत्येशीलः स्पृहयालुः । गृहयतीत्ये-
 शीलः । गृहयालुः पतयतीत्येशीलः पतयालुः । शीङ् स्वप्ने । शेते इत्येशीलः श-
 यालुः ॥ नमादेरः । १७ । नम् कापि स्मिङ् नञ्पूर्वां जस् कम् हिस् दीप्
 एभ्यो रः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । णमु प्रहृत्वे शब्दे च । नमतीत्येशीलः नम्रः ।
 कापि चठने । कम्पतीत्येशीलः कम्पः । स्मिङ् ईषद्वसने । स्मयते इत्येशीलः
 स्मेरः । जमु मोक्षणे । जस् गतिनिवृत्तौ । दिनादिः । न जस्यतीत्येशील अज-
 स्रम् । कामयते इत्येशीलः कम्पः । हिंसि हिषायाम् । हिनस्तीत्येशीलः हिंसः ।
 दीपि दीप्तौ । दीप्यते इत्येशीलः दीप्रः । घसादेः कम्पः । १८ । घन् घ अद्
 एभ्यः कम्पः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घस्त् अदने । घसतीत्येशीलः घस्तरः
 घ गतौ । घ सरणे । घ हिषायाम् । सरतीत्येशीलः सरः । अद् मक्षणे । अ-
 सतीत्येशीलः अघ्नः ॥ भिदि छिदि विदि एभ्यः कुरङ्गाच्यः शीलेऽर्थे
 । १९ । भिनतीत्येशीलः भिदुरः । पिद् ज्ञाने । वेत्ति इत्येशीलः विदुरः । छिदिद्
 द्वैधीकरणे । छिनतीत्येशीलः छिदुरः ॥ भासादेर्धुरः । २० । भास् भञ् पिद्-
 एभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो घित्कार्यार्थः । भाष्ट दीप्तौ । भासतो-
 त्येशीलः भासुरः ॥ अजंः कर्गौ घिति । २१ । घातोश्चकारजकारयोः क-
 कारणकारी भवतः घिति प्रत्यये परे । भञ्जो आमर्दने । भिनतीत्येशीलः भङ्गुः-
 जिमिदा छेहने । मेघते इत्येशीलः मेदुरः ॥ यङ् ऊकः । २२ । यज्
 जप् दग् वद् एभ्यो यङ्प्रत्ययान्तेभ्य उकः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ यङ्गो
 लुक् तत्सन्नियोगे धातोर्द्विवचनम् । २३ । यज देवज्ञासंगतिकरणदा-
 नेषु । अतिशयेन यजतीति वा इजते इत्येशीलः वायजूकः । जप व्यकार्या
 वाचि । जमजपां नुक् (३० २ प्र० २९ सू० ९) जअप्यते इत्येशीलः जअ-
 पूकः । दग् दशने ददजूकः । वावचते इत्येशीलः वावजूकः ॥ जागर्तेरुको
 वाच्यः । २४ । जागर्तीत्येशीलः जागरूकः ॥ इण् नश्जिस्तुगमिभ्यः
 छरप् वाच्यः । २५ । इण् गतौ । इस्वस्य पति (प्र० १ सू० ६८) एती-
 त्येशीलः इत्वरः । णश अदर्शने । नश्यतीत्येशीलः नश्वरः । जयतीत्येशीलः
 जित्वरः । सरतीत्येशीलः सत्वरः ॥ गत्वरो निपात्यते शीलेऽर्थे । २६ ।
 गच्छतीत्येशीलः गत्वरः ॥ भियः कुक्कुकी चक्तव्या । २७ । विभेतीत्ये-
 शीलः भीरुः भीरुकः ॥ इषेरुः छश्च । २८ । इषेरुः प्रत्ययो भवति टोन्तादे-
 शश्च इच्छतीति इच्छुः ॥ धरः । २९ । स्या ईग् भास् पिस् क्रासादिभ्यो धरः

प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । तिष्ठतीत्येवशीलः स्थावरः । ईशु ऐश्वर्यं । ईष्टे इत्येवशील ईश्वरः । मास्य दीप्तौ । भःसते इत्येवशीलः भास्वरः । पिष्ट गतौ । पिसतीत्येवशीलः पेस्वरः । कम् गतौ । कसतीत्येवशीलः कस्वरः ॥ आहतः किर्द्धिश्च भूते । ३० । आकारान्ताहकारान्ताद्वातोर्जननिमिगमिभ्यश्च शीलेऽर्थे भूतकाले किः प्रत्ययो भवति णवादिनद्वातोश्च द्विर्वचन भवति । आतोऽनपि (वृ० २ प्र० १ सू० १२३) ॥

रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गांश्चक्रिर्द्रुतम् ॥

याजकान् वधिराजर्हिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥

तदा यज्ञिर्महाश्वर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ॥

ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥ २ ॥

॥ इति कृदन्तप्रक्रियायां शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अयोगादयो निरूप्यन्ते ॥ सद्दोणादयः । १ । सर्वस्मिन्काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ कृ वा पा जिमि स्वदि साधि अशूङ् एभ्य उण् प्रत्ययो भवति । २ । णकारो वृद्धवर्थः । करोतीति कारुः कारकः । वा गतिगन्धनयोः । आतो युक् (प्र० १ सू० १२) वातीति वायुः । पा पाने । पातीति पायुः । जयति अनेनेति जायुः । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मि कौटिल्ये । मिनोतीति मायुः । स्वदि आस्वादेने । स्वद्यते इति स्वादुः । साव्यतीति सायुः । अश्रोतीति अशुः ॥ सि तनि गमि मसि सचि आवि हि धा कुशि एभ्यस्तुन् प्रत्ययो भवति । ३ । पिञ् बन्धने । सिनोतीति सेतुः । तनोतीति तन्तुः । गच्छतीति गन्तुः । मसि परिणामे रक्षणे च । मस्यतीति मस्तुः । षच् सवधने । सचतीति सक्तुः । अय रक्षणे । अयतेर्वाकारस्य उकारः । अयतीति ओतुः । हि गतौ वृद्धौ च । हिनोतीति हेतुः । दधातीति धातुः । कुश आह्वाने कुशी रोदने च । कुश आक्रोशे । छशपराजादे. षः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३) धुभिः धुः (वृ० १ प्र० ४ सू० ८) क्रोशतीति क्रोधा । अय रक्षणे पालने च । कित्वात्सप्रसारणमुकारः ॥ अवतेर्मुक् । ४ । अयतेर्धातोर्मुक्प्रत्ययो भवति । अवतीति ओम् ओमौ ओमः ॥ अतिवृद्धिभ्यां मनिष् । ५ । अत सातत्यगमने । सततमवतीति आत्मा वा अतति अखिलजनान्तर्निवासित्वेन मुकृतदुकृतकर्मणि पश्यतीति आत्मा । गृहे वृद्धौ ॥ मन्यपधाया ऋ रः । ६ । मनिष्प्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य रेफो भवति वृंहतीति ब्रह्मा ॥ घृधृपदो मः । ७ । घृ क्षरणे दीप्तौ च । घरतीति वा म्रियते इति घर्मः । घृ धारणे । घरतीति वा म्रियतेऽसौ घर्मः । पद गतौ । पद्यते तत् पद्मम् ॥ ऋ स्तु सु ऋ हु मृक्षि क्षु भा मा या वा जक्ष रे नी श्यै पद् एभ्यो मः प्रत्ययो भवति । ८ । ऋ गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः । स्तोतीति स्तोमः । पृह् प्रसवे । मृयतेऽसौ

सोम । हर्म । जुहोतीति होम । अ्रिपते इति मर्म । क्षि निपासगत्योः । क्षयतीति
क्षेम । दुधु शब्दे । क्षौतीति क्षोम । भातीति मामः । माम । यातीति याम ।
यातीति वाम । जक्ष भक्ष हधनयो । जक्षम । रापतीति राम । नेम । स्पैट् दीती
स्यापति इति स्याम । पञ्च ॥ भौध्वोर्वा मक् । ९ । विनेत्यस्मादिति भीम ।
धूपतेऽस्ती धूम ॥ ध्वादेरुल्लिक् । १० । ध्वादेर्धातोर्ल्लिक् प्रत्ययो भ्राति ।
धूनोति वा धूपतेऽस्ती धूल । अग्नि लघि रधि मत्यर्था इदित । अङ्गतेसा अङ्-
गुलि ॥ भविष्यदर्थं णिनि । ११ । आगामिष्यतीति आगामी । भविष्य-
तीति भागि ॥ शसादेः करणे वक् । १२ । शसादेर्धातो करणेऽर्थे ऋ प्र-
त्ययो भ्राति सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ । १३ । शस् हिसायाम् । शसति वा श-
स्यते अनेनेति शस्त्रम् । शस अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनेति शास्त्रम् । अमु क्षे-
पणे । अस्यते अनेनेति अस्त्रम् । पीपते अनेनेति पात्रम् । पा पाने । नीयते अ-
नेनेति नेत्रम् । दा म्लवने । दीयते अनेनेति दात्रम् ॥ पुषहागिभ्योऽग्निः । १४ ।
एभ्यो धातुभ्यो नि प्रत्ययो भ्राति । यु मिश्रणे । यौति इति योनिः । यहतीति
वह्निः । अङ्गतेऽस्ती अग्नि ॥ इद्विच्विद्विशक्रिद्विभ्यो रः । १५ । एभ्यो
रप्रत्ययो भ्राति । इदि चदि आह्लादने दीमौ च । इन्दतेऽस्ती इन्द्र । चन्दतेऽस्ती
चन्द्र । शतौतीति शक् । रोदित्तीति रद ॥ पुष्पादेर । १६ । पुष्पादेर्धातो
रः प्रत्ययो भ्राति । पुष्प षिकसने । पुष्पति तत्र पुष्पम् । फल निष्पत्ती । फ-
लति तत्र फलम् । मूल व्याप्ती । मूलति तत्र मूलम् । रघ सामर्थ्ये ॥ लप्रत्यय
। १७ । रघते शास्त्राणां शत्रूणां च अन्त गच्छति प्राप्नोतीति रघु ॥ गमेर्ढोः
। १८ । गमेर्धातोर्ढोः प्रत्ययो भ्राति । गच्छतीति गौ । ॥ गलानुदिभ्यां ङौः
। १९ । गलापतीति ग्लौ । नुदतीति नीः । नुद प्रेरणे । एवै स्त्ये शब्दस-
घातयोः । स्त्यापतेर्ङ्ङ् । २० । डिच्चाद्विलोप । सयोगान्तस्य लोप ।
(५० १ प्र० ९ सू० ३) टित्पादीप् स्यापति समूह करोति सा स्त्री ।
लक्ष दर्शनाङ्कनयो ॥ लक्षतेरामुट् च । २१ । लक्षतेर्धातोर्ण प्रत्ययो भ्राति
तस्य ईमल्यस्य मुढागमश्च । लक्ष्यते पुमान् अनया सा लक्ष्मी ॥ राजादेः
क्न् । २२ । राजादेर्धातो कन् प्रत्ययो भ्राति । राज् धन्व यु सु प्रतिदिद् वृप्
तप् दश् पचि पप् अगूह नु मह एते राजादय । राज् दीती । राजतेऽस्ती राजा ।
धन्व गती । धन्वतीति धन्वा । यु मिश्रणे । यौतीति युवा । यु गती । यौतीति
युवा । प्रतिदो यतीति प्रतिदिवा । वृषु वृद्धौ । वर्षतीति वृषा । तन् वृषकरणे ।
तक्षोतीति तक्षा । दशतीति दश । पचि विस्तारे । पचि सञ्चयने । इदित् ।
जम्भसोर्लुक् (वृ० १ प्र० ९ सू० ३२) पञ्चतीति पञ्च । पप् सवये । पप् ग-
पने । अगूह व्याप्ती ॥ पपेरशोः किति लुक् वक्तव्य । २३ । सपन्ति ते
सत् । अश्रुते इति अष्ट । शु स्तुती । अस्य गुणः । २४ । सुवति ते नः ।
मह पूजायाम् ॥ अस्य घान्तादेशो युगागमश्च निपात्यते कन्प्रत्यये
परे । २५ । मद्यते इति मधया ॥ इति राजादय ॥ इस्मन्नुवास्तुवः सर्व-

धातुभ्यः । २६ । सर्वधातुभ्य इस् मन् घ असुक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥
घचादेरस् । २७ । घचादेर्धातोरस् प्रत्ययो भवति वाँ सर्वधातुभ्योऽस्प्रत्ययः ।
उच्यते इति वचः । मव्यते इति महः । पीड् पाने । पीयते तत् पय ॥ पिब-
तेरपि । २८ । पिबतेर्धातोरसुन्प्रत्ययो भवति इन्द्रारान्तादेशश्च । पीयते इति
पयः । तिज् निशाने क्षमायां च । तितिःसृतीति तेजः । तप्यते इति तपः । रअ
रागे ॥ अस्ति नलोपो वाच्यः । २९ । रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् ।
रक्षतीति रक्षः ॥ अचिंरुचिशुचिहुस्तृपिच्छादिछृदिभ्य इस् प्रत्ययो भव-
ति । ३० । अचिंरुचो दीर्घा । अचंतीति अचिंः । गुणः । रोविः ॥ शोचिः । ह्यते
इति ह्यिः । सर्पिः ॥ छादेरिस्मन्त्रघञ्क्लिप्सु ह्रस्वो वाच्यः । ३१ ।
छद सरणे । चुरादिः छादयतीति छदिः । उचृदिर् दीप्तिदेयनयोः । छृणतीति
छृदिः ॥ सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ । ३२ । तनु विस्तारे । तनोति तत् तन्त्रम् ।
मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः । यम् उपरमे । यच्छतीति यन्त्रः । छदि सरणे ।
व्यन्त्रः । छादयतीति छत्रम् । क्रियते तत्कर्म । वृञ् आच्छादने । वृणोतीति
वर्म । मर्म । दाम । धर्म । छादयतीति छमः ॥ धनार्तिचक्षिङ्पृवपितपिजनि-
धजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति । ३३ । धन शब्दे । धनतीति धनुः । ऋ
गती । गुणः अरुः । चक्षद् व्यक्ताव्यां वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपतीति
परुः । वपतीति वपुः । जायते इति जनुः । यजतीति यजु ॥ अवत्स्तृञ्त्-
न्त्रिक्ण्ठभ्य ईः । ३४ । अजतीति अजीः । तरतीति तरीः । स्तृञ् आच्छादने ।
स्तृणोतीति स्तरीः । तन्त्रि धारणे । कण्ठ अन्धारणे तन्त्रयति वा तन्त्रयते सा
तन्त्राः । कण्ठयतीति कण्ठी । सौकर्यं कोलिमः । ३५ । मुखेन भिद्यते तत्
भिदेलिम वा भेतु मुकर भिदेलिम कि काष्ठम् । मुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः
आह्वयः वा प०, सुररा. पचेन्निमाः कि तन्दुला. ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

उणादयोऽपरिमिता येषु संख्या न गम्यते ॥

प्रयोगमनुसृत्याद्धा प्रयोक्तव्यास्तत्ततः ॥ २ ॥

॥ इति वृद्धन्ते उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

घञ् प्रत्ययो भवति । चञो. वगौ घिति (प्र० ४ स० २१) पच्यते तत् प-
चन पाकः । त्यञ् वयोहानौ । त्यम्यते तत् त्यजन त्याग । भयने तत् भजन
भाग । इज्यते तत् यजन याग । विभयते तत् विभजन विभाग । युजिर्
योगे । अनुप्रयुज्यनेऽसौ अनुप्रयोग । अनूच्यते तत् अनुचन-अनुराग । इण्
गती । नन्दादित्वाद्यु । ततो अनादेश । गुण वृद्धि अयनम् आय । भ्रपते
तत् भजन भाग । आतो युक् (प्र० १ सू० १२) दोति तत् दान दाय ।
पाय पाय ॥ भावे करणेऽर्थे घञि रञ्जेर्नलोपो वाच्यः । ५ । रज्यते अ-
नेनेति रजनं वा राग । भावे ङिम् । रज्यतेऽस्मिन्निति रङ्ग । रभ राभस्ये ॥
रभलभौ स्वरेणाद्यपौ विना नुम् वाच्यः । ६ । आरम्भ । अञ्चु ग-
तिपूजनयो । पारितो अधतीति प्राङ् ॥ सज्ञायामकर्तरि च । ७ । घातो
कर्तृजनिते कारके भावे कर्मणि च घञ् प्रत्ययो भवति सज्ञाया विषये कार्यकार्य
प्रति आह्वयते इति प्रत्याहार । दीयते अस्मिन् इति दाय । पीयते अस्मिन् इति
पाय । विक्षियते अनेनेति विकार । मृज्जू शुद्धौ । अपामृज्यते अनेनेति अ-
पामार्ग । लिख आलेखने । लिप्यतेऽस्मिन्निति लेख । आचर्यतेऽस्मिन्निति
आचारः । उपाधोपतेऽस्मादिति उपाध्यायः ॥ स्वरान्दृ. । ८ । इउऋर्गन्तिभ्यो
धानुभ्यो अ प्रत्ययो भवति भागादौ । घञोऽपवाद । सचीयतेऽसौ सचय । च-
यन चयः । जीयते इति जय । नीयते तत् नयन नय । उत्रोपते इति उत्रय ।
नूयते तत् नवर्न नय । ल्यण ल्य । स्तूयते तत् स्तयन स्तय । कृ विक्षेपे ।
कीर्यते इति कर गर । नृ विक्षेपे त्रियने विक्षिप्यते कामादिभिरिति नर । भिञ्
बन्धने । विशेषेण सीयते वध्यते अनेनेति विषय ॥ मद्गाम । ९ । मदादीनां
अ प्रत्ययो भवति भागादौ कर्तृजनिते । मदी ह्य । मद्यते तत् मदन मद । प्र-
मद्यते अनेनेति प्रमद । प्रमद्यते पुण्यो अनया सा प्रमदा । पण्यते तत्
पणन पण । शमु दमु उपशमे । शम्यतेऽसौ शय । दनन दम । श्रम
खेदे । श्रम्यते इति श्रम । भ्रम । यमु उपरमे । यम्यते इति यम ।
दीयति विश्वमनेनेति देव । जङ्गम्यतऽसौ जङ्गम । हिसि हिसायाम् ॥ सिहे
वर्णविपर्ययश्च । १० । चकाराद् प्रत्यय । हिनस्तीति सिहः ॥ मूर्तो घन
। ११ । मूर्तो काठिये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हन्तेरः प्रत्ययो भवति भागादौ ह ते
घनादेशश्च । दधि काठिन्य हन्यते इति दधियन । परिच्छिन सैन्धव हन्यते इति
सैन्धवघन ॥ हनो वधादेशश्चाप्रत्यय । १२ । हन्यते इति वध ॥ द्वितोऽ
धु. । १३ । द्विता घातोऽयु प्रत्ययो भवति भागादौ । टुगेपृ कम्पने । वेप्यते
अनेनेति वेपयु । टुणदि सन्द्धौ । नन्यते अनेनेति नन्दयु । टुण् बीजतन्तुस-
न्ताने । उप्यते इति वपयु । टुक्षेपृ क्षेपणे । क्षेप्यते अननेति क्षेपयु । टुओ-
धिगतिवृद्धयो । श्वयु । टुभु शब्द । क्षुयते इति क्षययु । टुण् उद्विगणे ।
वमयु ॥ द्वितास्त्रिमक् । १४ । द्वितो घातोऽस्मिन् प्रत्ययो भवति । तेन घा-
त्यर्थेन कृतऽर्थे वाच्ये सति । त्रियया निर्वृत्तः कृत्रिम घट । सभारेण सभृत

धातुभ्यः । २६ । सर्वधातुभ्य इस् मन् घ अस्क् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥
घचादेरस् । २७ । घचादेर्धातोर्स् प्रत्ययो भवति वां सर्वधातुभ्योऽस्प्रत्ययः ।
उच्यते इति वचः । मद्यते इति महः । पीड् पाने । पीयते तत् पयः ॥ पिब-
तेरपि । २८ । पिबतेर्धातोःसुन्प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च । पीयते इति
पयः । तिज् निशाने क्षमायां च । तितिक्षतीति तेजः । तप्यते इति तपः । रअ
रागे ॥ अस्ति नलोपो वाच्यः । २९ । रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् ।
रक्षतीति रक्षः ॥ अर्चिरुचिशुचिहुस्त्विच्छादिछृदिभ्य इस् प्रत्ययो भव-
ति । ३० । अर्चिरुची दीर्ता । अर्चतीति अर्चिः । गुणः । रोषिः । शोषिः । हृयते
इति हृयिः । सर्पिः ॥ छादेरिस्मन्त्रघञ्किन्सु ह्रस्वो वाच्यः । ३१ ।
छद् संरणे । चुरादिः छादयतीति छदिः । उन्वृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणतीति
छृदिः ॥ सर्वधातुभ्यस्त्रमर्ना । ३२ । तनु विस्तारे । तनोति तत् तन्त्रम् ।
मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः । यम् उपरमे । यच्छतीति यन्त्रः । छदि संरणे ।
व्यन्त्रः । छादयतीति छत्रम् । क्रियते तत्कर्म । वृज् आच्छादने । वृणोतीति
वर्म । मर्म । दाम । धर्म । छादयतीति छत्रम् ॥ धनतीति चक्षिद्भृष्वपित्तपिजनि-
यजिभ्य ऽस् प्रत्ययो भवति । ३३ । धन शब्दे । धनतीति धनुः । ऋ
गती । गुणः अरुः । चक्षद् व्यक्ताद्यां वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपतीति
परुः । वपतीति वपुः । जायते इति जनुः । यजतीति यजुः ॥ अघट्स्त्वृज्त्-
न्त्रिकण्ठिभ्य ईः । ३४ । अतीति अगीः । तरतीति तरीः । स्तृज् आच्छादने ।
स्तृणोतीति स्तरीः । तन्त्रि धारणे । कण्ठ अवधारणे तन्त्रयाति वा तन्त्रयते हा
तन्त्रीः । कण्ठयतीति कण्ठीः । सौकर्ये कैलिमः । ३५ । मुखेन भिद्यते तत्
भिदेलिम वा भेत्तु सुकरं भिदेलिमं कि काष्ठम् । मुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः
आदृष्यः वा पन् सुकराः पचेलिमाः कि तन्दुलाः ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

उणादयोऽपारिमिता येषु संख्या न गम्यते ॥

प्रयोगमनुसृत्याद्धा प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥

॥ इति कृदन्ते उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

तुम् तदर्थायां भविष्यति । १ । धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भ-
वति तदर्थायां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् । भुज पालनाभ्यन्तहायोः । भोक्ष्यती-
ति भोक्तुं व्रजति । पठिष्यतीति पठितुं ईष्टे । स्तोष्यतीति स्तोतु ईहिते । स्थातु ई-
हते ॥ तुमर्धे तुग् वक्तव्यः । २ । द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम् कृष्ण द्रष्टु व्रजति । कृ-
ष्णदर्शको व्रजति । कालसमयवेलासु तुम् । ३ । भोक्तु कालः । अध्येष्य-
ताति अध्येतु समयः । स्तोष्यतीति स्तोतु वेला ॥ घञ् भावे । ४ । धातोर्भावे

घञ् प्रत्ययो भवति । चञो कगौ घिति (प्र० ४ स० २१) पन्थते तत् प-
चन पाक । इयञ् वयोहानी । त्यज्यते तत् त्यजनं त्याग । भयने तत् भजन
भाग । इज्यते तत् यजन याग । विभयते तत् विभजन विभाग । मुजिर्
योगे । अनुप्रयुयनेऽसौ अनुप्रयोग । अनुच्यते तत् अनुचन-अनुगम । इण्
गती । नन्दादित्वाद्यु । ततो अनादेश । गुण वृद्धि अयनम् आय । भयते
तत् भजन भाग । आतो युक् (प्र० १ सू० १२) दीते तत् दान दाय ।
पान पाय ॥ भावे करणेऽर्थे घञि रथेर्नलोपो वाच्यः । ५ । रज्यते अ-
नेनेति रजनं वा राग । भावे किम् । रज्यतेऽस्मिन्निति रद्ग । रभ राभस्थे ॥
रभलभौ स्वरेणाद्यपौ विना लुम् वाच्यः । ६ । आरम्भ । अञ्चु ग-
तिपूजनयो । परितो अश्नतीति प्राङ् ॥ सज्ञायामकर्तरि च । ७ । घातो
कर्तृर्जातिं कारणे भावे कर्मणि च घञ् प्रत्ययो भवति सज्ञाया विषये कार्यकार्य
प्रति आह्वियते इति प्रत्याहारः । दीपते अस्मिन् इति दाय । पीयते अस्मिन् इति
पाय । विजियते अनेनेति विहारः । मृज्यु मृद्वौ । अपामृयते अनेनेति अ-
पामार्गः । लिख आलेखने । लिखतेऽस्मिन्निति लेख । आचर्यतेऽस्मिन्निति
आचारः । उपाश्रीयतेऽस्मादिति उपाध्यायः ॥ स्वराद् । ८ । इड्ङुर्गार्तेभ्यो
घानुभ्यो अ प्रत्ययो भवति भागादौ । घञोऽपराद् । सचीयतेऽसौ सचय । च-
यन चय । जीयते इति जय । नीयते तत् नयन नय । उत्रायते इति उत्रय ।
नूयते तत् नवन नय । लयण लय । स्तूयते तत् स्तयन स्तय । वृ विज्ञेपे ।
कीर्यते इति कर गर । नृ विज्ञेपे त्रिषणे विज्ञिष्यते कामादिभिरिति नर । पिञ्
बघने । विज्ञेपेण सीयते वध्यते अनेनति विषय ॥ मद्दाम । ९ । मदादीनां
अ प्रत्ययो भवति भागादौ कर्तृर्जातिं । मदी ह्य । मद्यते तत् मदन मद । प्र-
मद्यते अनेनेति प्रमद । प्रमद्यते पुष्यो अनया सा प्रमदा । पन्थते तत्
पणन पण । शमु दमु उपशमे । श्म्यतेऽसौ शय । दनन दम । श्रम
खेद् । श्रम्यते इति श्रम । भ्रम । यमु उपरमे । यम्यते इति यम ।
दीयति विश्रमनेनेति देय । जङ्गम्यतेऽसौ जङ्गम । हिसि हिसायाम् ॥ सिद्दे
वर्णविपर्ययश्च । १० । चकाराद् प्रत्ययः । हिनस्तीति सिद् ॥ मूर्ता धन
। ११ । मूर्ता काठिये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हतेर प्रत्ययो भवति भागादौ हते
धनादेशश्च । दधि काठिन्य हन्त्यते इति दधिपन । परिच्छिन्न सैधय हन्त्यते इति
सैन्धवधन ॥ हनो वधादेशश्चाप्रत्ययः । १२ । हयते इति वध ॥ द्वितोऽ
धु १३ । द्विता घातोरथु प्रत्ययो भवति भागादौ । टुपे कम्पने । वेप्यते
अनेनेति वेपु । टुणदि समृद्धौ । नद्यते अनेनेति नद्यु । टुपु बीजतनुस-
न्ताने । उष्यते इति वषु । टुक्षेपे क्षेपणे । क्षप्यते अननेति क्षेपु । टुओ-
धिगतिवृद्धयो । श्वयु । टुशु शब्द । क्षुयते इति क्षयु । टुम् उद्विरणे ।
वम्यु ॥ द्वितास्त्रिमश्च । १४ । द्वितो घातोधिगम् प्रत्ययो भवति । तेन धा-
त्यर्थेन वृत्तस्यै वाच्ये सति । क्रियया निर्दृष्टं वृत्तिम घट । समारेण संभूत

वा निर्वृत्त सभृत्रिम युद्धम् । पाकेन निर्वृत्त पश्चिमं फलम् । याचनेन निर्वृत्तं
याचित्रिम किं विप्रधनम् ॥ नङ्की । १५ । धातोर्नङ्की इत्येती प्रत्ययौ
भगतः भागादौ ॥ यञ् याच् यत् विच्छ प्रच्छ स्वप् एभ्यो नङ्
प्रत्ययो भवति । १६ । स्तो श्रुभिः श्रु (१० १ प्र० ४ सू० ६) असप्र-
सारणम् । इज्यते अनेनेति यज्ञः । याच्यते सा याच्ञा । यती प्रत्यने । यत्यते
तत् यतन यत्न ॥ छ श्रे । १७ । छकास्य शकारादेशो भगति नप्रत्यये परे
भागादौ । शकारादेश सप्रसारणवाधार्थः । पिच्छि गती । पिच्छते इति विश्र ।
प्रच्छ झीप्सायाम् । प्रच्छतेऽसौ प्रश्नः । रक्ष्यतेऽसौ रक्षणः । सुप्यते इति स्वप्नः ॥
उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः किं । १८ । उपसर्ग कर्मण्युपपदे आधारे च
दाधो किः प्रत्ययो भगति । अन्तर्धायते इति अन्तर्धि । आधि । आदि । विधि ।
आधोयते तत् आधान आधि । आदीयते तत् आदान आदि । आतोऽनपि
(४० २ प्र० १ सू० १०७) इत्याङ्गारलोपः । विधीयते तत् विधान विधि ।
सधीयते तत् सधान सधि । उदक धीयतेऽस्मिन्निति उदधि ॥ उदकस्य
। १९ । उदकशब्दस्य उदादेशो भगति अधिङ्करणे । पयोधि । अम्भो निधीयते
यत्र स अम्भोनिधि ॥ भावे युट् । २० । धातोर्भावे युट् प्रत्ययो भगति ।
युवोरनाकौ (प्र० १ सू० ११) ज्ञायते तत् ज्ञानम् । क्रियते तत्
करणम् । दीव्यते तत् देवनम् । दीयते तत् दानम् । भूय अलकारे । भूप्यते
तत् भूषणम् । द्वियते तत् हरणम् । हूयते तत् ह्वनम् । उह्वते तत् वहनम् । भाप
व्यक्तार्था याचि । भाप्यते तद्भाषणम् । दुष वैचित्ये । दुप्यते तत् दूषणम् । मी-
यते तत् गानम् । पीयते तत् पानम् । मीयते तत् मानम् ॥ उद् स्थास्तम्भोः
सलोपश्च । २१ । उद् उपसर्गात्परयो स्थास्तम्भो सकारस्य लोपो भगति ।
उत्थीयते तत् उत्थानम् । स्तम्भ रोधने । उत्तम्भते तत् उत्तम्भनम् ॥ साध-
नाधारयोर्युट् । २२ । साधने आधारे चाथे युट् प्रत्ययो भवति । पच्यते अ-
नेनेति पचन अग्नि । पच्यतेऽस्यां स्थात्या सा पचनी स्थाली ॥ ईषद् सुपु
खल्यू । २३ । ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खलू यु इत्येती प्रत्ययौ भवत । भा-
वादौ । लकार प्रथमभेदज्ञापनार्थः । खकारो गुणविधानार्थः मुमागमार्थश्च । ई-
षत्सु अङ् चार्था । दु च्चार्थः । ईषदनायासेन भूयते इति ईषद्भव । दुर्भव सु-
भन । ईषदनायासेन क्रियते इति ईषत्कर प्रपञ्चो हरिणा । दु खेन क्रियते इति
दुष्कर । सुखेन क्रियतेऽसौ सुकरः । ईषदाद्य क्रियते अनेनेति ईषदाद्यकर ।
दुराद्यकर । आद्यकरश्चैत्रो भगता । ईषत् पीयते असौ ईषत्पानः सोमो भ-
गता । दुष्पान । सुपान । युधि सप्रहारे । दु खेन योधापितु शक्यः दुर्योधन ।
सुखेन योधापितु शक्यः सुयोधनः । ईषच्छासन । दु खेन शासयितु शक्यः दुः-
शासन । सुशासन ॥ इति कृदन्ते भागाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

वृत्त्यादिभाषकर्मणोस्वे ॥ तव्यानीयौ । २ । धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ भवतः ।
 भाषादौ । एष वृद्धौ । एष्यते वा एधितुमर्हः एधितव्यम् । एधनीयम् धन त्वया ।
 भाषस्वैकत्वादेकानचन नपुंसकत्वं च । भूयते वा भवितुमर्हः भवितव्यम् भवनीयम् ।
 क्रियते वा कर्तुमर्हः कर्तव्यम् करणीयम् । आस्यते वा आसितुमर्हम् आसितव्यम्
 आसनीयम् । वर्तव्यम् करणीयो वा धर्मस्त्वया । या प्रापणे । प्रयातुमर्हः प्रयातव्यम्
 प्रयाणीयम् । ईदो ग्रहाम् (तृ० २ प्र० १ सू० १३९) गृह्यते तत् ग्रहीतव्यम् ग्रह-
 णीयम् । वृज् वरणे । त्रियते वा वरितु योग्य वरितव्यम् वरीतव्यम् वरणीयम् । वृज्
 वरणे । त्रियते तत् वरितव्यम् वरीतव्यम् वरणीयम् ॥ स्वराद्यः । ३ । स्वरान्ताद्धा-
 तोर्यः प्रत्ययो भवति भाषादौ । चीयते वा चेतुमर्हः चेतः नेय जेयम् । भीयते तत्
 भेयम् ॥ अस्रूपोऽपवादः प्रत्ययोऽस्त्रियां वा बाधकः स्रूपस्तु
 नित्यम् । ४ । चीयते वा चेतुमर्हः चेतः य चयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा चिकी-
 र्षितुमर्हः चिकीर्ष्यम् । दातुमिच्छतीति दित्सति वा दित्स्यते इति दित्स्यम् ॥
 क्षय्यज्यौच शक्यार्थं निपात्येते । ५ । क्षेतु शक्य क्षय्यम् । जेतु शक्य
 जय्यम् । अन्यत्र ऋषे पाप जेय मन । क्षय्यज्यौ चोति चकारादज्यमितेति नि-
 पात्यते न जीर्यति इत्यज्यं सगतम् ॥ इच्चातः । ६ । आकारान्ताद्धातोर्ध्वं प्र-
 त्ययो भवति आकारस्य च इकारादेशः । दीयते वा दातुमर्हः देयम् । ज्ञातु योग्य
 ज्ञेयम् । गीयते तत् गेय ग्लेयः प्रातुमर्हः पेयम् । धीयते तत् धेयम् ॥ पुशकात् ।
 ७ । अकारोपधात् पत्र्मान्तात् शकारादेश्च यः प्रत्ययो भवति भाषादौ । शप् उ-
 पालम्भे आङोश्चे च । शप्यते इति शप्यम् । जतु योग्य जप्यम् । स्रूपत्वात् पक्षे
 न ध्यण् । शप्यम् । शक् सह गद् मद् चर् यम् तक् शस् चत् यत् पत् जन् हन्
 शल् रुच् एते शकारादेशः । पह मर्षणे । सोढु शक्य सद्यम् । सद्यते वा सोढुमर्हः
 सद्यम् । गद्यते वा गदितुमर्हः गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हः मद्यम् । चरितुमर्हः च-
 र्यम् । यम्यम् । तर्ह हसने । तन्यते वा तन्त्रितुमर्हः तन्यम् । शसु हिसायाम् श-
 सितुमर्हः शस्यम् । चते माने । चते वान्तौ । चत्यत शक्ति चय यत्य पत्य ज-
 न्यम् ॥ हनो वधादेशो ये । ८ । हन्यते वा हन्तुमर्हः वध्यम् । शल् शोभा-
 याम् । शल्यम् । रोचितु शक्य रुच्यम् । डलभप् प्रातौ । लब्धु योग्य लभ्यम् ।
 यम् मैथुने । यब्धु शक्य यध्यम् । शक् सामर्थ्यं । शन्य शक्ती । शन्यते तत्
 शक्यम् ॥ ऋहस्तात् ध्यण् । ९ । ऋर्णान्ताद्धसान्ताच्च धातोर्ण्यण् प्रत्ययो
 भवति भाषादौ । घकारो घित्कारार्थः । णकारो वृद्धार्थः । त्रियते वान्तुमर्हः
 कार्यम् । वृज् वरणे त्रियते तत् वार्यं धार्यं चार्यम् । हस् हसने । हास्यम् । द्वि-
 यते तत् हार्यम् । हनो घत् (वृ० २ प्र० २७ सू० ५) हन्यते तत् घात्यम् ।
 चजोः यगौ घित्ति (प्र० ४ सू० २१) पक्तु योग्य पाक्यम् । याच्यते तत् या-
 च्यम् । रुच्यते तत् रोच्यम् । वच परिभाषणे ॥ वचैः शब्दसंज्ञायां कुरत्वं
 वाच्यम् । १० । तेन वाच्यम् । अन्यत्र वाच्यम् ॥ यज्याच्चूचरुच्रमव-
 च्चञ्चत्यज्पूज्गर्जभुजां ध्यणि कुरत्वाभावः । ११ । याज्य वाच्यं

वाच्यं रोच्यं प्रवाच्यम् अर्च्यं त्याज्यं पूज्यम् । गर्जं शब्दे । गर्ज्यते तत् गर्ज्यम् ।
 भुज्यते तत् भोज्यम् । बाध् हिंसायाम् । बाधितु योग्यं बाध्यम् । भजितु योग्यं
 भाज्यम् ॥ ओंरावग्यके घ्यण् । १२ । उवर्णान्ताद्घातोरावग्यकेऽर्थे घ्यण्
 प्रत्ययो भवति ॥ ओंदाँतोयः प्रत्ययः स्वरवत् । १३ । घातोरोकारोकार-
 योर्निमित्तं वा सबन्धो य प्रत्यय स स्वरवत् स्यात् । समासे अवश्यमादीनामन्त-
 लोपमिच्छन्ति शाब्दिकाः ॥

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि ॥

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धघञोः ॥ १ ॥

लून् छेदने । लूपते वा लपितु योग्यं लाय । अवश्यं लाव्यो अवश्यलाव्यः ।
 भोक्तुं कामो यस्य सः भोक्तुकामः । श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुमनाः । सम्यक्-
 प्रकारेण हितं सहित-सहितम् । सततं सततम् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । यु-
 द्धघञो पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पेत् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । मां-
 सस्य पाकं मांसपाकं मांसपाकः ॥ ऋदुपधात् क्यप् । १४ । ऋकारोप-
 धाद्घातो क्यप् प्रत्ययो भवति भावकार्ययोः । कृती छेदने । कर्तितुमर्हं कृत्यम् ।
 नितरां कर्तितुं योग्यं निकृत्यम् । वृद्धयम् । वृत्त्यते तत् वृत्त्यम् ॥ कृपिचृत्योर्न
 क्यप् । १५ । कृप् सामर्थ्ये । कृपो रो ल (वृ० २ प्र० २ मू० २०) क-
 ल्प्यम् । चृत दीप्तौ । चर्त्यम् ॥ मृजो वा क्यप् । १६ । मृज्य मार्ग्यम् ॥
 ह्रस्वाच्च क्यप् । १७ । ह्रस्वान्ताद्घातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । तस्य ग्र-
 हणे तदन्तस्य ग्रहणम् । क्रियते तत्कृत्यम् ॥ कृञ् क्यपि वा रिद्धि
 वक्तव्यं तुगभावश्च । १८ । कृत्या क्रिया ॥ डिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस्त-
 दन्तस्यैव वक्तव्यं । १९ । गुप्गुहो क्यप् । २० । गोप्तुं योग्यं गुप्यम् ।
 गृहितुं योग्यं गुह्यम् ॥ वदे क्यप् भावादौ । २१ । वदेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो
 भवति भावादौ । मृषा उच्यते इति मृषोचम् । ब्रह्मणा उच्यते या कथा सा ब्रह्मो-
 या ॥ ग्रहे क्यप् । २२ । अर्जुनगृह्णा सेना ॥ भुवो भावे क्यप् । २३ ।
 नाग्नि उपपदे भुवो भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मणो भारः ब्रह्मभूय गतः ।
 ब्रह्मणा भूयते तत् ब्रह्मभूय गतः । नाग्निं किम् । भवितव्यं भव्यम् । इण् स्तु
 वृ ङ भृ शास्त्रं जुष खन् एभ्यः क्यप् वाच्यं । २४ । तुर । ईयते
 इति इत्यं स्तुत्यं वृत्त्यं । इद् आदेशे । इत्यं भृत्यं । शासोर् (वृ० २ प्र० ४
 मू० ३७) शिष्यः । जुष् प्रीतिसेवनयोः । जुष्य ॥ खन् एत्व क्यपि वाच्य-
 म् । २५ । खयते इति खेपम् ॥ भिद्योद्धर्चो नदे निपात्येते । २६ । भि-
 नत्ति कूलमिति भिद्यं । उज्ज उरसर्गे । उज्जति जलमिति उद्ध्वं नदः । नदे
 किम् । भेत्ता उज्जिता ॥ कृवृष्योर्षा क्यप् । २७ । क्रियते तत् कृत्यम् ।
 कर्तुं योग्यं कार्यम् । वृष् वृष्टौ । वृष्य वर्ष्यम् ॥ एते भावकार्ययोर्विहिता-
 स्तव्यादयस्तेऽर्हविधौ च वक्तव्याः । २८ । रातोऽस्ये दशाम् (वृ० २
 प्र० १ मू० ११४) दर्शनाहोर्दृष्टव्यः । द्रष्टुम् अर्हः दर्शनीयः-दृश्यः । इह अध-
 य-

मन । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो नाम वेदः । श्रु श्रवणे । श्रवणार्हं श्रो-
तव्यं । श्रोतु योग्यं श्रवणीयम् । मान पूजयाम् । मानितु योग्यो मानितव्यः-
माननीयः । धै चिन्तायाम् । ध्यानाहोँ ध्यातव्यः । ध्यातु योग्यो ध्यानीयः ।
मन ज्ञाने । मननाहोँ मन्तव्यः । मन्तु योग्यो माननीयः ॥ सप्रत्ययान्तादपि
एते प्रत्यया भवन्ति । २९ । नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भं-
पितुमेष्टव्यो बुभुषितव्यः-बुभुषणीयः । तन्यानीयौ क्यप्प्यण्याः ॥

कृत्याः पञ्च समाख्याता घ्यण्क्यपौ भावकर्मणोः ॥

तन्यानीयौ स्वराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥ १५ ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

अथ व्याधिकारः ॥ स्त्रियां यजां भावे क्यप् । १ । यजादेशातोः स्त्रियां
भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यञ् ब्रञ् समञ् निषट् निषत् मन् नम् विद् पुञ्
शीद् भृञ् इण् कृ इपु परिष्टप परिचर अटाक्य आस् चर् जागृ हन् एते य-
जादयः । कित्वात्सप्रसारणम् । इज्यते सा इज्या स्त्रीत्वादाप् । ब्रज्यते सा ब्र-
ज्या । अत्र गती क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या का शिबिका । प्ररुपंग
ब्रज्यते अस्यामिति प्रब्रज्या । पट्ळं विशरणगत्यगसादनेषु । निषद्यते सा निषद्या ।
निषत्या । मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या । नम्या । रिद्यते सा रिद्या ॥ सुस्या
शीङोऽप्यद् द्विति ये षक्तव्यः । २ । शय्या भृत्या । ईयते सा इत्या कृत्या ॥
कृजो यक् वा वाच्यः । ३ । अपकि । त्रियते सा क्रिया ॥ इपेऽष्टान्ता-
देशो यलोपश्च । ४ । इप्यते सा इच्छा ॥ सरतेर्गुणः । ५ । परिसर्वा परि-
चर्या अटाश्चा आस्या चर्या ॥ जागतेर्गुणः । ६ । जागर्त्या । हन्स्तकासन्तादे-
शो हिंसायामर्थे । हन्यते सा हत्या ॥ हन्तेस्तः । ७ । हन्तेर्नकारस्य तकारा-
देशो भवति क्यपि स्त्रियाम् । ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ॥ स्त्रियां भावे
क्तिः । ८ । घातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति । क्रियते सा कृतिः ।
बुद्ध्यते सा बुद्धिः । स्मृद् चिन्तायाम् । स्मर्यते सा स्मृतिः । पच्यते सा प-
क्तिः । पचि विस्तारे । पच्यते तत् पचन-पक्तिः । सप्रसारणम् । उह्यते सा
उदिः । सत्रियते सा सत्रितिः ॥ शमां दीर्घः । ९ । शमादीनां दीर्घां भवति
क्तिप्रत्यये परे । शम्यते सा शान्तिः । दम्यते सा दान्तिः । गम्यते सा गतिः ।
हन्यते सा हतिः । भ्रमु चलने । भ्रम्यते सा भ्रान्तिः । अनुभूयते तत् अनुभवनम्
अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः निभूतिः । प्रभूतिः । भवन भूतिः शुभ शोचि । शोधनं
शुद्धिः ॥ ईशश्रीङोर्वरीक्तप्रत्ययौ नेड् गुणश्च । १० । ईशश्रीङोर्वरीक्ति-
प्रत्ययौ स्तो वरप्रत्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इट् न । शीङो गुणोऽपि न भवति ।
संशय्यते तत् संशयनम् । सशीतिः । ईष्टेऽसौ ईश्वरः । ह्रीं गतौ । ह्रीप्यते इति ह्रीतिः ।
जागरणम् जागृतिः । निगृह्यते सा निगृहीतिः । वृच संकोचने । कुच

कौटिल्यप्रतिष्ठम्भप्रिलेखनेषु । तुदादिः । निरुचिति । निपठिति । त्रिह्र
 आस्क्रन्दने । उपलिहिति । निपतिति । विशेषेण ध्रियते सा प्रियतिः ॥ ग्ला-
 म्भाज्याहाक्त्वरिभ्य क्त्वरथे निःप्रत्ययो भवति । ११ । ग्लायते सा
 ग्लानिः प्यानि हानि । त्रित्तरा सभ्रमे ॥ त्वरतेर्वस्य उरव वाच्यम् ।
 १२ । त्वर्यते सा त्वरिणि ॥ कृत्वादिभ्यश्च क्त्वरथे निः प्रत्ययो भवति ।
 १३ । कृत ईर् (वृ० २ प्र० १ सू० १३८) कीर्यते सा कीरिणि लूनिः धूनिः
 पूर्णि ॥ सपदादेः क्विप् वा वाच्यः । १४ । सपद् सपत्ति ॥ कर्त्तरि
 क्तिश्च सज्ञायाम् । १५ । कर्त्रर्थे घातो क्तिः प्रत्ययो भवति सज्ञाया वि-
 पये । डुडृञ् करणे । प्रकुरुते सा प्रकृति । घृञ् घाणे विपूर् विरूपेण घ-
 र्त्तति प्रियति ॥ पिद्धिदामद् । १६ । पितो घातोर्भिदादेश्च क्षियामद् प्रत्य-
 यो भवति भावादा । पच्यते सा पचा । मृज्यते सा मृजा । जूप् वयोहानौ ॥
 जरदाँ डानुबन्धरहितो अ प्रत्ययो भवति । १७ । जीर्यत्यनया सा
 जरा ॥ इषु इच्छायामिति निर्देशाज्ज्ञापकादिच्छा इत्यादि निपा-
 त्यते । १८ । इच्छा ॥ इषादेरदर्थे युट् । १९ । एषणामिति एषणा । भिद्यते
 अनया सा भिदा । त्रिद्यतेऽनया सा छिदा । क्षिपा । गुह् सकरणे । गुहा । मेघ
 हिसायाम् । मेघ वधमेधासगमेषु । मेध्यते इति मेधा । वृषा । पीड वाधायाम् ।
 पीडा । बाध पीडायाम् । बाधा । क्षपा रात्रि ॥ शुरोर्हस्तात् । २० । गुह्यतो
 हसान्ताद्धातो क्षियामद् प्रत्ययो भवति भावादी न क्तिः । ईह चेष्टायाम् । ईक्षते
 सा ईहा । ऊच्यते सा ऊहा । ईक्ष दर्शनाङ्कनयो ईक्ष्यते तत् ईक्षण ईक्षा । एध्यते
 सा एधा । गुसो क्विम् । भक्ति । हसार्त्तम् । नीति । लिख् रिख् लेखने ।
 लिष्यते तद्वेखन-लेखा । रिष्यते तद्वेखण रेखा । गुध परिवेष्टने । गुध्यत
 इति गोधा । घेष्ट पाने । मुष्टु धीयते इति सुधा । डुधाञ् धारणषोषणयोः ।
 श्रद्धीयते सा श्रद्धा ॥ क्तिरापादिभ्य ॥ २१ । आसि । दीप्यते सा दीप्ति ।
 राभ्यते सा राद्धि । प्रज्ञास्ति ॥ प्रत्ययान्तात् । २२ । प्रत्ययान्ताद्धातो
 क्षियामद् प्रत्ययो भवति भावादी । चिकार्यते सा चिकीर्षा । आत्मन कर्तुमि-
 च्छा चिकीर्षा । आत्मन पुत्रेच्छा या पुत्रीयते सा पुत्रीया । अशितुमिच्छा अश-
 नाया । लोलूयते सा लोलूया । अटान्या । कण्डूञ् गात्रविषर्गणे । कण्डूयते सा
 कण्डूया । मुर्मण मुर्मणा ॥ इङ्गितिषी धातुनिर्देशे । २३ । धातुनिर्देशे
 वाच्ये सति इङ्गितिषी प्रत्ययी भवति । शकार शिति शतुर्नकारार्थ । पन्
 इत्ययं धातु पचि । श्रयति पचति भवति ॥ व्यन्तभाम्ग्रन्थअर्थअ-
 न्यघट्टविद्द्विदिइपिभ्यः स्त्रिया पुर्वाच्यः । २४ । डुडृञ् करणे । यु-
 वोरनांनौ (प्र० १ सू० ११) कारणा आसना । अर्थ यावज्जाप्रका-
 शनयो । अर्थना । ग्रन्थ सदर्थे । प्रत्यते तद्ग्रन्थनमिति प्रथना । उपासन-
 मिति उपासना । श्रथि शैथिल्ये । श्रन्थना । घटनमिति घटना । विद्यते
 वेदनमिति वेदना । वन्द्यते सा वदना । एषणामिति एषणा ॥ इञ् भजादि-

भ्यः । २५ । अज गतौ । आजिः । अत सातत्यगमने । आतिः ॥ इक् कृष्या-
दिभ्यः भावाद्दौ । २६ । कृष्यते सा कृषिः । गिरिः किरिः । सर्वधातुभ्य इः ।
कतिः । रविः ॥ ॥ इति स्वयिकारप्रक्रिया ॥ ८ ॥

॥ अथ क्त्वादीनां प्रत्ययाः ॥ पूर्वकाले क्त्वा । १ । घातोः क्त्वा प्रत्ययो
भवात् पूर्वकाले समानकर्तृके घातौ प्रयुज्यमाने । देवदत्तः छात्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा
भ्रजति ॥ न क्त्वा सेट् । २ । सेट् क्त्वा क्तिन्न भवति । वर्तित्वा शपित्वा म-
वित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च । ३ । उथ इश्च
वी ते उपधे यस्य तस्माद्दलादेरलन्तात्सौ चासनी सेटौ वा कितौ स्तः ।
विज्ञाने । गिदित्वा-वेदित्वा । लिखित्वा । श्रुतित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा ।
रत् । किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । पणित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ॥ मृद-
मृदगुग्गुद्दुकृष्कृश्वदवस्त्रमुष्प्रहिभ्यः । ४ । सेट् किद् भवति ।
मृद सुखने । मृदित्वा । मृद क्षोदे । मृदित्वा । गुग् रोचने । गुग् रोषे । गु-
धित्वा । गुद् रोगे । गुद् धरणे । गुदित्वा । पुष् निष्कर्षे । कुणित्वा । क्लिश्
निवाधे । क्रिणित्वा । वद व्यक्तायां वाधि । उदित्वा । वस् निवासे । उपित्वा ।
मुणित्वा । गृहीत्वा ॥ नौपधात् यफान्ताद्वा कित् । ५ । नकात्पधात्
यफान्ताद्वातोः सेट् क्त्वा वा क्तिन्नवति । अन्य सदर्थे । नो लोपः (वृ० २ प्र० १
सू० ६०) मथित्वा-प्रन्थित्वा । गुम्भ् प्रथने । गुम्भित्वा-गुम्भित्वा इत्यादि ॥
अलंखल्वाः प्रतिषेधे क्त्वा । ६ । प्रतिषेधार्थेपरलखलुशब्दयोः पूर्वपदयोः
सतोः पूर्वकाले विनापि क्त्वाप्रत्ययो भवति । अब्रालखलुशब्दौ निषेधार्थौ
तयोदपपदत्वात् । अल भुक्त्वा न भोक्तव्यम् ॥ भोजन मा कुर्व इत्यर्थः ।
खलु भुक्त्वा न भोक्तव्यम् ॥ उदितः क्त्वा सेट् । ७ । उदितो घातोः परस्य
ध्यानयस्य वा इठागनो भवति । एणित्वा-दृष्ट्वा । अमु चलने । भ्रमित्वा भ्रा-
न्त्वा । अशो जयुः (प्र० २ सू० २१) जग्ध्वा ॥ समासे क्यप् । ८ ।
समासे सति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके घातौ प्रयुज्यमाने । इस्व-
स्य षिति कृति तुक् (प्र० १ सू० ६८) दुभृञ् धारणोपगयोः । सभृत्वा क-
रोतीति सभृत्करोति । णमु प्रहृते शब्दे च । प्रकर्षेण कापशाइननोभिर्नत्वा
इति प्रगम्य गच्छति । अनभ्रपूर्वं इत्येके । अहृत्वा जल्पति । अहृत्वा गच्छति ॥

अत्रित्वा शास्त्रयान्सर्वानहृत्वा विमलं पशः ॥

अदन्त्या विनमर्थिभ्यः कर्म जीवन्ति भूभृतः ॥ १६ ॥

क्यपि ऐरुणिक ॥ ९ । क्यपि लघुपूर्वस्य धेत्यादेशोऽपि वाच्यः । त्रीण-
मपित्वा इति त्रीणमप्य भुङ्क्ते । विगमप्य । विगमप्य । अलघुपूर्वस्य न । तेन
श्रेष्ठोपि वाच्यः । प्रगायं । राम धारयिन्वा इति समर्थार्थे । शिष्यार्थे करोति ।
आन्द व्याप्तौ । आत्रोत्तरे । प्राप्य प्राप्य ॥ दादीनां क्यपि इत्याभाषो
वाच्यः । १० । क्यपि स्वार्था इति ईशारे न भाति । सो अहृत्वात्ने ॥

प्रदाय प्रसाय प्रमाय प्रस्थाय । उप समीपे स्थित्वा इति उपस्थाय । पिबतेर्जा-
 प्रपाय प्रणीय । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (वृ० २ प्र० ४ सू० ७) ॥ अमस्य क्य-
 पि वा लोप । ११ । प्रऋषेण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् प्राप्ते
 आगम्य आगत्य ॥ विपूर्वस्य दधातेः करोतेरथे क्यप् । १२ । विधाय ।
 प्रहाय ॥ तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते । १३ । नेत्रे निर्माल्य हसति । मील
 समालने । मील सममे । उभयपदी । अक्षिणी समालित्वा इति अक्षिणी समील्य
 हसति । चक्षुषां समील्य हसति । मुख व्या दद्या इति मुख व्यादाय स्वपिति ॥
 पौनःपुन्ये णम् पद द्विश्च । १४ । समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु
 पूर्वकाले पौन पुन्याथ धातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्तस्य पदस्य द्विचन भव-
 ति । आतो युक् (प्र० १ सू० १२) पीत्वापीत्वा इति पायपाय गच्छति ।
 आदरे वीप्सार्था द्विर्भाय । भुक्त्वाभुक्त्वा इति भोजभोज ब्रजति । स्मृत्वास्मृत्वा
 इत स्मारस्मार नमति शिवम् ॥ कथमादिषु स्वार्थे कृञो णम् । १५ ।
 कथम् इत्यम् अन्यथा एवम् एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वाथे कृञो णम् प्रत्ययो भवति
 कथकारम् इत्यकारम् अन्यथाकारम् एवकार पठति । एव पठतीत्यर्थ ॥
 समूलाकृतजोवेषु हन्कृञ्ग्रहा णम् वाच्यः स्वार्थे तेषामनुप्रयो-
 गश्च । १६ । समूलघ त हन्ति अकृतकार करोति । जीप गृहीत्वा इति जीव-
 ग्राह गृह्णाति इत्यादि ॥ वर्णात्कारः । १७ । वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति ।
 कइतिवर्ण ककार । व इति वर्णो वकार । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमुदा-
 यादपि कारो दृश्यते । अहकार ओंकार टकार पकार नकार इत्यादि ॥
 रादिफो वा । १८ । र इति वर्ण रेफ रकार ॥

स्वारादीनि नामानि श्रुत्वा तत्रास रावणः ॥

रत्नानि च रमण्यश्च सत्रास जनयन्ति मे ॥ १७ ॥

स्वारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ॥

मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिर्शङ्कया ॥ १८ ॥

लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादे । १९ । अस्य सारस्वतव्याकर-
 णस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति यथा मातरादे ।
 इत्यादि प्रयोगानुसारेण बोध्यम् ॥

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ॥

स मस्करो शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥ १९ ॥

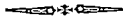
भवताढो ह्यग्रिव कमलावर ईश्वर ॥

सुराऽसुरनराकारमधुपापीतपक्वज ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजक चार्याऽनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां वृद्धन्तप्र-
 त्त्रियायां चादिप्रत्ययप्रत्यूया समाप्ता ॥ ९ ॥ समाप्ता चेय तृतीया वृत्ति ॥

॥ श्रीलक्ष्मीवृत्तिहार्पणमस्तु ॥ श्रीरन्तु ॥

व्याकरणग्रंथाः ।

सिद्धांतकौमुदी अष्टाध्यायी, गणपा०, धा- तुपा० लिंगानुशासनपा० और सूत्रसचीस० अक्षर मोटा	४-०	०-१२
सिद्धांतकौमुदी अतिउत्तम और बारीक टे- पमें छप रही है	२-०	०-८
अष्टाध्यायी, गणपाठ, धातुपाठ, लिंगानुशा०	१-०	०-४
लघुसिद्धांतकौमुदीटिप्पणसहितजिल्द मो० अ०	०-१२	०-२
लघुसिद्धांतकौमुदी टिप्पणस० ग्लेज छोटा	०-४	०-१
सिद्धांतचंद्रिका सुबोधिनीटीका और तत्त्व- दीपिकासह संपूर्ण सुन्दर जिल्द.....	४-०	०-८
सिद्धांतकौमुदी तत्त्वबोधिनीटीकासहित जिल्द काशीका.....	७-०	०-८
सिद्धांतचंद्रिका उत्तरार्द्ध सुबोधिनी और तत्त्वदीपिकासह	२-०	०-४
सिद्धांतचन्द्रिका सटीक पूर्वार्द्ध सुबोधिनी और तत्त्वदीपिका टीकासहित	२-०	०-४
तत्त्वबोधिनी कौमुदीके पृष्ठांकसह छपती है पूर्वार्द्ध छपके तैयार है.....	३-०	०-६
रूपमालाव्याकरणका पड़लिंगविभाग	०-६	०-॥
" संधिभागः अव्ययार्थभागः प्रयोगविधि- संग्रहः (कारकसमासतद्धितदिक्) क्रि- याकलापः आख्यातचन्द्रिका धातुरूपभे- दः श्लोकयोजनिकोपायः	१-४	०-२
संधिविभागः.....	०-५	०-॥
अव्ययविभागः	०-३	०-॥
प्रयोगविधि	०-२	०-॥
कारकसमासतद्धितदिक् क्रियाकलापः आख्यातचन्द्रिकाधातुरूपभेदः श्लोकयोज- निकोपायः	०-६	०-१

समासकुबलयाकर नियमोंके साथ उदाहरण	०-४	०-॥
सारस्वतसटीक प्रसादटीका	०-१२	०-२
सारस्वतमूल पूर्वार्द्ध जिल्द टाईपका	०-८	०-१
सारस्वत तीनोंवृत्ति	०-१२	०-२
सारस्वत चंद्रकीर्त्तिटीकासह परमोत्तम....	१-४	०-२
” ” तथा रफ कागजका	१-०	०-२
कारकवादार्थशब्दबोध व्याकरणन्याय	०-२	०-॥
धातुरूपावली लघुधातुपाठसहित	०-३	०-॥
शब्दरूपावली एकाक्षरीकोपसहित	०-१॥	०-॥
समासचक्र	०-१	०-॥
शब्ददीपिका	०-४	०-॥
बालसंस्कृतबोधिनी (नवीन संस्कृतवाले- को बहुतही उपयोगी)	०-५	०-॥
संस्कृत शिक्षामजरी	०-१॥	०-॥
लिंगबोधव्याकरण भाषाटीका गद्यपद्यमें	०-२	०-॥
अमरकोश भाषाटीका	१-८	
रघुवश भाषाटीका	३-८	
पद्मपुराण छापकेतयार	१८	

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—
खेमराज श्रीकृष्णदास

‘श्रीवेंकटेश्वर’छापाखाना—बंबई.